

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τόμος V Τεύχος 1-2 Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1994

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

Volume V No 1-2 January - December 1994

Ο ανα χείρας Τόμος είναι αφιερωμένος εις μνήμην του Καθηγητού και πρώην Αντιπροέδρου της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας, Νικολάου Μαρματάκη.
The Volume in hands is dedicated to the late Professor and Vice-President of the Greek Economic History Society, Nicholas Marmatakis.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

Λ.Θ. Χουμανίδη	: Συνοπτική θεώρησης της Οικονομικής εξέλιξης της Ελλάδος κατά τον 20ον αιώνα	7
Π.Α. Κιόχου	: Η εξέλιξη του αγροτικού πληθυσμού, από το 1920 μέχρι το 1981 και οικονομικές συνέπειες της ερήμωσης της υπαίθρου στην Ελλάδα	31
Κ. Ρόντου - Κ. Χαρίση - Γ. Πολυχρονόπουλου	: Διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της Ελληνικής γεωργίας στον 20ον αιώνα	49
Δ.Δ. Ιθακησίου	: Η εξέλιξη των βασικών δημογραφικών χαρακτηριστικών του Πληθυσμού της Επτανήσου κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας με βάση τα Αγγλικά Αρχεία, 1815 - 1864.	77
Β.Φ. Φίλιου	: Λογιστική και Εμπορικές Σπουδές στην Ελλάδα, από την Εποχή της Τουρκοκρατίας μέχρι την ίδρυση της ΑΣΟ & ΕΕ.	117
T.M. Levy	: Sraffa' s standard commodity, money, prices and unit of account	149
E. Fullbrook	: Nominal versus real values : A nominal distinction	165
A. Petridis	: Mastering the Old in order to appreciate the New : Joseph Shield Nicholson' s rehabilitation of Adam Smith	175
A. Δ. Καραγιάννη	: Η οικονομική μεθοδολογία του Paul Samuelson	193
Κ. Α. Ζώη	: Ο πολιτικοστρατιωτικός παράγοντας στη διαμόρφωση της ναυλαγοράς υγρού και ξηρού χύδην φορτίου: Μελέτη περιπτώσεως της Ιρακινής εισβολής στο Κουβέϊτ το 1990	211
	Βιβλιοκρισίες - Book Reviews	223
	Ληφθέντα Βιβλία, Περιοδικά, Άρθρα - Books, Magazines and Articles received	229
	ΑΘΗΝΑΙ - ATHENS, 1994	

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής - Associate Editors

A. Fanfani (Italy)
A. Rugina (USA)
J.V. Tarascio (USA)
K. Thanawala (USA)
E. Ortiz (Mexico)
O. Popescu (Argentina)
Anna Pellanda (Italy)
A. Montesano (Italy)
G. Viaggi (Italy)
R. Coppi (Italy)
H. Jekins (Germany)
U. Witt (Germany)
J. F. Krabbe (Netherlands)
F. Condis y Troiano (Belgium)
Thierry Levy (France)
B.S.Yamey (England)
B. Pettman (England)
E. Fullbrook (England)
R. Petridis (Australia)
J. Gandhi (India)
I. Cristescu (Romania)
P. Gemtos (Greece)
P. Kiochos (Greece)

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : Λάζαρος Θ. Χουμανίδης, Ομότιμος
Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ : Πέτρος Α. Κιόχος, Επίκουρος
Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ : Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης,
Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ : Διονύσιος Δ. Ιθακήσιος,
Δρ. Επιστημονικός Συνεργάτης Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ : Δρ. Κωνσταντίνος Α. Ζώης,
Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Πειραιώς

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

FOUNDER - DIRECTOR : Lazaros Th. Houmanidis, Professor Emeritus,
University of Piraeus

FINANCE MANAGER : Petros A. Kiochos, Assistant Professor, Univer-
sity of Piraeus

SECRETARIAT - CORRESPONDENCE : Anastassios, D. Karayiannis,
Assistant Professor, University of Piraeus

EXECUTIVE EDITOR : Dionyssios D. Ithakissios, Dr. Scientific
Collaborator, University of Piraeus

PUBLICRELATIONS : Dr. Constantinos A. Zois,
Professor, Technological Education Institute (T.E.I.) of Piraeus.

Το «Αρχείον» δεν φέρει ουδεμίαν ευθύνην δια τα δημοσιευόμενα άρθρα τα οποία εκπροσωπούν

μόνον τας απόψεις των συγγραφέων.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Διά της παρούσης εξαμηνιαίας εκδόσεως αποβλέπομεν να παρουσιάσωμεν διερευνητικές εργασίας δοκίμων οικονομολόγων, καθώς επίσης και οικονομολόγων της νέας γενεάς, οι οποίοι ενδιαφέρονται δια την εξέλιξιν της οικονομικής ζωής και της οικονομικής σκέψεως.

Το "Άρχειον Οικονομικής Ιστορίας" σκοπόν έχει να φωτίση την οικονομικήν πολιτικήν δια του ιστορικού υλικού και της οικονομικής σκέψεως. Το "Άρχειον", επίσης, επιθυμώντας όπως συμπληρώση την αποστολήν του επί του πεδίου της Οικονομικής, θα δημοσιεύη και επιλέκτα πονήματα αφορώντα εις γενικώτερον επιστημονικόν ενδιαφέρον.

Αι αποπελάττοι εργασίαι, οι οποίαι εγκρίνονται, κατόπιν κρίσεως αρμοδίων κριτών, ειδικών επί του περιεχομένου της εργασίας, πρέπει να τας χαρακτηρίζη απαραίτητως η πρωτοτυπία και να μην έχουν δημοσιευθή ή υποβληθή δια δημοσιεύειν εις άλλον περιοδικόν. Αι διαδικασίαι και οι προϋποθέσεις υποβολής άρθρων έχουν ως ακολούθως:

1. Το άρθρον υποβάλλεται εις δύο αντίτυπα δακτυλογραφημένα, μεγέθους Α4 (τυπωμένη η μία μόνον όψη) και με αριθμόν σελίδων που δεν θα υπερβαίνη τας 25, μετά των υποσημειώσεων. Γλώσσα των άρθρων είναι μόνον η Ελληνική ή η Αγγλική, και θα πρέπει να συνοδεύονται από περίληψιν (abstract) εις την αγγλικήν γλώσσαν (έως 120 λέξεις).

2. Εις την πρώτην σελίδα του άρθρου, εκτός από τον τίτλο να υπάρχη το ονοματεπώνυμο του/των συγγραφέων/ων (με κεφαλαία), καθώς και το Ίδρυμα εις το οποίον ούτος/οι εργάζεται/ονται (Σχολή, Ινστιτούτον, Ερευνητικόν Κέντρον κ.λπ.). Αναφορά ευχαριστιών ή πρωτογενούς πηγής προέλευσης του άρθρου πρέπει να γίνεται με αστερίσκον εις υποσημείωσιν εις το κάτωθεν μέρος της πρώτης σελίδος.

3. Οι Πίνακες ή Διαγράμματα, που τυχόν υπάρχουν εις το κείμενον, πρέπει να είναι καθαρογραμμένα μετά τίτλου και συνεχή αριθμωσιν (π.χ. Πίναξ 1, Διάγραμμα 1 κ.λπ.) το μέγεθος των οποίων να μην υπερβαίνη αυτό της μιας σελίδος.

4. Αι παράγραφοι και υποπαράγραφοι πρέπει να είναι ηριθμημένοι με αραβικούς αριθμούς, αρχίζοντας την αριθμωσιν από την εισαγωγήν (π.χ. 1, 1.1., 1.2., 2., 2.1., 2.2., κ.λπ.).

5. Έκαστον άρθρον δέον να συνοδεύεται απαραίτητως από βιβλιογραφίαν έχουσαν σχέσιν άμεσον με το περιεχόμενον του άρθρου. Αι υποσημειώσεις (footnotes) θα έχουν συνεχή αριθμωσιν εμφανιζόμεναι εις το κάτωθεν μέρος έκαστης σελίδος.

6. Αι βιβλιογραφικαί παραπομπάι εις το κυρίως κείμενον ή τας υποσημειώσεις θα αναφέρουν το όνομα του συγγραφέως, το έτος και την σελίδα, λ.χ., ως εξής: (G.R. Elton, 1967, σελ. 71). Αι βιβλιογραφικαί παραπομπάι εις την τελευταίαν σελίδα του άρθρου θα αναγράφονται κατ' αλφαβητικήν σειράν (με κεφαλαία τα ονόματα των συγγραφέων) ως ακολούθως: i) Δια τα βιβλία: λ.χ., ELTON, G.R. : (1967), *The Practice of History*, Fontana-William Collins Sons & Co., London, ii) Δια τα άρθρα: λ.χ., SINGLETON, J. : (1994), "The cotton industry and the British war effort, 1914-1918", *The Economic History Review*, Τομ. XLVII, Νο 3, σσ. 601-618.

7. Τα υποβαλλόμενα άρθρα, εφόσον πληρούν τας ως άνω προϋποθέσεις προωθούνται προς κρίσιν από τους υπευθύνους της Συντάξεως του Περιοδικού.

8. Η Σύνταξις του Περιοδικού ουδεμίαν έχει υποχρεώσιν, δια δημοσιεύειν των υποβαλλομένων άρθρων, τα δε χειρόγραφα τα οποία δεν εδημοσιεύθησαν δεν επιστρέφονται. Ο συγγραφέυς ειδοποιείται δια την αποδοχήν ή μη του άρθρου του, ή ακόμη δια την αποδοχήν με υποχρεώσιν ανταποκρίσεως εις διορθώσεις ή υποδείξεις των κριτών ή των υπευθύνων της Συντάξεως. Όταν ο συγγραφέυς διορθώνη τα δοκίμια που του αποστέλλονται, δεν επιτρέπεται να κάμη προσθήκας, αλλαγάς ή ανασελιδώσεις του κειμένου. Η μη έγκαιρη επιστροφή των δοκιμίων συνεπάγεται τη μη συμπερίληψιν του άρθρου εις το υπό έκδοσιν Τεύχος.

9. Τα άρθρα υποβάλλονται εις την Διεύθυνσιν του Περιοδικού, ως εξής: Ομότιμον Καθηγητήν κ. Α.Θ. Κουμανίδην, Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' 5-7, Αμαρουσίων - 151 22, τηλ. 8066.650, ή εις τον Υπεύθυνον Συντάξεως ως εξής: Δρα κ. Διονύσιον Δ. Ιθακήσιον, Φανερωμένης 25, Χολαργός - 155 61, τηλ. 6546.194. Οι επιθυμούντες παλαιά τεύχη δύνανται να απευθύνονται εις την Γραμματείαν του Περιοδικού ως εξής: Δρα κ. Αναστάσιον Δ. Καραγιάννην, Νεοπολέμου 2, Αίγινα - 180 10, τηλ. 0297 - 22.258, ή εις την Οικονομικήν Διαχείρισιν του Περιοδικού, ως εξής: Δρα κ. Πέτρον Α. Κιόχον, Λεωφόρος Γαλατσίου 84, Αθήναι - 111 46, τηλ. 2910.866. Δια διαφόρους άλλας πληροφορίας, οι ενδιαφερόμενοι δύνανται να απευθύνονται εις τον Υπεύθυνον Δημοσίων Σχέσεων του Περιοδικού, ως εξής: Δρα κ. Κωνσταντίνον Α. Ζώνην, Ευρυδάμαντος 22, Αθήναι - 117 45, τηλ.

9335.532.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

By the presented semi-annual edition we aim at presenting the exploratory works of experienced economists as well as that of economists of the younger generation who are interested in the development of economic life and economic thought.

Above all the "Archives of Economic History" will endeavour to illuminate the economic policy through historical material and the economic thought. The "Archives" also in order to complete its mission on the field of Economics it should also publish some selected papers of general scientific interest.

These submitted papers, which are approved by specialists in the field (referees), must be original work and not have been published previously or are not currently being considered for publication elsewhere (confirmed by a letter). The following procedures and conditions for the articles submission should be taken into consideration:

1. Each article is submitted in two copies. Type on only one side of an A4 size paper. The number of pages should not exceed 25 with footnotes included. The articles must be written either in Greek or in English and contain an abstract (written in English) not exceeding 120 words.

2. The title of the article, the name and surname of the author/authors (in capitals) and the Institution (University, School, Department, Research Center, etc.) in which the author works, should be clearly indicated and appears along with the corpus of it. Acknowledgements of references of the original source of the articles should be denoted by an asterisk at the bottom of the first page. Any relevant information (full address, telephone etc.) should be included in a separate page which will accompany the article.

3. Tables or Graphs (figures and illustration) should be written clearly, with a title (heading) and numbering (e.g. Table 1, Graph 1 etc.), the shape and size of which should be that of the regular page (A4).

4. Paragraphs must be numbered by arabic numbers, starting from introduction (e.g. 1, 1.1., 1.2., 2., 2.1., 2.2., etc.).

5. Each article should be accompanied by the bibliography directly relevant to the subject of the article. Footnotes should be consecutively numbered, appearing at the bottom side of the page.

6. Quotations cited in the main text or in the footnotes refer to the surname of the author, year of the publication and page numbers, such as : (G.R. Elton, 1967, p. 71). Bibliographical references on the last page of the article should be written in alphabetical order, as follows : i) For books : e.g. ELTON, G.R. : (1967), *The Practice of History*, Fontana-William Collins Sons & Co., London, ii) For articles : e.g. SINGLETON, J. : (1994), "The cotton industry and the British war effort, 1914-1918", *The Economic History Review*, Vol. XLVII, No 3, pp. 601-618.

7. Those of the submitted articles that fulfil the above conditions are forwarded to referees for judgement.

8 The editorial board has no obligation to publish the submitted articles and the manuscripts are not published are not usually send back to the authors. The author is informed about the acceptance or not of his/her article or about the acceptance with obligation to respond to corrections and proposals of the referee or the editorial board. When the author does the proofs reading of the articles is not allowed to add, change or repage to text. Failure to a timely return of the proofs implies that the article will not be included in the current issue.

9. Articles should be submitted to the following address: Director, Emeritus, Professor, L. Th. Houmanidis, 5-7, P. Gregoriou E' str., Amaroussion - 151 22, Greece, tel. (01) - 8066.650, or the Executive Editor, Dr. Dionyssios D. Ithakissios, 25, Faneromenis str., Holargos - 155 61, Greece, tel. (01) - 6546.194. Readers who desire to acquire copies of the old issues should contact, the Secretariat of the Magazine, Dr. Anastassios D. Karayannis, 2, Neoptoleμου str., Aegina - 180 10, Greece, tel. (0297) - 22.258, or the Finance Manager, Dr. Petros A. Kiochos, 84, Galatsiou aven., athens - 111 46, Greece, tel. (01) - 2910.866. For further information contact, Dr. Constantinos A. Zois, 22, Evridamantou str., Athens - 117 45, Greece, tel. (01) - 9335.532.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΘΕ΄ΡΗΣΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕ΄Σ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ον ΑΙΩΝΑ

Α.Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ

Ομοτίμου Καθηγητού Πανεπιστημίου Πειραιώς

1. Από το 1900 μέχρι και την Μικρασιατική καταστροφή

1. Ο αναγνώστης του παρόντος πρέπει να έχει υπ΄ όψιν του ότι ο γράφων αναφέρεται εις ωρισμένα γεγονότα τα οποία, κατ΄ αυτόν, εσημάδευσαν την οικονομική εξέλιξιν της χώρας μας χωρίς να υπεισέρχεται εις λεπτομερείας, τας οποίας δύναται ο αναγνώστης να εξεύρη εις την ελληνικήν βιβλιογραφίαν που αφορά εις την Οικονομικήν Ιστορίαν της Ελλάδος.

Ο 20ος αιών κληρονομεί εκ του 19ου αιώνος δια την Ελλάδα, δημοσιονομικάς δυσχερείας, ανωμαλίας, έλλειψιν πολιτικής σταθερότητος και ωριμότητος, καθώς και ορθολογισμού, ομού με την χρωκοπίαν του 1893, την εθνικήν ταπείνωσιν του 1897 και του επιβληθέντος Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

Εν μέσω αυτής της τόσοσ δυσκόλου δια το μέλλον της χώρας καταστάσεως το Έθνος ανεζήτησε την απαλλαγήν του εκ της πεπαλαιωθείσης πολιτικής ηγεσίας του. Υπό τας συνθήκας ταύτας, του λαού μη δυναμένου να εκφύγη εκ της παγιδεύσεώς του εκ των πολιτικών κομμάτων, μόνος παράγων διανοίξεως ελπιδοφόρου οδού διά το Έθνος ήτο ο στρατός, ο οποίος και προέβη εις την σωτήριον, τότε, επανάστασιν του 1909, άνευ επιδιώξεων προς ικανοποίησιν ατομικών φιλοδοξιών.

Ο στρατός με πρωταγωνιστάς τους νέους αξιωματικούς και ηγέτην τον Ν. Ζορμπάν, και η ομάς των κληθέντων "Ιαπώνων" εκ του πολιτικού στίβου, καθώς και οι διάφοροι μετριοπαθείς σοσιαλισταί εκ του

κοινωνικού στίβου, οι οποίοι εκινούντο προς επιβολήν μεταρρυθμίσεων υπέρ των εργατών, συνετέλεσαν δια την μεταβολήν και την εμφάνισιν εις τον προσκλήνιον της ελληνικής πολιτικής σκηνής του Ελευθέριου Βενιζέλου. Το ευνοϊκόν κλίμα δια την εμφάνισιν νέας ηγεσίας και πορείας του "Έθνους προετοίμασε και ο τότε αρθρογράφος της "Ακροπόλεως" Βλάσσης Γαβριηλίδης, ο οποίος εκφράζων τας απόψεις της ομάδος των εν τη Βουλή (1906) "Ιαπόνων" (Στ. Δραγούμης, Α. Αλεξανδρής, Δ.Γούναρης, Ε.Ρέπουλης, Π.Πρωτοπαπαδάκης, Χ. Βοζίκης) και διαλυθείσαν δύο έτη αργότερον έγγραφεν (30. 9. 1906) : "Ημείς όταν ζητούμεν κυβερνητικήν μεταβολήν δεν επιζητούμε μόνον τιποτένιαν βελτίωσιν προσώπων ή πραγμάτων ...". "Ημείς ζητούμε ριζικήν μεταβολήν προσώπων και πραγμάτων. Ημείς θέλουμεν να γίνωμεν οι Ιάπωνες της Εγγύς Ανατολής πανηγυρικός εισερχόμενοι εις μίαν περίοδον μεταβολής, την οποίαν θα παρακολουθούν εδώ αι Ξέναι Δυνάμεις και η οποία θα ξεφουντώση, μετά μίαν δεκαετίαν, με νέαν πράγματι Ελλάδα και νέον πράγματι Ελληνισμόν".

2. Από του 1880 η Ελλάς κινείται προς απογείωσιν της οικονομίας της με συνεχή αύξησιν του αγροτικού προϊόντος, την ύψωσιν της αγοραστικής δυνάμεως, την καλλιτέραν οργάνωσιν της τραπεζικής πίστωσης και το αυξανόμενον εξωτερικόν εμπόριον. Επίσης ηυξήθη και ο πληθυσμός ένεκα της διαφυγής Ελλήνων εκ της Βουλγαρίας, συνεπεία του βουλγαρικού πραξικοπήματος (1903), της μπολσεβικής επαναστάσεως (1917) και κατόπιν με της Μικρασιατικής καταστροφής (1922). Επομένως η μεταξύ τέλους του 19ου αιώνος και αρχής του 20ου αιώνος περίοδος είναι ακόμη η της προς την απογείωσιν οδός της οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος διακρινομένης δια την περαιτέρω πρόοδόν της εις την μεταποίησιν αλλά και την υιοθέτησιν του προστατευτισμού χάριν αναπτύξεώς της με δασμόν 5% επί πρώτων υλών, 10% επί ημικατεργασμένων προϊόντων και 15% επί ετοιμών βιομηχανικών προϊόντων. Κατά την αυτήν περίοδον πληθύνονται και αυξάνονται τα αστικά κέντρα, συμπληρούται το συγκοινωνιακόν δίκτυον, αναπτύσσεται η ατμοπλοία, αυξάνεται το αγροτικόν εισόδημα δια να ζητήση προϊόντα της βιομηχανίας, εισρέουν κεφάλαια εκ του εξωτερικού, το δε πλεονάζον εργατικόν δυναμικόν εξευρίσκει διέξοδον και εις την μετανάστευσιν (1890 - 1900). Η Ελλάς πάντως, κατά το διάστημα τούτο, τελεί υπό την επιρροήν του τότε πολιτικού κατεστημένου (τζακιών), των ατομικών φιλοδοξιών, και της ξένης εξαρτήσεως, πολιτικής και οικονομικής.

Η δευτέρα μάλιστα ιδιαίτερος ενισχύθη με την πτώχευσιν του 1893, οπότε τα ελλείμματα του Προϋπολογισμού διεδέχοντο το εν το άλλο, του Δημοσίου απορροφώντας τα έσοδα, της δε τιμής του συναλλάγματος συνεχώς ανερχομένης.

Ενταύθα δεν πρέπει να αποφύγωμεν να αναφέρωμεν και δύο γεγονότα συντελέσαντα εις την ήδη οικονομικήν εξάρτησιν της Ελλάδος εκ του Εξωτερικού : α) τον συνεχή δανεισμόν και β) την ανικανότητα χειρισμού των πόρων της χώρας. Δέον δε να ληφθή υπ' όψιν και η από μέρους των ξένων χρηματιστών εκμετάλλευσις της αδυναμίας των οικονομικών μας, ώστε τα συναπτόμενα δάνεια τελικώς να επιβαρύνουν αντί να ωφελούν οικονομικώς την χώραν μας. Και εντός της τοιαύτης καταστάσεως αντί να λέγεται η αλήθεια προς αντιμετώπισιν των κινδύνων, εδημοσιεύοντο πλασματικοί προϋπολογισμοί χάριν της αποκρύψεως της αληθείας αλλά και των πολιτικών κομματικών σκοπών.

Η επανάστασις του 1909 ήτο φυσικόν επακόλουθον όλων αυτών και δη των μειώσεων που υπέστη η χώρα το 1897 με την ήτταν της και την επιβολήν του Δ.Ο.Ε., οπότε η Ελλάς υπεχρεώθη να καταβάλη 95 εκατομ. χρυσά φράγκα και 1 εκατομ. τουρκικάς λίρας προς αποζημιώσιν ιδιωτών (Νόμος ΒΡΠΘ, 1898). Προς τούτο η Ελλάς προέβη εις εξασφάλισιν δανείου 170 εκατομ. χρυσών φράγκων πράγμα που εκλόνησε τα δημόσια οικονομικά της. Η επανάστασις όμως εκείνη ανέδειξε τον Ελευθέριον Βενιζέλον, του οποίου η εξωτερική πολιτική συνεδέθη με τους νικηφόρους μετέπειτα πολέμους χάριν της απελευθερώσεως πατρίου εδάφους και των κατοικούντων Ελλήνων εις αυτό. Οι πόλεμοι όμως ούτοι επεβάρυναν το Δημόσιον με τα συναφθέντα δάνεια, τα οποία προς εξυπηρέτησιν των απερρόφουν το 32% των κρατικών δαπανών, ενώ αι στρατιωτικάί τοιαύται, το 1914, ανήλθον εις το επίπεδον του 39%.

Το 1915 η Ελλάς χάρις εις την συνεχισθείσαν σιδηροδρομικήν γραμμήν των ΣΕΚ (1912) ηνώθη σιδηροδρομικώς με την Ευρώπην, και πλην του Ταχυδρομικού Ταμειτηρίου (1912) ιδρύθησαν και Τράπεζαι, ως η της Ανατολής (1904), η Λαϊκή Τράπεζα (1905), η Εμπορική Τράπεζα (1907) κ.α., καθώς και το Εμπορικόν και Βιομηχανικόν Επιμελητήριο (1914).

3. Η Ελλάς εμπλακείσα εις τον Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, πτωχή όμως ακόμη εις κεφάλαια, ειδίκευσιν εργασίας, συγκοινωνικόν δίκτυον, τεχνικόν εξοπλισμόν και με έδαφος ορεινόν, απεδόθη εις αγώνα λίαν

δαπανηρόν διά τας δυνατότητάς της, διά τον λόγον δε τούτον ανεξήτει πάντοτε συνδρομήν από μέρους των συμμάχων της, τούτων βεβαίως επωφελουμένων κατά το μέγιστον. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος όμως ενώ ήτο λίαν ικανός εις την εξωτερικήν πολιτικήν - εξαιρουμένων ωρισμένων σφαλμάτων του- δεν ήτο τόσο καλός εις την οικονομικήν πολιτικήν, προσπαθείσας βεβαίως δια την πραγματοποίησιν την Μεγάλης Ελλάδος, χωρίς όμως να έχη την απαιτουμένην προς τον σκοπόν τούτον οικονομικήν υποδομήν, και φυσικά με ένα λαόν κουρασμένον εκ των συνεχών πολέμων.

Υπό τας συνθήκας αυτές η συνέχισις του Ελληνο- Τουρκικού πολέμου, μετά την πραγματοποιηθείσαν ανακωχήν (1919), κατέληξε εις το πολιτικόν ολέθριον λάθος των αντιμαχομένων πολιτικών μερίδων και την υπονόμουςίς μας υπό των "συμμάχων" μας εις την Μικρασιατικήν καταστροφήν (1922) διά να επακολουθήση η Συνθήκη της Λωζάννης (30 Ιανουαρίου 1923). Επί τη βάσει της Συνθήκης αυτής έγιναν ανταλλαγαί πληθυσμού -εις βάρος όμως της Ελλάδος- και κατωχρώθησαν τα δικαιώματα των μουσουλμανικών μειονοτήτων χωρίς και να προσδιοριθή ποίοι είναι αυτοί (!). Επίσης κατεβλήθησαν μερικώς αι περιουσίαι των κατακλυσάντων την Ελλάδα προσφύγων, οι οποίοι στιβαχθέντες ως αγέλαι ανά τους διαφόρους συνοικισμούς απετέλεσαν ευνοϊκήν αγοράν δια την ελληνικήν βιομηχανίαν, καθώς επίσης και δια τον κομματισμόν, προσπαθούντα δι' υποσχέσεων ή επιβαρύνοντας με κατηγορίας τον αντίπαλον δια την τραγικήν θέσιν των προσφύγων να θηρεύση ψήφους.

Είναι γεγονός ότι η ανάπτυξις της ελληνικής βιομηχανίας ωφείλετο εις το φίλεργον και προοδευτικόν προσφυγικόν στοιχείον, πρέπει όμως να ομοληγηθή ότι επίσης ωφείλετο και εις τα χαμηλά ημερομίσθια μόλις καλύπτοντα το ελάχιστον συντηρήσεως αλλά και διαμορφούμενα και κάτω τούτου.

Συνεπώς το έδαφος ήτο γόνιμον διά να εμφανισθή και το φιλεργατικόν κίνημα από πλευράς πολιτικών ανδρών αλλά και των Κοινωνιολόγων (1906) του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου οι οποίοι όπως και οι "Ιάπωνες" όχι ολιγώτερον συνέβαλον εις την νέαν πολιτικήν ηγεσίαν και την ψήφισιν ευεργετικών νόμων και μέτρων υπέρ των εργατών και των της θαλάσσης, το δε έτος 1920 ιδρύθη και η ΠΝΟ (Πανελλήνιος Ναυτική Ομοσπονδία). Από των αρχών του 20ου αιώνας πάντως εψηφίσθησαν υπέρ των εργατών Νόμοι όπως ο υπό του Φωκίωνος Νέγρη "περί

περιθάλλψεως των εν μεταλλείοις παθόντων και των οικογενειών αυτών "(1901)", ο νόμος περί "Κυριακής αργίας" (1909) και ο του 1912 "περί προστασίας ανηλίκων και γυναικών" οι οποίοι το 1920 ίδρυσαν και τον "Σύνδεσμον Ελληνίδων" υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας.

Κατά το διάστημα του Μικρασιατικού Πολέμου το Κράτος είχε ανάγκην οικονομικών μέσων προς αντιμετώπισιν των δαπανών του, διά τούτο και ο πληθωρισμός κατέστη απειλητικός με την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν χρήματος 600 εκατομμυρίων δραχμών που απεστερούντο καλύμματος. Την εκ του πληθωρισμού ταύτην κατάστασιν προσεπάθησε να αντιμετωπίση ο Π. Πρωτοπαπαδάκης δι ευφυούς τρόπου, διχοτομήσας το χαρτονόμισμα, του οποίου το ήμισυ παρέμεινεν εν κυκλοφορία, το δε έτερον αντηλλάγη υποχρεωτικώς προς τίτλους εσωτερικού δανείου. Το εγχείρημα όμως τούτου του Πρωτοπαπαδάκη απέτυχεν ένεκα του πλήθους των εισρευσάντων εις της χώραν προσφύγων και της τότε επιστρατεύσεως, αλλά και της ανόδου της αγγλικής λίρας.

Κατά την Βενιζελικήν περιόδον η Εθνική Οικονομία γενικώς προοδεύει και από του 1923 αρχίζει η απογειώσις της, γίνονται δημόσια έργα και υπό τύπον δανείων εισέρχονται ξένα κεφάλαια εις την χώραν και ιδρύεται το Χρηματιστήριον Εμπορευμάτων (1923), καθώς και το Χρηματιστήριον Αθηνών (1928). Επίσης ιδρύθησαν νέα Υπουργεία, επροστατεύθη ο Έλλην γεωργός, έγιναν απαλλοτριώσεις τσιφλικίων υπέρ ακτημόνων γεωργών, εβελτιώθη η αξία του εθνικού νομίσματος, ώστε να φθάση την τιμήν του αργτίου, ο δε ευεργετικός νόμος 139 ΙΘ΄ του 1928 επέφερε συρροήν συναλλάγματος εκ του εξωτερικού υπό μορφήν κερδών και εμβασμάτων της εμπορικής ναυτιλίας. Επίσης από του 1919 εβελτιώθη και το φορολογικόν σύστημα διά του νόμου 1640 περί φορολογίας καθαρών προσόδων, ο δε νόμος 1641, περιέλαβε και φορολογίαν κληρονομίας, προικός και δωρεών, διά δε του νόμου 1642 επεβαρύνθη η αυτόματος υπερτίμησις ακινήτων.

Επομένως πλην των εμμέσων φόρων ηκολουθήθη και η φορολογική πολιτική των αμέσων φόρων, οι οποίοι όμως την εποχή εκείνην δεν ηδύναντο να προσλάβουν το μέγεθος και το είδος αυτών της σήμερον.

2. Από της Μικρασιατικής Καταστροφής μέχρι του β' Παγκοσμίου Πολέμου

1. Η ήττα εις Μ. Ασίαν εσήμαινε τον εθνικόν διχασμόν και την αναστάτωσην της πολιτικής ζωής της χώρας. Αι δικτατορίαί, τα στρατιωτικά κινήματα αλλά και τα τοκοχρεωλύσια δεν άφησαν την Ελλάδα να ανασάνη, και μόνον η Ναυτιλία παρουσίασε πρόοδον με την ικανότητα των Ελλήνων εφοπλιστών και των Ελλήνων ναυτεργατών. Δεν πρέπει άλλωστε να λησμονώμεν ότι η Ορθοδοξία και η Ναυτιλία είναι η σπονδυλική στήλη του Έθνους. Η βιομηχανία εσημείωσε και αυτή πρόοδον, παρά ταύτα όμως ο Έλλην εξηκολούθησε να είναι κυρίως μεταπράτης, ενώ η χώρα υπέφερε συνεχώς από το παθητικόν εμπορικόν ισοζύγιόν της. Ούτε όμως και το ισοζύγιον πληρωμών της ενεφάνιζε αισιόδοξον εικόνα, παρά τα εμβάσματα των ελλήνων ναυτικών και του αποδήμου ελληνισμού.

Ήτο συνεπώς φυσικόν η Μεγάλη Ύφεσις (1929 - 1933) να μη αφήση αβάλατον την Ελλάδα. Αι προσπάθειαι του Βενιζέλου, κατά την εποχήν αυτήν, προς συγκρότησιν Οικουμενικής Κυβερνήσεως συνήντησαν την αντίδρασιν του Παναγή Τσαλδάρη, ο οποίος υπεστήριξεν ότι η τω-αύτη κυβέρνησις θα κατεπόντιζε τα κόμματα, προεξοφλών κατ' αυτόν τον τρόπον την ανικανότητα των τότε κομμάτων. Πλήν των διενέξεων εις τον πολιτικόν στίβον και εις τον ακαδημαϊκόν εγένοντο συζητήσεις, αι οποίαι όμως δεν έφερον τα αναμενόμενα αποτελέσματα, εφ' όσον και οι προς τον σκοπόν τούτον συγκροτημένοι εις Επιτροπάς διεφώνουν. Ήδη το 1926 συνεστήθη Επιτροπή Εμπειρογνομώνων, ως η Συμβουλευτική Επιτροπή του Υπουργού Οικονομικών, με Πρόεδρον τον Π.Βουρλούμην και μέλη, τον Α. Ανδρεάδην, τον Α. Διομήδην, τον Κυρ. Βαρβαρέσον, τον Επ. Χαρίλαον κ.α. ταύτης όμως απεχώρησεν ο Ανδρέας Ανδρεάδης, ως τούτο είχε πράξει μετά του Επ. Χαρίλαον εις την επί των Οικονομικών Επιτροπήν επί πρωθυπουργίας Α. Παπαναστασίου, όταν παρέμειναν εις αυτήν μόνον οι Δ.Καλιτσουνάκις, Α.Σβώλος, Αντ. Πρέκας, Γ. Στρίγκος, Π.Δεληγιάννης, Θ.Κουτούπης, Λέων. Θεοχάρους και Σπ. Αντωνιάδης.

Το έτος 1928 ιδρύθη η Τράπεζα της Ελλάδος αναλαβούσα το έργον της Εκδοτικής Τραπέξης, το οποίον εξήσκει μέχρι τότε η Εθνική Τράπεζα. Όταν δε η Μεγάλη Ύφεσις εκάλυψε και την Ελλάδα, τότε ο Α.

Ανδρεάδης προέτεινε σειράν φορολογικών μέτρων, περικοπής διαπανών, περιορισμόν της γραφειοκρατίας και εξαφάνισιν της ρουσφετολογίας. Ο Κ. Δεμερτζής, από της ιδιικής τους πλευράς, διεκήρυσσεν -πολύ ορθώς- ότι άνευ πολιτικής σταθερότητος ουδεμία κρίσις ηδύνατο να αντιματωπισθή, ο δε Α. Μιχαλακόπουλος υπεστήριξε τον περιορισμόν των στρατιωτικών δαπανών.

Το έτος 1932 ο Μαρής υπεστήριξεν ορθώς την υιοθέτησιν δημοσίων έργων και την ελάττωσιν του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, ενώ έτεροι απέδωσαν την κρίσιν εις την απαγόρευσιν της μεταναστεύσεως εις Αμερικάνην, η οποία -κατ' αυτούς- προεκάλεσε την ανεργίαν! Δεν πρέπει όμως να λησμονώμεν ότι την εποχήν εκείνην εν Ελλάδι το κυρίαρχόν δόγμα εις τον κοινωνικόν και οικονομικόν στίβον ήτο το φιλελεύθερον.

2. Η περίοδος 1923 - 1935 είναι μια και πλέον δεκαετία κατά την οποίαν σημειούται πρόοδος με διστακτικά βήματα και η οποία πρόοδος ωφείλετο κυρίως -ως ελέχθη- εις το προσφυγικόν στοιχείον το οποίον προσέφερε σπουδαίους επιχειρηματίας αλλά και εργατικόν δυναμικόν αμειβόμενον όμως με το ελάχιστον συντηρήσεως, και κάτω τούτου, διά να προκύψη και κοινωνικόν πρόβλημα. Πέρα όμως τούτων έγιναν και απαλλοτριώσεις τσιφλικίων δια να ευνοηθή ο αστικοδημοκρατικός μετασχηματισμός της χώρας και να αφυπνισθή και ο παλαιοελλαδίτης, ώστε να επιδοθή και εις έτερα παραγωγικά έργα πλήν των παραδοσιακών εκείνων της θαλάσσης.

Παρ' όλον ότι το Τραπεζικόν σύστημα, από το έτος 1927, προσέφερε πολλές υπηρεσίας δεν δυνάμεθα να είπωμεν ότι με τας αναπτυσσομένας ανάγκας της γεωργίας, της βιομηχανίας και του εμπορίου πως θα ηδύνατο να ανταποκριθή εις τας τότε απαιτήσεις.

Αι υφιστάμεναι μεταξύ 1928 - 1932 Τράπεζαι, ανερχόμεναι εις πλέον των 40, ήσαν ανίσου οικονομικής και πιστωδοτικής ικανότητος και περιορισμένης ειδικεύσεως. Η Τράπεζα Πίστεως, η Τράπεζα Αθηνών, η Ιονική Τράπεζα, η Τράπεζα Πειραιώς πάντως ενίσχυνον την οικονομικήν δραστηριότητα με επί κεφαλής την Εθνικήν Τράπεζαν, η οποία ήτο και εκδοτική, οπότε το 1928 το έργον τούτο ανέλαβεν η Τράπεζα Ελλάδος (Ανώνυμος Εταιρεία) με το δικαίωμα του καθορισμού της εφαρμογής της νομισματικής πολιτικής και της εξασφαλίσεως της σταθερότητος της εσωτερικής και εξωτερικής αξίας της δραχμής. Το έτος 1929 ιδρύθη και η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος με την συμπαράστασιν της

Τραπέζης της Ελλάδος και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος προς τον σκοπόν να ανακουφισθή ο αγρότης εκ της εκμεταλλεύσεώς του υπό του τοκογλύφου, μολονότι η Τράπεζα αυτή δεν επέτυχε πλήρως εις τον σκοπόν δια τον οποίον ιδρύθη, έτι δε και σήμερα η Τράπεζα αυτή πάσχει.

Το έτος 1931 υπετιμήθη η αγγλική λίρα με επιπτώσεις επί της ελληνικής δραχμής διά να κλονισθή η προς αυτήν εμπιστοσύνη, ώστε κατά την κρίσιν (1931-1933) να υποφέρει το ελληνικόν νόμισμα. Προς τον σκοπόν τούτον θεσπίσθησαν οι νόμοι 5422, 5426 και 5552 προς έλεγχον του ξένου συναλλάγματος, προσέτι δε ετέθησαν υπό έλεγχον και αι εισαγωγαί και εξαγωγαί εμπορευμάτων και αξιών, καθώς και η εφαρμογή του clearing διά τας μετά των ξένων χωρών εμπορικάς συναλλαγάς. Η ανωμαλία εις τον χώρον της πολιτικής και η αθλία κατάστασις των οικονομικών της χώρας με τον επερχόμενον Β' Παγκόσμιον Πόλεμον είχαν ως αποτέλεσμα την επαναφοράν της βασιλείας και την -μετά την ασυνεννοησίαν και ανικανότητα των κομμάτων- δικτατορίαν του Ιωάννου Μεταξά.

Κατά την περίοδον ταύτην η Ελλάς επανεξοπλίσθη κατά ξηράν, αέρα και θάλασσαν και προέβη εις οχυρωματικά έργα, ιδρύθη Υπουργείον Τύπου και Τουρισμού, ενισχύθη ιδιαιτέρως η γεωργία και ιδρύθη το ΙΚΑ. Ο επελθών πόλεμος διέσωσε τον Μεταξά εκ της φθοράς του, και λόγω χρόνου και ένεκα των δημοκρατικών αισθημάτων του λαού μας, ο οποίος δεν θα ηνίχητο επί μακρόν χρόνον την δικτατορίαν. Η ελληνική οικονομία όμως παρά την σημειωθείσαν προσπάθειαν και τα εκ ταύτης επιτεύγματα (σταθεροποίησιν δραχμής, επαύξησιν εθνικού προϊόντος, των αποθεμάτων συναλλάγματος κ.λ.π.) εξηκολούθησε να έχη ανεπτυγμένον τον πρωτογενή τομέα, εν σχέσει προς τον δευτερογενή και να είναι δανειοδοτουμένη. Η κενύσιανή δε επανάστασις του 1936 δεν προεκάλεσε και αναλόγους επιπτώσεις εις τους ακαδημαϊκούς κύκλους, δια να αντιμετωπίσουν την αναφερθείσαν οικονομικήν κρίσιν. Η Οικονομική Επιστήμη εν Ελλάδι, εκινήθη εν τη θεωρία και πράξει περί την θεωρίαν του Keynes, μόνον μετά το 1940 - 1945.

3. Από του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι σήμερα

1. Η λήξις του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έφερεν εις αντίθεσιν δύο κόσμους, τον Δυτικόν και τον Ανατολικόν του οποίου οι οικονομολόγοι προέβλεπον νέαν Μεγάλην Ύφεσιν και την εκ τούτου κατάρρευσιν του καπιταλισμού, ή και νέον Παγκόσμιον Πόλεμον ένεκα της αδυναμίας του καπιταλισμού να αποφύγη τα αντινομίας του. Κατ' αυτόν τον τρόπον ετέθη και πάλιν το θέμα της κρίσεως του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού, ως ταύτα υπεστήριξεν ο Ιωσήφ Στάλιν συμβουλευών τον τρόπον με τον οποίον έπρεπε να γραφή σχετικόν βιβλίον Πολιτικής Οικονομίας εις την ΕΣΣΔ! Την ανάλυσιν ταύτην των ιδεών του Στάλιν και την επ' αυτών κρίσιν διετύπωσε ο υποφαινόμενος με την μελέτην του : "Παγκοσμιότης και Κομμουνισμός" (1953) διά της οποίας υπεστήριξε ότι δια του σχεδίου Marshal και των Διεθνών Οργανισμών ετίθετο, συν τη παρόδω του χρόνου, τέρμα εις τον ιμπεριαλισμόν και την ανισομετρίαν του καπιταλισμού, παρατηρών ότι η παγκόσμιος οικονομία τείνει να γίνη ενιαία και ότι δεν υφίστατο ανάγκη να γίνη πόλεμος από μέρους της Δύσεως ένεκα των δυνατοτήτων του καπιταλισμού να αυξάνη την παραγωγικότητα, αντιθέτου δέ να επέλθη η εκ των έσω κατάρρευσις του κομμουνισμού.

Εντός του κλίματος τούτου επί της τύχης του καπιταλισμού η Ρένα Χριστούλα εδημοσίευσε την από σκοπιάς κριτικής του καπιταλισμού πραγματείαν της : "Ο μεταπολεμικός κόσμος" (1950) εις το "Αρχεόν Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών" του Δημοτηρίου Καλιτσουνάκι, ο Άγγελος Αγγελόπουλος δε με το βιβλίον του "L' Atome unira-t-il le monde?" (1956) έθεσε το ερώτημα των συνεπειών εξ ενός ατομικού πολέμου και την τάσεως προς παγκόσμιον ενότητα, ενώ ο Κλαύδιος Μπανταλούκας εδημοσίευσε την μελέτην του : "Η τύχη της κεφαλαιοκρατίας κατά τους Marx και Schumpeter", εκθέσας τας αντιλήψεις των συγγραφέων τούτων επί της τύχης του καπιταλισμού. Ο Ξενοφών Ζολώτας όμως ήδη εις την εν τη Ακαδημία εναρκτήριον ομιλίαν του προέβλεψε αισιόδοξον εξέλιξιν διά τον καπιταλισμόν ωμιλήσας με θέμα: "Η μεταμόρφωσις της κεφαλαιοκρατίας" (1953), και τας αντιλήψεις τούτου ηκολούθησαν και έτεροι συγγραφείς με αναλόγους απόψεις.

Κατά τον Ελληνο-Ιταλικόν πόλεμον (Οκτώβριος 1940 - Απρίλιος 1941) η χρηματική κυκλοφορία ηυξήθη κατά 72% χάριν της καλύψεως

τών εκ του πολέμου αναγκών, ο δε δείκτης του πληθωρισμού ανήλθεν εις 12%, επίπεδον το οποίον δεν ήτο υπερβολικόν λόγω των αναγκών του πολέμου. Τούτο δε ωφείλετο : α) Εις την εμπιστοσύνην των Ελλήνων εις το νόμισμά των, β) εις την ελάττωσιν της κυκλοφορικής ταχύτητος του χρήματος, γ) εις την επαύξησιν του αποθησαυρισμού και δ) εις την σταθερότητα της συναλλαγματικής αξίας της δραχμής εις όρους χρυσού. Μετά το πέρας όμως του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάς ευρέθη προ νομισματικής αναστατώσεως εξ αιτίας του πληθωρισμού διότι η δραχμή, κατά την διάρκεια της μαρτυριακής κατοχής (Απρίλιος 1941-Οκτώβριος 1944), απώλεσε την αξίαν της και η χρηματική κυκλοφορία μέχρι της απελευθερώσεως της χώρας ανήλθεν εις δυσθεώρητα ύψη. Ήτο τοσούτων απιθάνων διαστάσεων ο πληθωρισμός ώστε με την εξυγίανσιν της δραχμής το 1944 η 1 δραχμή ισούτο προς 50 δισ. δραχμών κατοχής! Με την νέαν δραχμήν δια του Νόμου 18/11/1944 η τιμή της αγγλικής λίρας καθωρίσθη 1 λίρα = 600 δρχ., η τοιαύτη όμως ισοτιμία δεν διετηρήθη επί μακρόν χρόνον. Τον Ιούνιον του 1945 (Ν. 362 / 4ης Ιουνίου 1945) η ισοτιμία καθωρίσθη 1 λίρα = 2000 δρχ. και 1 δολ. = 500 δρχ. διά δε του αναγκαστικού Νόμου 879 / 25ης Ιανουαρίου 1946 η ισοτιμία μετεβλήθη εις 20.000 δρχ. = 1 λίρα και 5.000 δρχ. = 1 δολ. Η πληθωριστική όμως πίεσις και η εκ των αποθεμάτων της Τραπεζής της Ελλάδος ανάγκη επέβαλον τον Νόμον περί Πιστωτικού Ελέγχου (1948), τον ενδιάμεσον Νόμον του 1950 και τον Νόμον περί ελέγχου των Τραπεζών (1951) ώστε η Νομισματική Επιτροπή να καταστή η υπερτάτη νομισματική εξουσία, καθορίζουσα την νομισματικήν και πιστωτικήν πολιτικήν του Κράτους.

2. Μεταξύ 1944 - 1948 ο Κυρίακος Βαρβαρέσος προς αντιμετώπισιν του πληθωρισμού υιοθέτησε τον έλεγχο των τιμών και των ποσοτήτων των αγαθών, επέβαλλε βαρύτεραν φορολογίαν εισοδήματος, περιώρισε τας εισαγωγάς, και ανεξήτησε οδόν οικονομικής σταθερότητος. Δυστυχώς ο Βαρβαρέσος συνήνησε αντίδρασιν εις την προσπάθειαν του αυτήν και εκ των εκ φθόνου κινουμένων συναδέλφων του και των πολιτικών φοβουμένων ανάμειξίν του εις την πολιτικήν.

Ο πληθωρισμός είναι ασθένεια η οποία παρακολουθεί την ζωήν της χώρας μας, από απελευθερώσεώς της, και θα εχρειάζετο πολύ χάριτος και μελάνι δια να αναπτύξωμεν τους λόγους περί αυτού, υπήρξε όμως και η αιτία να δημοσιευθούν πολλά θεωρητικά μελέται και άρθρα επί της αξίας του χρήματος, όπως αι των Ξ. Ζολώτα, Μ. Γκολέμη, Λ. Χου-

μανίδη, Σ. Μάξιμου, Ν. Γιαννακόπουλου, Ι. Λεβεντάκη κ.α. Το δε φαινόμενο αυτό τούτου του πληθωρισμού ιδιαίτερος εξητάσθη υπό πολλών οικονομολόγων ως οι Δ. Δελιβάνης, Α. Δαμασκηνίδης, Γ. Κανάς, Α. Λάζαρης κ.α. ενώ με τα δημοσιονομικά εν γένει θέματα ησχολήθησαν οι Α. Αγγελόπουλος, Αθ. Σμπαρούνης, Π. Δερτιλής δια να ακολουθήσουν οι νεώτεροι, ο Ι. Κούλης, ο Σ. Καράγιωργας, ο Γ. Δράκος, ο Θ. Γεωργακόπουλος κ.α.

3. Κατά το 1963 η Ελλάς παρουσιάζει εις την ύπαιθρον αναιμίαν καλλιέργειών εξ αιτίας της μεταναστεύσεως εκατοντάδων χιλιάδων νέων ανθρώπων εις την Ξένην, μολονότι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εθεώρησε την κατάστασιν ταύτην ευλογίαν (!) παρασυρόμενος εκ της εκ της οικονομικής καταστάσεως της χώρας προκληθείσης ανεργίας, χωρίς να διεισδύση βαθύτερον εις το φαινόμενο τούτο. Και ήτοι φυσικόν να προξενηθή αύτη ένεκα και της τότε αντιπληθωριστικής πολιτικής, την οποίαν όμως διεδέχθη η κληθείσα πολιτική του "ελεγχόμενου πληθωρισμού". Δια της τοιαύτης πολιτικής εγένετο προσπάθεια να τονωθή το σύστημα πιστεύοντας ότι θα ηδύνατο συγχρόνως να δαμασθούν και αι τιμαί, πράγμα το οποίον όμως δεν επετεύχθη. Είναι γεγονός ότι τοιαύται πληθωριστικά δοξασία διετυπούνται εν Ελλάδι εις ακαδημαϊκάς συζητήσεις και δημοσιεύματα, από του έτους 1949 με έναυσμα το "παραγωγικόν χαρτονόμισμα", ως ωνόμασε τούτο ο Καθηγητής του Πολυτεχνείου αείμνηστος Αθανάσιος Ρουσόπουλος. Όπως όμως, ορθώς ισχυρίζετο, ο Καθηγητής οικονομολόγος και σεβαστός μου διδάσκαλος αείμνηστος Δημήτριος Καλιτσουνάκις, η εφαρμογή εκδόσεως χρήματος προς κάλυψιν παραγωγικών έργων και καλυπτομένου τούτου υπό του παραχθησομένου προϊόντος θα απήτει, αφ' ενός μεν εξάλειψιν πάσης ιδέας περί τριβών και καθήλωσιν τιμών, αναγκών και ορέξεων του καταναλωτού, αφ' ετέρου δε την προς τον σκοπόν τούτον την άνευ προηγουμένου εγκαθίδρυσιν αστυνομικού καθεστώτος.

Τας προσπάθειάς του Έλληνος να ανασυγκροτήσει την χώραν του ήλθε να βοηθήση ως αρωγός η εξ ΗΠΑ βοήθεια, η οποία αντικατέστησε την Αγγλικήν, καθώς και τα συνεχή δάνεια, ενώ τα εκ των εισροών τούτων δυνάμενα να επιτευχθώσιν εχάνοντο είτε από κακήν διαχείρησιν και λανθασμένον προγραμματισμόν, είτε ένεκα των εσωτερικών ανωμαλιών. Διότι μόνον ο εντός του Κράτους πόλεμος προξένησε απώλειαν 5 δισ. δολλαρίων, εκτός των ηθικών επιπτώσεων και του προκληθέντος μίσους που είναι συναίσθημα καταστροφής, αντίθετον της δημι-

ουργικής αγάπης.

Η συνεχισθείσα εν χρόνω οικονομική και πολιτική ακαταστασία και τα χαρακτηρίζοντα την ελληνικήν πολιτικήν σκηνήν πάθη και η μή διαφαινομένη δυνατότης συνεχίσεως του κοινοβουλευτικού δημοκρατικού βίου της χώρας, ένεκα της ανικανότητος και της φιλοπρωτίας, προεκάλεσε την δικτατορίαν της 21ης Απριλίου 1967. Η παλαιοκομματική ηγεσία αμέσως ηττήθη και εταπεινώθη ενώ ο Γεώργιος Παπανδρέου, πολύ γέρον ήδη και ασθενών, δεν ηδύνατο να αναλάβη ευθύνας και να αντιδράση.

4. Κατά την επταετίαν εισήλθον κεφάλαια εις την Ελλάδα και συνάλλαγμα εκ των Ελλήνων του εξωτερικού, ιδιαιτέως εξ ΗΠΑ, των εκ Τουρκίας διωκομένων Ελλήνων και προσφύγων εξ Αιγύπτου, και Λιβάνου. Και είναι μεν αληθές ότι πλείστα όσα έργα εγένοντο προς βελτίωσιν του οδικού δικτύου, των λιμένων, της εκπαιδεύσεως και δη της Τεχνικής τοιαύτης (ΤΕΙ) και διάφορα άλλα έργα τουρισμού, δεν υπήρξεν όμως οικονομικός προγραμματισμός μακροχρονίου αναπτύξεως έργων παραγωγής. Η δέσμευσις της δραχμής προς το δολάριον το 1971 και η κοντόφθαλμος πολιτική να ακολουθήσω μεν τας «ακροβασίας» τούτου επέφερον -συν τοις άλλοις- και την εμφάνισιν του πληθωρισμού, ιδίως, όταν ξεδηλώθη η κρίσις του 1973. Όχι δε ολιγωτέρας δυσμενείς συνεπείας είχεν και η πολεμική προπαρρασκευή μας δι' ένα πιθανόν πόλεμον με την Τουρκίαν. Εντός του κλίματος τούτου εκαλλιεργήθη και η κινητοποιήσις των πολιτικών κομμάτων προς επαναφοράν του κοινοβουλευτισμού, ενώ ο ξένος παράγων αντέδρασε πλέον εμφανώς κατά της δικτατορίας, ώστε με τα επακολουθήσαντα εις Κύπρον γεγονότα να επέλθη και η πτώσις της δια να αρχίση η περίοδος της Μεταπολιτεύσεως.

Η ένωσις της Ευρώπης απήτει και την συμμετοχήν του λίκνου του πολιτισμού της και της γεφύρας της προς την Μέσην Ανατολήν και ΝΑ Μεσόγειον, την Ελλάδα. Η Ελλάς εισήλθεν εις την Κοινότητα εκ της οποίας ήρχισαν αι συναλλαγματικά εισροαί. Όπως όμως συνέβη με το σχέδιον Marshal το ίδιον συνέβη και τώρα, επανήλθομεν εις την παλαιάν νοοτροπίαν, "ας είναι καλά οι ξένοι". Ούτως η χώρα ήρχισε την προσπάθειάν της άνευ σχεδιασμού και εν μέσω της ασυδοσίας των "ελευθεριών" της Μεταπολιτεύσεως και με το δίλημμα "ή να κολυμβήση ή να πνιγή"! Πριν προχωρήσωμεν όμως περισσότερον φρονώ ότι καθίσταται αναγκαίον να σημειώσωμεν εν ολίγοις τα μέχρι το διάστημα τούτο επι-

τευχθέντα.

5. Η Ελλάδα, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υπέστη τεραστίας καταστροφάς, πλήν εκείνων των εις νεκρούς, τραυματίας, απωλείας φρενών κλπ. και του λίαν καταστρεπτικού εσωτερικού πολέμου. Με την βοήθειαν όμως της UNRA, του σχεδίου Μάρσαλ και των επισυναφθέντων δανείων η Ελλάδα κατώρθωσε, έστω και κάθιδρος, να εισέλθη εις την οδόν της ανασυγκροτήσεώς της. Παρά ταύτα δεν επέτυχε αναλόγως των ευνοϊκών δι' αυτήν καταστάσεων να επιτύχη υψηλότερους στόχους. Και η τοιαύτη αποτυχία προέκυψε εκ των εξής λόγων :

- α) Της υπάρξεως πολιτικού -εμφανούς και αφανούς- από πάσης πλευράς αντιδραστικού κατεστημένου μετά των παραφυάδων του και της συνεχώς επικρατήσεως της αναξιοκρατίας, και δη από τους 1974 και κατόπιν :
- β) Της αργητικής πλευράς της επιρροής του ξένου παράγοντος μη αντιληφθέντος την νοοτροπίαν του λαού μας και τα πραγματικά αίτια της οικονομικής του κακοδαιμονίας, καθώς και την μη διάθεσιν τούτου ώστε η Ελλάδα δια του ασανσέρ της βοήθειας του να φθάση εις το ρετιρέ της αναπτύξεώς της.
- γ) Της συγκρούσεως των συμφερόντων των ξένων παραγόντων εις τον ελληνικόν χώρο με τας πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικάς προεκτάσεις των.
- δ) Της απομακρύνσεως των Ελλήνων εκ των αξιών του παρελθόντος των και την κατά την Μεταπολίτευσιν ενθάρρυνσιν της χυδαιότητος και της ασχημίας, και ιδία την μετά μανίας μίμησιν των ελαττωμάτων και όχι των προτερημάτων των άλλων λαών.
- ε) Της ελλείψεως θεμελιώδους οικονομικής δοξασίας, από της εποχής της απελευθερώσεως της χώρας μας εκ του ναζιστοφασισμού, και της εν συνεχεία υϊοθετήσεως προγραμμαμάτων προχειρότητος, δημαγωγίας και ανορθολογισμού.
- στ) Της λανθασμένης κατευθύνσεως εις την Μέσην, Ανωτέραν και Ανωτάτην Παιδείαν, ιδία δε εις την Τεχνικήν και Οικονομικήν εκπαίδευσιν.
- ζ) Του ευτελούς κομματισμού και του μη προσανατολισμού επί κοινής εθνικής εξωτερικής πολιτικής αλλά και οικονομικής πολιτικής και συντονισμού των δυνατοτήτων του λαού μας προς την

κατεύθυνσιν του κάλλους και των ηθικών και πολιτιστικών αξιών. Αι ανωτέρω αρνητικάί πλευραί βεβαίως δεν απέτρεψαν και τα εν των μεταξύ επιτευχθέντα, -τα οποία συνοπτικώς- κατά την γνώμην του γράφοντος είναι τα εξής :

- α) Η βελτίωσις ωρισμένων τομέων και συνθηκών εκπαιδεύσεως, έστω και προχειρώς προγραμματισθείσας, καθώς και η ίδρυσις νέων Πανεπιστημίων και Τεχνικών Σχολών Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως.
- β) Η παρουσία του Κράτους ως πέμπτου συντελεστού της παραγωγής δια της συμπαραστάσεώς του με τους προγραμματισμούς του και την ανάληψιν και έργων δια των οποίων δεν ενδιεφέρετο ή ήτο διστακτική να αναλάβη η ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία όμως εν χρόνω ένεκα της υπερβολικής κρατικής παρεμβάσεως ημποδίσθη εις το έργον της!
- γ) Η εισαγωγή νέων καλλιιεργειών εις την γεωργίαν και η απόδοσις γαιών εις την καλλιέργειαν εκ των εγγειβελτιωτικών έργων.
- δ) Η Ίδρυσις Κέντρων Μελέτης και Ερεύνης και Συμβουλευτικών Επιτροπών, ενίοτε όμως υπερβολικών εις αριθμόν προς εξυπηρέτησιν "ημετέρων".
- ε) Η διάνοιξις νέων οδών και η βελτίωσις λιμένων και αερολιμένων, ιδρυθεισών και σκαλών εμπορίου.
- στ) Η ίδρυσις Υγειονομικών Κέντρων και η κοινωνική πρόνοια επί ιατρικής και φαρμακευτικής περιθάλψεως.
- η) Η ίδρυσις πνευματικών και μουσικών κέντρων, παρ' όλον ότι ενίοτε υπέστησαν την εισβολήν της χυδαιότητος.
- θ) Η Τεχνολογική ενίσχυσις της βιομηχανίας και η εις αυτήν εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής και η έστω διστακτική βιομηχανική αποκέντρωσις.
- ι) Η ανάπτυξις της τουριστικής υποδομής, κατά βαθμόν όμως ώστε να μη δυνηθή να υπερπήδηση το εμπόδιον της ελλείψεως καταλλήλου προσωπικού και τουριστικών υπηρεσιών και μεθόδων προσελκύσεως τουριστών, ιδία κατά τον χειμώνα.

Γενικώς οι ανασταλτικοί παράγοντες εις την Ελληνικήν Οικονομίαν κατά την προμνημονευθείσαν περίοδον, είναι οι εξής :

- α) Η ανάμειξις των ξένων παραγόντων εις τον ελληνικόν χώρον και η υπ' αυτών υποδαύλησις παθών και ακροτήτων, ως και η υπ'

αυτών προώθησις σχεδίων προς έλεγχον της χώρας.

- β) Η έλλειψις σταθερού προγραμματισμού επί τη βάσει του οποίου να στηριχθή πρόγραμμα οικονομικής πολιτικής, με συνέπειαν τας συνεχείς μεταβολάς εις την οικονομικήν ζωήν.
- γ) Η αύξησις των αμυντικών δαπανών συνεπεία της ελλείψεως ικανής εξωτερικής πολιτικής όπως ο αχαρακτήριστος χειρισμός εις επωφελείς προτάσεις προς λύσιν του κυπριακού ζητήματος και άλλων ευκαιριών δια να καταλήξωμεν εις την συμφωνίαν Ζυρίχης - Λονδίνου (!) και εις τα κατόπιν καταστροφικά γεγονότα με τας επιπτώσεις των.

Βεβαίως κατά το διάστημα τούτο υπήρξαν και ηγέται καλής θελήσεως εκ του στρατού προερχομένων (Ν. Πλαστήρας, Αλ. Παπάγος), ή ενιοι κατηγορημένοι και με πολιτικόν κριτήριον προικισμένοι άνδρες αλλά μη έχοντες ικανότητας ηγέτου (Η. Τσιριμώκος, Ι. Σοφιανόπουλος, Γ.Καρτάλης), είτε καλής μεν πίστεως αλλά παλαιοκομματικής νοοτροπίας (Κ. Τσαλδάρης, Γ. Παπανδρέου).

6. Η μεταπολεμική Ελλάς αντιμετώπισεν όχι μόνον το πρόβλημα της ανασυντάξεως αλλά και της οικονομικής της αναπτύξεως, ανήκουσα επί πλέον και εις τον Δυτικόν Κόσμον, ο οποίος απεδίδετο εις οικονομικόν αγώνα έναντι του Ανατολικού Κόσμου εν τη συγκρούσει των δύο συστημάτων και της αναδείξεως του ισχυροτέρου τούτων. Εντός του κλίματος τούτου της προσπαθείας και της παρελεύσεως δεκαετηρίων εδημοσιεύθησαν και εργασίαι επί της οικονομικής αναπτύξεως (Ξεν. Ζολώτα, Αγγ. Αγγελόπουλου, Ν. Μαρματάκη, Πελ. Κατωπόδη, Αθ.Κανελλόπουλου, Θ. Σκούντζου, Αλ. Γιαννιώτη, Ι. Λεβεντάκη, Γ. Λουκόπουλου, Ευστ. Πανά, Γ. Κολόμβου, Χ. Σεπεντζή, Κλ. Μπανταλούκα, Α. Παπανδρέου, Σ. Πουλόπουλου, Μαρ. Γουδή κ.α.) Περιέργως αι εργασίαι αύται δεν εμελετήθησαν ως έπρεπε· και ούτε εκ τούτων και βραδύτερον, προέκυψε πρόγραμμα συντονισμένον οικονομικής αναπτύξεως. Πέρα όμως τούτων μεταξύ 1981 και 1989, η τότε κυβέρνησις ηθέλησε και πάλιν να εφαρμόση τας δοκιμασθείσας αντιλήψεις του -αριστερού Κεϋνσιανισμού- περιχαρακωμένη εντός πλαισίου σοσιαλιστικής πολιτικής χάριν της δικαίας κατανομής του εισοδήματος. Και η πολιτική αύτη -μολονότι ευεργετική δι' ωρισμένα λίαν χαμηλά εισοδήματα- με την συνοδευθείσαν όμως πολιτικήν δημαγωγίας κ.λ.π. προεκάλεσεν αφαιμάξιν των Ταμείων του Κράτους, ενώ οι απολαμβάνοντες υψηλά

κέρδη και υψηλά εισοδήματα παρέμειναν και πάλιν ανέγγικτοι.

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι και η Αυστριακή Σχολή - καθαρώς ατομικιστική Σχολή και ευνοούσα τον ελεύθερον ανταγωνισμό - εδέχθη επί τη βάσει της θεωρίας της περί οριακής χρησιμότητας και εισοδήματος συσχετιζομένου με αυτήν, ότι χάριν της δικαιοσύνης θα ηδύνατο να μεταφερθή εισόδημα εκ των πλουσίων κοινωνικών στρωμάτων εις τα πτωχότερα δια της καταλλήλου οικονομικής πολιτικής. Και δεν είναι τυχαίον το γεγονός ότι οπαδοί της Σχολής αυτής κατέστησαν στελέχη και υπουργοί του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Αυστρίας.

Εν πάση περιπτώσει η συμμετοχή του Κράτους εν Ελλάδι, συν τη παρόδω του χρόνου, ηυξήθη ώστε αι δημόσιαι επενδύσεις ενώ ανήρχοντο μεταξύ 1950 - 1970 εις 27.3%, μεταξύ 1970 - 75 να ανέλθουν αύται εις 31.3%, από δε του 1981 η συμμετοχή του Κράτους εις 70%. Τούτο και απετέλεσεν αιτίαν υφέσεως εις την ελληνικήν οικονομίαν. Διότι το Κράτος δεν είναι επιχειρηματίας, δεν διαθέτει την ικανότητα του συντελεστού "επιχειρηματική πρωτοβουλία" που δεν είναι μόνον η αναφερομένη εις επιστημονικά συγγράμματα οργάνωσις και ανάληψις κινδύνων και αβεβαιότητος αλλά και πλέον τούτων, η σύλληψις της επιχειρήσεως. Ίδου δια ποίον λόγον χώραι στηριχθείσαι επί του κρατικού παρόντος οικονομικώς περιήλθον εις πτωχείαν και άλλαι μη διαθέτουσαι επιχειρηματικήν πρωτοβουλίαν (πρώην αποικίαι και γενικώς υποανάπτυκτοι χώραι) επεξήτησαν να την υποκαταστήσουν με το Κράτος, ώστε και αύται να παραμείνουν εις τα αυτά και χειρότερα επίπεδα αναπτύξεως από όσον κατά την έναρξιν της προσπαθείας των προς επίτευξιν της.

Ένεκα ωρισμένων ανηθικών επιχειρηματιών, αλλά και κακοβούλου προπαγάνδας, ο Έλλην επιχειρηματίας υπέστη καθίζησιν πρωτοβουλίας προς βλάβην της Εθνικής Οικονομίας. Έχομεν το κακόν ελάττωμα, όταν εις ιερεύς εξέρχεται των ορίων της ηθικής να περιλαμβάνωμεν δι' αυτού και ολόκληρον τον Κλήρον, ή όταν εις κρατικός λειτουργός δεν τυγχάνει να εργάζεται εντός των υπό του νόμου και της ηθικής επιβαλλομένων ορίων να θεωρώμεν ως ανηθικούς άπαντας τους δημοσίους λειτουργούς κ.ο.κ. Δεν δυνάμεθα συνεπώς να έχωμεν και την αυτήν νοστοροπίαν προκειμένου περί εντίμων επιχειρηματιών, οι οποίοι κατέχουν ταλέντον μη συναντόμενον εις άλλους ανθρώπους.

Αλλά ας επανέλθωμεν. Δισεκατομμύρια δολλάρια εισέρευσαν εν

Ελλάδι υπό μορφήν δανείων και βοηθείας, συγκρίνοντας όμως τας εισροάς αυτάς με τα αποτελέσματα, μας καταλαμβάνει θλίψις διότι ταύτα δεν ήσαν ανάλογα με εκείνας. Και τούτο διότι -παρά τα εν μέρει επιτεύγματα εις ωρισμένους τομείς- αι αδυναμίες εις την ελληνικήν οικονομίαν ήσαν μεγαλύτεραι, καθιστάμεναι δε ολοέν βαθύτεραι, κατέληξαν εις την σημερινήν οικτρών κατάστασίν της. Τούτο ωφέλιετο και εις την κυριαρχήσασαν νοοτροπίαν, κατά την οποίαν η Ελλάς θεωρείται "πτωχή χώρα και ό,τι και αν πράξωμεν δεν δυναμεθα να την καταστήσωμεν πλουσίαν". Εις τα συνθήματα επίσης αυτά προσετίθεντο και έτερα όπως : "οι ξένοι θα μας βοηθήσουν γιατί μας έχουν ανάγκη" και το περίφημον "εκ δύο κακών το μη χειρόν βέλτιστον" δηλ. ο Έλλην να είναι α priori ηναγκασμένος να επιλέξη μεταξύ δύο κακών και όχι μεταξύ καλού και κακού. Εις όλην δε αυτήν την νοσηρότητα οι πολιτικοί μας εκαλλιέργησαν την ιδέαν ότι η Ελλάς διαθέτει ικανούς πολιτικούς αλλά όχι οικονομολόγους. Ενταύθα δέον να αναφέρω το περίφημον λεχθέν υπό του μεγάλου μας Ανδρέου Ανδρεάδη :

"Ανέκαθεν οι Έλληνες συνέχουν τον οικονομολόγον με τον θάνατοποιόν (!)".

Ο οικονομολόγος όμως - σύν τοις άλλοις - κινείται εντός συστήματος, θεσμών και λειτουργιών (οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, πολιτιστικών κ.λ.π.).

7. Είναι γεγονός ότι ολόκληρος η Ανθρωπότης σήμερα αντιμετωπίζει πολύπλευρον κρίσιν ένεκα της χρεωκοπίας των συστημάτων του κομμουνισμού και των αδυναμιών του καπιταλισμού -ο οποίος διέρχεται και αυτός αναμφιβόλως κρίσιν, ως επίσης και ένεκα της μη υπάρξεως ενός νέου "ισμού".

Από της απελευθερώσεως της χώρας εκ του ναζιστικού ζυγού αυτή δεν είχε την τύχην να βαδίση επί τη βάσει θεμελιώδους οικονομικής δοξασίας επί συγκεκριμένου σχεδίου ανασυγκροτήσεως της, η δε εκ του σχεδίου Marshal και άλλη βοήθεια και δάνεια κατεσπαταλήθησαν και από μέρους ανιδεων περί τα οικονομικά, πιστών όμως εις τα κόμματα τα οποία τους εχρησιμοποίησαν. Ο μέγας μας οικονομολόγος Βαμβαρέσος, παρά τας αδυναμίας του, δεν αφέθη ουδέποτε να συνεχίση τας προσπάθειάς του, ούτε και να ηγηθή του Έθνους, αναχωρήσας δε εξ Ελλάδος ετιμήθη εις το Εξωτερικόν. Όταν δε εκλήθη υπό του στρατη-

γού Ν. Πλαστήρα, πρωθυπουργού τότε της χώρας, συνέταξε "Εκθεσιν", η οποία κυριώς απέβλεπε εις την εξυπηρέτησιν βραχυχρονίων στόχων, αλλά και ουδέποτε αύτη εφηρημόσθη, πλην ωρισμένων σημείων αυτής. Εις την "Εκθεσίν" του εκείνην ο Βαρβαρέσος υπεδείκνυε και την υποτίμησιν της δραχμής επί τη βάσει μιας νέας ισοτιμίας προς το δολλάριον.

Την 9ην Απριλίου 1953, επί κυβερνήσεως Παπάγου, η ισοτιμία καθωρίσθη ως προς το δολάριον από 1 δολλ. = 15 δρχ. εις 1 δολ. = 30 δρχ. δηλαδή αποτόμως εις το διπλάσιον της προηγουμένης χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν έτεροι παράγοντες, ειμή μόνον η προώθησις των εξαγωγών, και ναι μεν τούτο επετεύχθη εν τινι αλλά μόνον διά βραχύ χρονικόν διάστημα. Διότι η υποτίμησις δεν είναι λύσις του προβλήματος του εμπορικού ισοζυγίου μιας χώρας αλλά πράξις ανάγκης της στιγμής. Επί κυβερνήσεως δε Καραμανλή είχομεν και την υποκατάστασιν της οκάς υπό του κιλού χωρίς και να ληφθή υπ' όψιν η ανάλογος προσσαρμογή των τιμών.

Κατά το έτος 1953 ηνώθησαν αι Τράπεζαι Εθνικής και Αθηνών διά του ΒΔ της 26ης Φεβρουαρίου δια να ιδρυθή η "Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε.", η οποία κατόπιν ήλλαξε τον τίτλον της εις "Εθνική Τράπεζαν της Ελλάδος Α.Ε.". Την 1ην Μαΐου 1954 δια του Νόμου 2824 εθεσπίσθη και η νέα δραχμή ίση προς 100 παλαιάς δραχμάς δια να γίνει και ανάλογος προσσαρμογή τιμών και υποχρεώσεων.

Δια να επανέλθωμεν εις την υποτίμησιν επί κυβερνήσεως Παπάγου, αυτή κατέστη απαραίτητος υποδειχθείσα μάλιστα, ως ελέχθη, υπό του Βαρβαρέσου. Εν Ελλάδι αρεσκομέθα να υϊοθετώμεν τας ιδέας των άλλων- εάν το κάμνωμεν- χωρίς να είμεθα εις θέσιν να αντιληφθώμεν ποίαι είναι, αφού δεν είμεθα ημείς οι εμπνευσταί ούτε και οι ικανοί, ως είναι παρεπόμενον να τας θέσωμεν εις πράξιν. Και ο Βαρβαρέσος δεν εκλήθη να εφαρμόση ο ίδιος -έστω και με τας αδυναμίας της- την "Εκθεσίν" του. Διότι η υποτίμησις προϋποθέτει και ετέρους παραλλήλους με αυτήν χειρισμούς και προσσαρμογήν προς τας ισχυούσας συνθήκας. Εν Ελλάδι όμως επιζητώμεν "νεροκουβαλητάς" ιδεών αφήγοντες εις τους «ημετέρους» την εφαρμογήν των (!).

Από του 1964 ιδρύθησαν και Τράπεζαι ιδιωτικάί, καθώς και ξένα τοιαύται, αι οποίαι εισήλθον εν Ελλάδι, η δε πάλαι Τράπεζα Κρήτης (1899) επανιδρύθη δια να περιλάβη εντός ιστού αρχάνης δημοσίους οργανισμούς, εκδοτικούς τοιούτους κ.λ.π. και να καταλήξη εις το περίφημον σκάνδαλον Κοσκωτά το οποίον συνετάραξε την πολιτικήν και οι-

κοινωνική ζωή της χώρας.

8. Κατά την μεταξύ 1945-1950 περίοδο ο ετήσιος ρυθμός παραγωγικότητας ανήλθεν εις 4.2%, μεταξύ 1950 - 1955 εις 5.2%, και μεταξύ 1955-1960 εις 5.6%, συνεχισθείς εις το αυτό περίπου επίπεδον (6%) μέχρι το 1974, οπότε και ήρχισεν η κατιούσα. Και ενώ ο πρωτογενής τομέυς παρέμεινεν εις ρυθμόν βραδείας αναπτύξεως ο δευτερογενής ανεπτύχθη ταχύτερον διά να υποχωρήση ο ρυθμός αναπτύξεώς του από του 1960. Γενικώς ο δείκτης οικονομικής αναπτύξεως της χώρας από του 1974 κατέρχεται και από του 1989 διακυμαίνεται μεταξύ 0-1.5%, κατά τα επίσημα στοιχεία. Δεν δυνάμεθα όμως να μην παραδεχθώμεν ότι επιχειρήσεις εκσυγχρονίσθησαν, ενεφανίσθησαν νέοι κλάδοι του τριτογενούς τομέως, εξειδικεύθη η εργασία, κατευθυντήριος και εκτελεστική, αι επιχειρήσεις απέκτησαν εκπαιδευμένα στελέχη και εξωπλίσθησαν με μέσα προκεχωρημένης τεχνολογίας, και εισήχθησαν εν Ελλάδι νέα λιπάσματα και νέα καλλιεργεία. Παρά ταύτα η κατανομή της εγχωρίου δαπάνης δι' επιστημονικήν και τεχνολογικήν έρευναν υπήρξε αποκαρδιωτική εν σχέσει προς την της ΕΟΚ, και τούτο εμφανίζεται εκ δημοσιευθέντος Πίνακος εις το "Δελτίον του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος." Η συμμετοχή του Κράτους εν Ελλάδι εις τας εν λόγω χρηματοδοτήσεις δι έρευναν και Τεχνολογίαν επί του συνόλου των χρηματοδοτήσεων ανέρχεται και σήμερα εις 85% ενώ του ιδιωτικού τομέως εις 15.0% περίπου. Και το δεύτερον ποσοστόν είναι αδικαιολόγητον εν συγκρίσει προς το πρώτον εμφανίζον την αδιαφορίαν του Έλληνος επιχειρηματίου δι' έρευναν και τεχνολογίαν.

9. Ο πληθωρισμός εις μίαν χώραν με διαρθρωτικάς αντινομίας καθίσταται στασιμοπληθωρισμός. Και τούτος κυριαρχεί εις την Ελληνικήν Οικονομίαν από του 1974 και κατόπιν, ιδιαιτέρως δε μετά την νέαν κρίσιν του 1979. Η εφαρμοζομένη σήμερα αντιπληθωριστική πολιτική μη λαβούσα υπ' όψιν την οικονομικήν κατάστασιν της χώρας ή μάλλον μη γνωρίζουσα πως να την αντιμετωπίση είχεν ως αποτέλεσμα την επαύξησιν των ανέργων, την έκπτωσιν των πραγματικών μισθών και ημερομισθίων και την αύξησιν του κόστους εξαρτήσεως του εργάτου από τον εργοδότην και τούτου εκ του τραπεζίτου ένεκα του υψηλού επιτοκίου, και του πολίτου εκ του Κράτους λόγω της υπερμέτρου φορολογίας. Παρά δε την αντιπληθωριστικήν προσπάθειαν ο πληθωρισμός είναι καλπάζων και φέρεται προς πολύ υψηλότερον επίπεδον από όσον υπε-

λογίζετο ότι θα εσταθεροποιήτο.

Από του έτους 1984 η Ελλάς εισήλθεν εις στάδιον οικονομικής καχεξίας, η οποία ολοέν καθίσταται χειροτέρα. Παρά τας προσλήψεις υπό του Δημοσίου χιλιάδων υπαλλήλων η ανεργία εν Ελλάδι έκτοτε καθίσταται μεγαλυτέρα. Το έτος 1970 ήτο της τάξεως του 4.2%, το έτος 1985 της του 7.8% και σήμερα του 10%. Βεβαίως διά την ανεργίαν ρόλον παίζει κατά πρώτον λόγον η ανεπάρκεια των επενδύσεων, η πολυθεσία και αι υπερωρίαί. Αι τελευταίαι δε δια τους εργατουπαλλήλους και συνταξιούχους καθίστανται αναγκαία, όταν δεν εξαρκή το εκ του πληθωρισμού εξανεμιζόμενον εισόδημα, οπωσδήποτε όμως ενισχύουν την ανεργίαν. Η μη προτροπή όμως των επιχειρηματιών προς επένδυσιν κυρίως οφείλεται εις τρεις λόγους :

- α) Εις την εχθρικήν στάσιν έναντι της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας από μέρους του Κράτους και εις την μη εμπιστοσύνην του λαού εις το εξαγγελόμενον οικονομικόν πρόγραμμα της εκάστοτε - ως εκ των πραγμάτων - Κυβερνήσεως, όπερ συμβαίνει έτι και με την σημερινήν κυβέρνησιν,
- β) Από την στάσιν των Εργατικών Συνδικάτων, τα οποία με τας συνεχείς στάσεις εργασίας και απεργίας προξενούν καταστροφήν εις την παραγωγικότητα, και επαυξάνουν με τας δικαίας απαιτήσεις των τον πληθωρισμόν.
- γ) Ένεκα του υψηλού επιτοκίου επί δανειοδοτήσεως των επιχειρήσεων ενώ ετέρα μεγάλη αδυναμία της Ελληνικής οικονομίας είναι και αι ηλαττωμένοι εξαγωγαί εν σχέσει προς τας εισαγωγάς δηλ. το δυσμενές εμπορικόν ισοζύγιον, ώστε να επηρεάζεται αρνητικώς το ισοζύγιον πληρωμών της χώρας με τας επιπτώσεις του επί της αξίας του χρήματος.

Συνολικώς η μεγαλυτέρα αξία των εξαγωγών μας αφορά εις γεωργικά προϊόντα, τρόφιμα και προϊόντα ενδύσεως, υποδήσεως και υφαντικών προϊόντων, τα οποία όμως δεν είναι ισχυράς ζητήσεως, το πολύ είναι μετρίας ζητήσεως, το δε 80% της αξίας των εξαγωγών μας αφορά εις τα μή ανταγωνιστικά προϊόντα. Πλήν των οργανικών λόγων διά την μη ανταγωνιστικότητά των θα πρέπει να λάβωμεν υπ' όψιν και τα ελλειπή δίκτυα διανομής, διαφημίσεως και προωθήσεως εξαγωγών πασιφανές δε είναι ότι το τμήμα Εμπορικών Ακολούθων των Πρεσβειών μας χωλαίνει. Δεν πρέπει εξ άλλου να μας διαφεύγη το γεγονός του

υψηλού κόστους, διότι οι εργοδότες επιβαρυνόμενοι με τας δαπάνας κοινωνικής ασφάλισης προτιμούν εκτάκτους εργατούπαλλήλους, οι οποίοι μη έχοντες πείραν και διακατεχόμενοι από την νοοτροπία της προσωρινότητας είναι χαμηλής παραγωγικότητας.

Η Ελληνική Οικονομία πάσχει και δι' έτερον λόγον, διότι εστηρίχθη εις την υπό της ΕΟΚ απορρόφησην των προϊόντων μας, και τας υπό της ΕΟΚ ευνοϊκάς ρήτηρας. Ως δε εκ των στατιστικών συνάγεται, η σχέσις εξαγωγών προς εισαγωγάς διά τα αγροτικά προϊόντα είναι εν πολλοίς θετική, διά το σύνολον όμως των συναλλαγών του τομέως είναι αρνητική, το ίδιον δε αρνητική είναι και εν σχέσει προς τα άλλας χώρας εκτός ΕΟΚ. Ο βαθμός της ελλειμματικότητας των εμπορικών συναλλαγών με την ΕΟΚ, από του 1970 μέχρι του 1980, είχε πτωτική τάσιν (-5.9% έως -34.2%) μετά δε το 1980 ακόμη περισσότερον (-46% - 57.6%). Πέρα όμως των εμπορικών ελλειμμάτων η χώρα επιβαρύνεται με βαρύτατον Δημόσιον Χρέος το οποίον δι' όσον αφορά εις το εσωτερικόν εξυπηρετείται και εκ του πληθωρισμού, το εξωτερικόν όμως δημόσιον χρέος καθίσταται βαρύτατον. Βελτιώσεις εις το ισοζύγιον πληρωμών οφείλονται εις εποχιακάς καταστάσεις και εις τα εκ της ΕΚ προερχόμενα κονδύλια ώστε να ισχυρίζονται αι εκάστοτε κυβερνήσεις ότι η Οικονομία ευρίσκει εις ανάκαμψιν ενώ η πραγματικότητα είναι διάφορος. Πλέον όμως τούτων τα εμβάσματα ελαττούνται σημειώσαντα πτώσιν, καθώς και αι κοινοτικάί εισροαί. Πολλοί υποστηρίζουν, επιπολαιώς ανά καθ' έκαστον θέρος ότι ο Τουρισμός θα βοηθήση δια την επαύξησην των συναλλαγματικών αποθεμάτων μας, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τυχόν αρνητικούς παράγοντας, καθώς και ότι εκ του εισρέοντος συναλλάγματος διακινούνται ποσά δια την εκ του εξωτερικού αγοράν αγαθών καταναλισκομένων υπό των τουριστών, ώστε να έχωμεν και εκροήν συναλλάγματος και ότι αι προσφερόμεναι τουριστικάί υπηρεσίαι μας δεν έχουν εισέτι βελτιωθή ως έπρεπε. Πέρα όμως τούτων δέον να έχωμεν υπ' όψιν και την διαφυγήν συναλλάγματος δια των ήδη νομίμων οδών αλλά και των εξ απελευθερώσεως ταξιδιωτικού συναλλάγματος συνεπειών. Ενταύθα θα πρέπει να αναφερθή ότι υπάρχουν και οι προτείνοντες την ελάττωσιν των εισαγωγών μας χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν ποιών, λησμονούντες ότι η τοιαύτη πολιτική επαυξάνει τας τιμάς εσωτερικού με επιπτώσεις επί μισθών και ημερομισθίων.

10. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Ελλάς απώλεσε πολλές ευκαιρίας

δια να ορθοποδήση και να αναπτυχθή, αι ευκαιρίες όμως αύται εχάθησαν ένεκα της μη σταθεράς και μή υπό ορθού οικονομικού δόγματος καθωριζομένης οικονομικής πολιτικής. Με την απελευθέρωσιν της χώρας οι χειρισμοί ήσαν εμπειρικοί και παλινωδικοί, από δε του 1952 η οικονομική πολιτική συνεβάδιζε με έργα που εγένοντο από το ΝΑΤΟ και τα αφθόνως εισερχόμενα δολλάρια. Από του 1967 ηκολουθήθη η αυτή οικονομική πολιτική, όπως και από του 1975, χωρίς και να γνωρίζωμεν τι σύστημα εφαρμόζομεν. Από του 1981 διευτυπανίσθη το σοσιαλιστικόν δόγμα χωρίς να προσδιορισθή ποιού είδους σοσιαλισμόν θα ηκολούθη η χώρα. Εις ένα συμπόσιον που έγινε εις το Λονδίον το 1924 ο Griffith παρουσίασε 260 ορισμούς του σοσιαλισμού. Από το 1981 δεν εγνωρίζε ουδείς εις την χώραν μας τι σοσιαλισμόν εφηρμοζάμεν, αφού ουδείς ηδύνατο να τον χαρακτηρίση. Κατά την γνώμην μας ήτο -ελέχθη- αριστερού κεινσιανισμού αλλά και αυτοσχεδιασμού! Η κυβέρνησις η διαδεχθείσα, μετά το μεσοδιάστημα της Οικουμενικής, την προηγούμενην, επίσης αυτοσχεδιάζουσα διευτυπάνισε τον νεοφιλελευθερισμόν με συνταυτισμόν τούτου με τον πάλαι φιλελευθερισμόν (!), όθεν η προσθήκη "νέο" εις ουδέν εχρησίμευσεν. Δια τούτο και ευλόγως απεμπολήθη τελείως η αρχή του κοινωνισμού εν συνδυασμώ με εκείνην του ατομισμού.

Τόσον όμως ο φιλελευθερισμός όσον και ο μεταφυσικός σοσιαλισμός είναι δοξασίαι ξέναι προς την παράδοσίν μας, της οποίας θεμέλιον είναι **ο άνθρωπος - υπερτάτη αξία της ζωής εντός συστήματος ανθρωπιστικού** συγκεράζοντος τας αρχάς του **ατομισμού** και του **κοινωνισμού**. Ακολουθήσαντες όμως τον άκρατον φιλελευθερισμόν με τον εγωϊστικόν του ατομισμόν, προέκυψεν κοινωνικόν πρόβλημα, το οποίον προξένησε κοινωνικήν θύελλαν και αναστάτωσιν δια να ανέλθη εις την εξουσίαν μία νέα "μουδιασμένη" και απρογραμματίστος" κυβέρνησις. Βεβαίως δια του παρόντος άρθρου, περιορισμένου εις χώρον και προορισμένου να πλησιάση την πραγματικότητα ένεκα της μη υπάρξεως ακριβών στοιχείων, δεν είναι δυνατόν να λεχθούν περισσότερα και να αναλυθούν μάλιστα με την ακαδημαϊκήν γλώσσαν. Δύναται πάντως να λεχθή ότι εις το παρόν άρθρον δεν γίνονται προτάσεις συνεπεία του υφισταμένου κλίματος των συνεχώς εξελίξεων, πολιτικών και οικονομικών, δυστυχώς αμφοτέρων απαισιοδόξων, ει μή μόνον εκτίθενται ωρισμένα των οικονομικών γεγονότων, τα οποία -κατά τον γράφοντα- εσημάδευσαν την οικονομικήν εξέλιξιν της χώρας μας, η οποία δυστυ-

χώς εξακολουθεί να παραδέχνη μεταξύ λόγων και δανείων!

Βιβλιογραφία

- Αγγελοπούλου, Α. : *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*, Αθήναι, 1933.
- Αναστασόπουλου, Γ. : *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας (1885-1940)*, Τομ. Β', Γ', Αθήναι, 1947.
- Ανδρεάδη, Α. : *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας*, Τομ. Δ' (1894-1914) και (1912-1925), εν Αθήναις 1927.
- Ζολώτα, Ξ. : *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήναι, 1926.
- Μπανταλούκα, Κλ. : *Ιστορική επισκόπησις του Προϊπολογισμού Εξωτερικού Δημοσίου Χρέους της Ελλάδος*, Πειραιεύς, 1961.
- Σίδερι, Α.Δ. : *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν*, Αθήναι, 1952
- Σμπαρούνη, Α.: *Ο φόρος του εισοδήματος εν Ελλάδι*, Αθήναι, 1935.
- Χαοιτάκη, Γ: *Η Ελληνική βιομηχανία*, Αθήναι, 1927.
- Χουμανίδη, Λ : "Η εξέλιξις της Οικονομικής Επιστήμης εν Ελλάδι", *Σπουδαί*, ΚΔ', 1974.
- Χουμανίδη, Λ : *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμος Δεύτερος, Αθήναι, 1991.
- °αλιδόπουλου, Μ. : "Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι", Αθήνα, 1989. *Οικονομικά Χρονικά* : (Οικονομικόν Επιμελητήριον της Ελλάδος).
- DAMIRIS, C. : *Le système grec monétaire*, τομ. I - III, Paris, 1920.
- DERTLIS, P.: "Introduction to the stages of the Economy of Greece", *Revue Internationale d' Histoire de la Banque*, Genève, Vol. 2, 1969
- KIOCHOS, P. : "The demograhic problem; the case of Greece", *Μελέτες προς Τιμήν Λαζάρου Θ. Χουμανίδη*, έκδ. Πανεπιστημίου Πειραιώς, Πειραιάς, 1991
- KYRKILITSIS, A. : "The Greek Bank System; A Historical Review", *Revue Internationale d' Histoire de la Banque* :, Genève Vol. 1, 1968.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ 1920 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1981 ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΕΡΗΜΨΗΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΕΤΡΟΥ Α. ΚΙΟΧΟΥ

Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης

1. Εξέλιξη του συνολικού αγροτικού πληθυσμού

Κατά το έτος 1920, ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδος έφτανε τα 3.108.048 άτομα και αντιπροσώπευε το 62% του συνολικού πληθυσμού. Ο ίδιος πληθυσμός, κατά το έτος 1971, δηλαδή μετά από 51 έτη, κατέβηκε σε 3.081.731 άτομα (35,14% του συνολικού πληθυσμού), ο δε ρυθμός της μέσης ετήσιας μεταβολής, κατά την περίοδο 1920-1971, ήταν 0,017% ενώ κατά την περίοδο 1961-1971 κατέβηκε στο -1,61% (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1 : Εξέλιξη του συνολικού αγροτικού πληθυσμού (1920-1981)

Έτη	Συνολικός πληθυσμός	Συνολικός αγροτικός πληθυσμός	Ποσοστιαία αναλογία αγροτικού πληθυσμού (%)	Ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής του αγροτικού πληθυσμού (%)
1920	5.016.889	3.108.048	62,00	-
1928	6.204.684	3.373.281	54,36	1,07
1940	7.344.860	3.847.134	52,38	1,17
1951	7.632.801	3.622.619	47,46	-0,53
1961	8.388.553	3.674.592	43,8	0,14
1971	8.768.641	3.081.731	35,14	-1,61
1981	9.740.417	2.955.342	30,34	-0,41

Αναλυτικότερα, από τον Πίνακα 1 παρατηρούμε τα εξής:

Κατά την περίοδο 1920-1928 παρατηρείται αύξηση του αγροτικού πληθυσμού κατά 265.233 άτομα και ρυθμός μέσης ετήσιας αύξησης 1,07%. Η αύξηση αυτή οφειλόταν, κυρίως, στην εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στις αγροτικές περιοχές, και λιγότερο στη φυσική αύξηση.

Κατά την περίοδο 1928-1940, ο αγροτικός πληθυσμός από 3.373.281 άτομα το 1928 ανέβηκε σε 3.847.134 το 1940 δηλαδή αυξήθηκε κατά 473.853 άτομα (14%) και παρουσίασε ρυθμό μέσης ετήσιας αύξησης 1,17%.

Κατά την πιο πάνω περίοδο, ο αγροτικός πληθυσμός παρουσίασε τη μεγαλύτερη από τις αυξήσεις της χρονικής διάρκειας 1920-1981 την οποία εξετάζουμε.

Η αύξηση του πληθυσμού, κατά την περίοδο 1928-1940, οφείλεται στη φυσική αύξηση του πληθυσμού λόγω της μεγάλης γεννητικότητας, όπως επίσης και στην περιορισμένη εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση.

Κατά την περίοδο 1940-1951, ο αγροτικός πληθυσμός παρουσίασε μείωση κατά 224.515 άτομα (17%) και ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής -0,53%. Κατά την ίδια περίοδο ο αγροτικός πληθυσμός αντιπροσώπευε μόνο το 47,64% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Η μείωση του αγροτικού πληθυσμού στην περίοδο αυτή οφείλεται στις συνέπειες του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και στον εσωτερικό της χώρας πόλεμο της περιόδου 1946-1949.

Από το έτος 1951 μέχρι το έτος 1961, ο αγροτικός πληθυσμός αυξήθηκε μόνο κατά 51.973 άτομα, με ρυθμό μέσης ετήσιας αύξησης 0,14%. Αιτία για τη στασιμότητα αυτή του αγροτικού πληθυσμού, κατά την παραπάνω περίοδο, είναι η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση. Στην εν λόγω περίοδο ο αγροτικός πληθυσμός αντιπροσώπευε μόνο το 43,8% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Κατά την περίοδο 1961-1971, παρατηρούμε μείωση του αγροτικού πληθυσμού κατά 592.861 άτομα (16%).

Συγκεκριμένα, από 3.674.592 άτομα, που ήταν ο πληθυσμός το 1961, κατέβηκε το 1971 στα 3.081.731 άτομα.

Ο ρυθμός της μέσης ετήσιας μεταβολής της περιόδου 1961-1971 κατέβηκε σε 01,61%.

Ο αγροτικός πληθυσμός, ενώ κατά την απογραφή του 1920 αντιπροσώπευε το 62% του συνολικού πληθυσμού, κατά την απογραφή του

1971 κατέβηκε στο 35% και το 1981 στο 30%.

Κατά την περίοδο 1971-1981 ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε κατά 126.389 άτομα (4%). Συγκεκριμένα από 3.081.731 άτομα το 1971 μειώθηκε το 1981 στα 2.955.342 άτομα.

Ο δε ρυθμός της μέσης ετήσιας μεταβολής της περιόδου 1971-1981 μειώθηκε κατά - 0,41%.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού είναι ότι από το 1940 μέχρι και το 1981 ο αγροτικός πληθυσμός μειώνεται συνεχώς. Αν προσαρμόσουμε στα δεδομένα του αγροτικού πληθυσμού από το 1940-1981 στο μαθηματικό υπόδειγμα $y = \alpha + \beta$ μπορούμε να προβλέψουμε τον αγροτικό πληθυσμό και για το 1991, μετά την προσαρμογή αυτή, βλέπουμε ότι ο αγροτικός πληθυσμός το 1991, θα μειωθεί και θα φτάσει τα 2.438.942 άτομα.

Ενώ η ελληνική υπαίθρος ερημώνεται, αυξάνεται αντίθετα ο πληθυσμός της Αθήνας και Θεσσαλονίκης, που αντιπροσωπεύουν το 35,3% του συνολικού πληθυσμού της χώρας και κατά συνέπεια ο πληθυσμός των δύο αυτών πολεοδομικών συγκροτημάτων υπερβαίνει τον αγροτικό πληθυσμό.

Η μεγαλύτερη ερημωση της υπαίθρου παρατηρείται σ' εκείνες τις επαρχίες που δεν έχει αναπτυχθεί όσο χρειάζεται η βιομηχανία.

Η πληθυσμιακή απογύμνωση της υπαίθρου, μέχρις ενός σημείου, είναι ένα αναπόφευκτο φαινόμενο των οικονομικών εξελίξεων και της ανοδικής τάσης της στάθμης της ζωής.

Η σύγχρονη μορφή της Γεωργίας απαιτεί μεγάλες εκτάσεις για να εφαρμοστούν οι μηχανικές μέθοδοι παραγωγής, που θα δώσουν άφθονα προϊόντα με μειωμένο κόστος και μικρή συμμετοχή της ανθρώπινης εργασίας.

Ο πολυτεμαχισμός όμως της αγροτικής ιδιοκτησίας και ο μικρός αγροτικός κλήρος δεν επιτρέπουν μια τέτοια αλλαγή. Γι' αυτό, το πρώτο μέτρο για μια αναμόρφωση της υπαίθρου είναι η αναδιάρθρωση της αγροτικής ιδιοκτησίας με σκοπό τη μεγέθυνσή της. Στην ΕΚ, σαν ικανοποιητική οικονομική επιχειρηματική μονάδα για τα σιτηρά καθορίστηκε να είναι τα 1.000 στρέμματα και για τις δενδρώσεις τα 300 στρέμματα.

Ανάμεσα στους αριθμούς αυτούς, ανάλογα με την περιοχή και το είδος του εδάφους, πρέπει να καθορίσουμε την έκταση των νέων γεωργικών μονάδων μας. Το πως θα γίνει αυτή η μεγέθυνση είναι θέμα εντελώς ειδικό και αξίζει να μελετηθεί με μεγάλη προσοχή.

Δεύτερο μέτρο πρέπει να είναι ο καθορισμός "ζωνών εκμετάλλευ-

σης". Δηλαδή, πρέπει να διαχωριστούν ζώνες φυτικής παραγωγής, ζώνες κτηνοτροφίας και ζώνες δασών. Οι ζώνες αυτές θα αυξήσουν την αγροτική παραγωγή.

Τρίτο μέτρο πρέπει να είναι η συγκέντρωση σε μεγάλους οικισμούς, από 5.000 μέχρι 10.000 κατοίκους, και σε κόμβους μεγάλων συγκοινωνιακών αρτηριών των φτωχών και απομακρυσμένων οικισμών. Η μετάβαση στις μεγάλες πια γεωργικές μονάδες θα γίνεται με οχήματα από τις γεωργικές αυτές κωμοπόλεις.

Αυτή η νέα διάρθρωση της αγροτικής ιδιοκτησίας και η συγκέντρωση των οικισμών θα μειώσει τον αγροτικό πληθυσμό, αλλά θα κρατήσει και τον απαραίτητο για την αγροτική παραγωγή. Γιατί η ζωή και οι συνθήκες μέσα σ' αυτούς τους αστικο-αγροτικούς κόμβους θα μοιάζουν κατά πολύ με τις συνθήκες των μεγάλων πόλεων.

Εκτός όμως, από τα παραπάνω, για να παραμείνει ο αναγκαίος αγροτικός πληθυσμός στην ύπαιθρο, απαιτούνται κίνητρα και μάλιστα κίνητρα οικονομικά, για τη διευκόλυνση της παραγωγής και για την εξασφαλισμένη διάθεση των προϊόντων. Αν αυτά τα κίνητρα δεν είναι ισχυρά, θα έχουμε σε λίγα χρόνια διάφορες βιομηχανικές μονάδες, αλλά θα ζητούμε αγροτικά προϊόντα από τις άλλες χώρες για να ζήσουμε.

Συνεπώς, πρώτο μας μέλημα πρέπει να είναι η αναμόρφωση της υπαίθρου. Αν δεν βιαστούμε να την πραγματοποιήσουμε, σε λίγα χρόνια η ερήμωση της υπαίθρου θα είναι σχεδόν τελειωτική.

Επιβάλλεται να συνειδητοποιήσουμε όλοι μας και ειδικά το Κράτος τις ευθύνες για το μέλλον του αγροτικού πληθυσμού που θα προκύψει από την συνεχή μείωση του αγροτικού πληθυσμού και την εγκατάληψη των γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

2. Εξέλιξη αγροτικού πληθυσμού κατά γεωγραφικό διαμέρισμα

Το γεωργικό διαμέρισμα της περιφέρειας Πρωτεύουσας παρουσιάζει σε όλη τη διάρκεια 1920-1981, συνεχή μείωση του αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος κατά τις δεκαετίες 1961-1971 και 1971-1981 μετατράπηκε ολοκληρωτικά σε ημιαστικό και αστικό πληθυσμό.

Το διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδος και Εύβοιας αύξηση παρουσιάζει μόνο κατά τις περιόδους 1928-1940 και 1951-1961, ενώ κατά τις

άλλες περιόδους παρατηρείται μείωση. Στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Πελοποννήσου παρατηρούμε τα εξής: Κατά την περίοδο 1940-1951, ο ρυθμός της μέσης ετήσιας μεταβολής ήταν $-0,61\%$, κατά τη δεκαετία 1951-1961 ήταν $-0,57\%$, κατά τη χρονική διάρκεια 1961-1971 ήταν $-1,83\%$ και στη δεκαετία 1971-1981 ήταν $-0,70\%$.

Αρνητικό επίσης ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής, μετά το έτος 1941, παρουσιάζουν και τα παρακάτω γεωγραφικά διαμερίσματα: Νησιά του Ιονίου, Ήπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη και Νησιά του Αιγαίου. Και μόνο κατά την περίοδο 1971-1981 η Ήπειρος παρουσίασε μια πολύ μικρή αύξηση.

Το γεωγραφικό διαμέρισμα της Κρήτης παρουσιάζει αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής σε όλη τη διάρκεια από το 1940 μέχρι το 1971. Ειδικά κατά την περίοδο 1961-1971 κατέβηκε στο $-1,77\%$ και μόνο την περίοδο 1971-1981 παρουσίασε $0,11\%$ ρυθμό μέση ετήσιας αύξησης.

Το μεταλύτερο ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού συγκεντρώνεται σε πέντε κυρίως γεωγραφικά διαμερίσματα (Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Κρήτη, Στερεά Ελλάδα και Εύβοια), όπως αυτό απεικονίζεται ο Πίνακας 2.

Πίνακας 2 : Ποσοστό αγροτικού πληθυσμού σε πέντε γεωγραφικά διαμερίσμα-

Έτος	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Ποσοστό%	76,61	75,63	76,29	75,15	75,74	75,81	75,86

τα (Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Κρήτη, Στερεά Ελλάδα και Εύβοια)

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα του αγροτικού πληθυσμού της χώρας, κατά την περίοδο 1961-1971, παρουσιάζουν αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής, λόγω της μεγάλης εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης της περιόδου αυτής, που ερήμωσε την ύπαιθρο και μετέτρεψε πολλά ακριτικά χωριά σε γεροκομεία. Επίσης η ίδια κατάσταση παρατηρείται και κατά την περίοδο 1971-1981.

Η διαχρονική εξέλιξη του ρυθμού της μέσης ετήσιας μεταβολής κατά γεωγραφικά διαμερίσματα, που υπολογίστηκαν με βάση τα στοιχεία των απογραφών από 1920-1981 είναι σύμφωνα με τον Πίνακα 3 τα παρακάτω.

Πίνακας 3 : Ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής και ποσοστιαία αναλογία του

Γεωγραφικά διαμερίσματα	Χρονικές περιόδους					
	1920-1928	1928-1940	1940-1951	1951-1961	1961-1971	1971-1981
Περιφ. Πρωτεύουσας	-6,52	5,49	-3,11	-7,93	-	-
Στερ. Ελλάς & Εύβοια	0,18	1,02	-0,76	0,44	-1,40	-0,40
Πελοπόννησος	0,69	0,79	-0,61	-0,57	-1,83	-0,70
Νησιά του Ιονίου	1,36	0,47	-0,69	-1,10	-1,71	-0,15
Ήπειρος	1,11	1,48	-0,77	0,30	-1,84	0,25
Θεσσαλία	0,94	1,40	-0,31	0,74	-1,50	-0,6
Μακεδονία	1,62	1,80	-0,99	0,83	-1,54	-0,16
Θράκη	4,51	1,66	-0,69	0,74	-1,15	-0,97
Νησιά του Αιγαίου	0,97	-0,003	1,72	-0,31	-1,76	-0,77
Κρήτη	0,88	1,25	0,10	0,39	1,77	0,11

αγροτικού πληθυσμού κατά γεωγραφικά διαμερίσματα (1920-1981)

Για την περίοδο 1951-1981 έχουμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή η πτωτική τάση που διαφαίνεται στο σύνολο του αγροτικού πληθυσμού χαρακτηρίζει στην συντριπτική τους πλειοψηφία όλα σχεδόν τα γεωγραφικά διαμερίσματα όπως φαίνεται από τον παρακάτω Πίνακα 4.

Γεωγραφικά διαμερίσματα	1951	1961	1971	1981
Λοιπή Στερεά & Εύβοια	526.673	529.495	454.472	434.150
Πελοπόννησος	739.853	697.980	570.350	530.475
Ιόνιοι νήσοι	164.034	145.979	120.977	119.121
Ήπειρος	251.255	258.860	211.300	216.705
Θεσσαλία	350.187	376.271	319.531	300.280
Μακεδονία	804.463	871.270	737.290	725.914
Θράκη	200.591	215.372	190.681	172.127
Νήσοι Αιγαίου	278.749	270.030	222.602	205.413
Κρήτη	321.742	309.335	254.528	251.544
ΣΥΝΟΛΟ	3.637.547	3.674.592	3.081.731	2.955.729

Πίνακας 4 : Αγροτικός πληθυσμός κατά γεωγραφικά διαμερίσματα

Παρατηρούμε ότι η Μακεδονία συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο πληθυσμό από το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού της χώρας ενώ οι Ιόνιοι νήσοι συγκεντρώνουν τον μικρότερο. Αυτό συμβαίνει για όλη την περίοδο 1951-1981. Από τα 9 γεωγραφικά διαμερίσματα, 4 παρουσιάζουν συνεχή πτωτική τάση. Αυτά είναι: Πελοπόννησος, Ιόνιοι νήσοι, Νήσοι Αιγαίου, Κρήτη. Τα υπόλοιπα φτάνουν σε ελάττωση μετά από κάποιες μικρές αυξήσεις που παρατηρούνται συνήθως στην περίοδο 1951-1961 όπως είναι η Λοιπή Στερεά και Εύβοια, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Μακεδονία και η Θράκη. Σε παρόμοιο συμπέρασμα θα φτάσουμε μελετώντας τον πίνακα 5 που δίνει το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού για την περίοδο 1951-1981.

Και από αυτόν τον Πίνακα φαίνεται ότι η Μακεδονία κατέχει το μεγαλύτερο ποσοστό, ενώ οι Ιόνιοι νήσοι το μικρότερο.

Πίνακας 5 : Ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού των γεωργικών διαμερισμάτων επί του συνολικού αγροτικού πληθυσμού της χώρας (%)

Γεωγραφικά διαμερίσματα	1951	1961	1971	1981
Λοιπή Στερεά & Εύβοια	14,5	14,4	14,8	14,7
Πελοπόννησος	20,3	19,0	18,5	18,0
Ιόνιοι νήσοι	4,5	4,0	3,9	4,0
Ήπειρος	6,9	7,0	6,9	7,3
Θεσσαλία	9,6	10,2	10,4	10,2
Μακεδονία	22,1	23,7	23,9	24,6
Θράκη	5,5	5,9	6,2	5,8
Νήσοι Αιγαίου	7,7	7,3	7,2	7,0
Κρήτη	8,9	8,4	8,3	8,5
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0

Πολύ σημαντικές πληροφορίες δίνει επίσης και ο ακόλουθος Πίνακας 6 που περιέχει τα ποσοστά του αγροτικού πληθυσμού κάθε γεωγραφικού διαμερίσματος επί του συνολικού πληθυσμού του κάθε διαμερίσματος.

Γεωγραφικά διαμερίσματα	1951	1961	1971	1981
Λοιπή Στερεά & Εύβοια	58,0	54,5	45,8	39,5
Πελοπόννησος	65,5	63,7	57,8	52,4
Ιόνιοι νήσοι	71,8	68,7	65,6	65,2
Ήπειρος	76,0	73,4	68,1	66,8
Θεσσαλία	55,7	54,1	48,4	43,2
Μακεδονία	47,3	46,1	39,0	34,2
Θράκη	59,5	60,4	57,9	49,9
Νήσοι Αιγαίου	52,7	56,6	53,3	47,9
Κρήτη	69,6	64,0	55,7	50,1

Πίνακας 6 : Ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού επί του συνολικού πληθυσμού κάθε γεωγραφικού διαμερίσματος

3. Εξέλιξη αγροτικού πληθυσμού κατά νομούς

Κατά τη χρονική περίοδο 1920-1928, μόνο 10 νομοί παρουσίασαν αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής, ενώ κατά την επόμενη δεκαετία (1928-1940) αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής παρουσίασαν μόνον 6 νομοί.

Κατά τη δεκαετία 1940-1951, αύξηση στο ρυθμό μέσης ετήσιας σχετικής μεταβολής παρουσίασαν 10 νομοί, ενώ οι υπόλοιποι παρουσίασαν αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής.

Κατά τη περίοδο 1951-1961, 26 νομοί παρουσίασαν αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής ενώ κατά τη δεκαετία 1961-1971 και οι 52 νομοί της χώρας παρουσίασαν αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής, εκτός από το διαμέρισμα Αττικής (υπόλοιπο). Το φαινόμενο αυτό της εμφάνισης του αρνητικού ρυθμού μεταβολής οφείλεται στην εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση.

Κατά την περίοδο 1961-1971, το μεγαλύτερο ρυθμό μέσης ετήσιας μείωσης παρουσίασαν οι παρακάτω νομοί, Πίνακας 7.

Αρκαδίας	-2,49	Καβάλας	-2,48	Πί- να- κας 7 : Ρυθ- μός μέ- σης ετή- σιας με- τα- βο-
Λακωνίας	-2,46	Καστοριάς	-2,00	
Μεσσηνίας	-2,49	Κιλκίς	-2,05	
Κεφαλληνίας	-2,60	Φλώρινας	-2,45	
Λευκάδας	-2,06	Έβρου	-2,09	
Θεσπρωτίας	-2,58	Κυκλάδων	-2,24	
Ιωαννίνων	-2,42	Χίου	-2,00	
Μαγνησίας	-2,35	Λασιθίου	-2,04	
Γρεβενών	-2,77	Χανίων	-2,24	

λής σε μερικούς νομούς
του αγροτικού πληθυσμού (1961-1971)

Η διαχρονική εξέλιξη της αυξομείωσης του αγροτικού πληθυσμού κατά γεωγραφικά διαμερίσματα και νομούς μελετάται συνήθως με τον υπολογισμό του ρυθμού της μέσης ετήσιας μεταβολής (βλ. Πίνακα 8) που υπολογίστηκε με βάση τα στοιχεία των απογραφών του πληθυσμού το 1920-1981.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 8, το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας μας δεν περιορίζεται μόνο σε μερικούς νομούς της χώρας. Η εικόνα της ερήμωσης δίνει στην επαρχία μια θλιβερή όψη. Το δυσάρεστο είναι ότι οι συνέπειες της απώλειας ανθρώπινου δυναμι-

κού δεν έχουν προσβάλλει μόνο τις ορεινές και ακριτικές περιοχές, αλλά και τις πεδινές και πλούσιες ζώνες, ακόμα και τις πεδιάδες της Άρτας, της Ηλείας, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης. Όλοι οι νομοί της Ελλάδας εκτός από έναν παρουσίασαν κατά την περίοδο 1961-1971 αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής.

Επίσης και κατά την περίοδο 1971-1981 το 72% των νομών της Ελλάδας παρουσίασαν αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής.

Από 148 επαρχίες μόνο οι 29 έχουν πυκνότητα που ξεπερνά τον εθνικό μέσο όρο (66,4 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χλμ.). Άλλες είναι αραιοκατοικημένες ή σχεδόν ακατοίκητες. Παράδειγμα, οι επαρχίες Γρεβενών (15,1), Ευρυτανίας (14,4) και η πιο αραιοκατοικημένη περιοχή της Ελλάδος τα Σφακιά της Κρήτης, που έχει πυκνότητα 9,94 κατοίκους κατά τετραγωνικό χλμ. και ο πληθυσμός της μεταξύ των ετών 1961-1971 μειώθηκε κατά 55,3%.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση της επαρχίας Γυθείου, που ο πληθυσμός, κατά την περίοδο 1961-1971, μειώθηκε κατά 30%, έφτασε δε το 1971 ο μισός πληθυσμός της επαρχίας να εγκατασταθεί στο δήμο Γυθείου.

Τα Νησιά του Ιονίου είναι το πιο πυκνοκατοικημένο αγροτικό κέντρο της Ελλάδος. Η Κέρκυρα, η Λευκάδα και η Ζάκυνθος περιλαμβάνονται μεταξύ των τεσσάρων πρώτων επαρχιών από άποψη πυκνότητας πληθυσμού.

Νομοί κατά γεωγραφικά διαμερίσματα	Χρονικές περιόδους					
	1920-1928	1928-1940	1940-1951	1951-1961	1961-1971	1971-1981
Περιφ. Πρωτεύουσ.	-6,52	5,49	-3,11	-7,93	-	-
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑ						
Αιτωλοακαρνανίας	1,71	0,72	0,24	0,34	-1,78	-0,48
Αττικής (υπόλοιπο)	-7,09	12,85	-2,24	9,10	1,22	0,14
Βοιωτίας	0,29	0,91	-0,26	0,13	-0,68	-2,0
Ευβοίας	0,35	0,19	0,11	-0,17	-1,34	0,099
Ευρυτανίας	0,41	1,73	-2,55	-0,03	-3,06	-1,5
Φθιώτιδας	1,19	0,80	-1,05	-0,18	-1,05	-0,88
Φοκίδας	0,50	0,09	-1,98	-1,06	-1,99	-0,34
ΣΥΝΟΛΟ	0,18	1,02	-0,76	0,44	-1,40	-0,40
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ						
Αργολίδας	0,95	1,69	1,04	0,53	-0,66	-0,22
Αρκαδίας	0,76	0,75	-1,28	-0,96	-2,49	-0,10
Αχαΐας	0,67	0,74	-0,17	-0,95	-1,35	-0,20
Ηλείας	1,25	0,58	-0,18	0,21	-1,50	-0,10
Κορινθίας	0,61	1,48	-1,10	0,01	-0,94	0,04
Λακωνίας	0,19	-0,51	-1,05	-1,15	-2,46	-0,41
Μεσσηνίας	0,64	1,64	-0,62	-0,85	-2,49	-1,4
ΣΥΝΟΛΟ	0,69	0,79	-0,61	-0,57	-1,83	-0,97
ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ						
Ζακύνθου	1,61	0,42	-0,89	-0,35	-1,98	-0,28
Κερκύρας	2,41	0,70	-0,13	-1,09	-1,07	0,54
Κεφαλληνίας	0,60	-0,11	-1,86	-1,81	-2,60	-0,95
Λευκάδας	-0,22	1,18	0,19	-0,82	-2,06	-1,3
ΣΥΝΟΛΟ	1,36	0,47	-0,69	-1,10	-1,71	-0,15
ΗΠΕΙΡΟΣ						
Άρτας	-0,16	2,14	0,03	1,17	-0,87	0,39
Θεσπρωτίας	0,37	0,05	-3,03	0,73	-2,58	-0,34
Ιωαννίνων	1,97	1,98	-1,18	-0,10	-2,42	0,62
Πρέβεζας	1,85	1,52	3,77	-0,08	-0,93	-0,26

Νομοί κατά γεωγραφικά διαμερίσματα	Χρονικές περιόδους					
	1920-1928	1928-1940	1940-1951	1951-1961	1961-1971	1971-1981
ΘΕΣΣΑΛΙΑ						
Καρδίτσας	1,22	1,25	0,17	0,43	-1,41	1,22
Λάρισας	0,71	1,49	-0,11	0,67	-1,05	-0,50
Μαγνησίας	0,27	0,70	-1,10	0,99	-2,35	-0,04
Τρικάλων	1,51	2,06	-0,50	1,04	-1,55	-0,37
ΣΥΝΟΛΟ	0,94	1,40	-0,31	0,74	-1,50	-0,60
ΘΡΑΚΗ						
Έβρου	4,42	2,40	--1,26	1,46	--2,09	--0,40
Ξάνθης	6,53	1,59	-0,01	-0,15	-1,00	-2,1
Ροδόπης	3,19	0,80	-0,46	0,64	0,10	-0,72
ΣΥΝΟΛΟ	4,51	1,66	-0,69	0,74	-1,15	-0,97
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ						
Γρεβενών	1,81	2,27	-2,35	0,22	-2,77	-0,74
Δράμας	-3,30	-1,14	0,89	-0,14	-1,97	-0,95
Ημαθίας	8,22	3,56	-1,26	2,38	-0,53	0,07
Θεσσαλονίκης	5,16	0,49	0,55	1,05	-1,20	-0,86
Καβάλας	1,02	1,62	-0,02	0,33	-2,48	0,3
Καστοριάς	-0,43	1,71	-3,21	-0,46	-2,00	0,82
Κιλκίς	6,28	2,34	-1,26	0,98	-2,05	-0,43
Κοζάνης	-0,52	1,76	-0,92	0,30	-1,70	-0,78
Πέλλης	-0,80	4,05	-1,30	0,89	-0,78	-0,006
Πιερίας	6,55	4,00	-0,25	3,05	-0,15	0,83
Σερρών	4,05	2,30	-0,78	1,55	-1,17	-0,12
Φλώρινας	0,56	1,40	-2,32	0,05	-2,43	-0,22
Χαλκιδικής	5,10	1,48	-1,39	0,48	-1,80	-1,5
ΣΥΝΟΛΟ	1,62	1,80	-0,99	0,83	-1,54	-0,16
ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ						
Δωδεκανήσου	-	-	-	0,08	-1,51	-0,04
Κυκλάδων	1,86	-0,91	-0,21	-0,38	-2,24	-0,77
Λέσβου	0,48	0,63	0,30	-0,31	-1,44	-1,10
Σάμου	0,16	0,71	-1,13	-0,50	-1,53	-0,50
Χίου	0,71	0,37	-0,63	-0,56	-2,00	-1,56
ΣΥΝΟΛΟ	0,97	-0,003	1,72	-0,31	-1,76	-0,77
ΣΥΝ. ΕΛΛΑΔΑΣ	1,07	1,17	-0,53	0,14	-1,61	-0,41

4. Οικονομικές συνέπειες της ερήμωσης της υπαίθρου

Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση κυρίως στην περίοδο 1961-1971 είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις και είχε προσβάλλει όχι μόνο τις ορεινές και ακριτικές περιοχές της χώρας, αλλά και τις πεδινές περιοχές και πλούσιες ζώνες όπου αναπτύσσονται ειδικευμένες καλλιέργειες. Οι μικρές κοινωνίες της υπαίθρου έφθηναν σιγά-σιγά και πολλά χωριά παρουσιάζουν και σήμερα εικόνα εγκατάλειψης, ιδιαίτερα από εκείνους τους ανθρώπους που εκτός από την οικονομική τους συμβολή θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν στον τόπο τους τις απαραίτητες προϋποθέσεις κοινωνικής και οικονομικής ανόδου. Δεν εγκαταλείφθηκε απλώς η ύπαιθρος, αλλά κατέρρευσε στην ουσία το προπολεμικό σύστημα αγροτικής, βιοτεχνικής, και βιομηχανικής οικονομίας.

Ακριτικοί νομοί απογυμνώθηκαν με γοργό ρυθμό και η μαζική κάθοδος των κατοίκων των ορεινών αυτών περιοχών στις μεσαίες και μικρότερες κομπούλεις είχε σαν συνέπεια να είναι σήμερα ολόκληρα χωριά έρημα και να μοιάζουν με γηροκομεία. Με την παρατηρούμενη αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων στον αγροτικό πληθυσμό διογκώθηκαν και οι δαπάνες για την υγεία και την κοινωνική πρόνοια. Δεν πρέπει να μας ξεφεύγει ακόμα το γεγονός ότι η μείωση του αγροτικού πληθυσμού

και ειδικά του παιδικού αγροτικού πληθυσμού ελαττώνει τις δημόσιες επενδύσεις που συνδέονται με τους νέους και την αύξηση του πληθυσμού (σχολεία, νοσοκομεία, μαιευτήρια, αγροτικές εγκαταστάσεις κ.λπ.).

Η τάση συγκέντρωσης του πληθυσμού σε ορισμένες μόνο περιοχές ισχυροποιήθηκε στη διάρκεια 1961-1981 και συνέβαλε στην ανισομερή ανάπτυξη και την υδροκεφαλική διάρθρωση της Ελληνικής Κοινωνίας. Η μαζική αγροτική έξοδος οδήγησε βασικά στη συγκέντρωση του πληθυσμού στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Εκτός από το πρόβλημα της ερήμωσης της υπαίθρου, είναι η βασική αιτία της έκτασης που παίρνουν σήμερα τα δημογραφικά φαινόμενα όπως η υπογεννητικότητα και η πληθυσμιακή γήρανση.

Οι 145 κωμοπόλεις και μικρές πόλεις που είναι το οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο της επαρχίας καταρρέουν. Ακόμα και τα μεσαία και μεγάλα αστικά κέντρα παρουσιάζουν στάσιμο πληθυσμό κατά την περίοδο 1961-1981 σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας. Οι μετακινήθοντες αγρότες προς τις μεγάλες πόλεις ακολούθησαν κατά κανόνα την παρακάτω σειρά προτεραιότητας:

- Στην πρώτη κατηγορία μετακίνησης πήραν μέρος οι ακτήμονες αγρότες και εργάτες.
- Ακολούθησαν οι στερημένοι καλλιεργήσιμης γης που καταβάλλουν ενοίκιο ή μέρος της συγκομιδής τους στους ιδιοκτήτες.
- Επίσης ακολούθησαν οι αγρότες που διέθεταν μικρής έκτασης γη ή κατοικούσαν σε άγονες περιοχές ή καλλιεργούσαν γεωργικά αγαθά μικρής εισοδηματικής απόδοσης.
- Τέλος έχουμε τους μικροεπαγγελματίες βιοτέχνες και μικροεμπόρους που χάνουν την πελατεία τους λόγω φυγής του αγροτικού πληθυσμού.

Η ερήμωση της υπαίθρου έχει επίσης σαν συνέπεια ότι οι περισσότερες επαρχιακές παραγωγικές μονάδες, εκτός από την εξεύρεση ειδικευμένου εργατικού δυναμικού αδυνατούν επίσης στην εξεύρεση επιχειρηματικών στελεχών, διοικητικού και βοηθητικού προσωπικού. Μεγάλο μέρος του γεωργικού εξοπλισμού αντί να αξιοποιηθεί όσο το δυνατόν περισσότερο χάνεται λειτουργώντας σε μικρά χρονικά διαστήματα και οι χωρικοί πέρνουν τον δρόμο της μετανάστευσης για να εργασθούν σε ξένα εργοστάσια αναλφάβητοι και χωρίς στοιχειώδη κατάρτιση ή να εγκατασταθούν στις μεγάλες πόλεις.

Η γεωγραφική κατανομή των βιομηχανιών και βιοτεχνών οδήγησε στην περιφερειακή ανισομερή ανάπτυξη, την αστυφιλία και την μετανάστευση, έτσι διαπιστώνουμε το μεγάλο διαφορισμό στην ανάπτυξη που υπάρχει στην Ελλάδα.

Για να παραμείνει ο αγροτικός πληθυσμός στην ύπαιθρο απαιτούνται κίνητρα οικονομικά για τη διευκόλυνση της παραγωγής και την εξασφαλισμένη διάθεση των προϊόντων. Αν αυτά τα κίνητρα δεν δοθούν τότε θα έχουμε ίσως βιομηχανικές μονάδες αλλά θα ζητούμε γεωργικά είδη από άλλες χώρες για να ζήσουμε.

Θα πρέπει να αντιληφθούμε ότι η ερήμωση της υπαίθρου θα είναι αναπόφευκτη. Χρειάζεται επομένως ένα πρόγραμμα που να στηρίζεται στην εξάλειψη της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης στην αποκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων και δημοσίων υπηρεσιών, στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος στα περιφερειακά αγροτικά κέντρα και στο διπλασιασμό του εισοδήματος στο γεωργικό τομέα.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- ΑΒΕΡΩΦ, Ε. : *Συμβολή εις την έρευναν του πληθυσμιακού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, 1937.
- ΑΓΙΟΠΕΤΡΙΤΗ, Α. : *Μεταβολαί εις την πληθυσμιακήν συγκρότηση της χώρας*, Αθήνα, 1966.
- ΒΑΛΑΩΡΑ, Β. : *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων*, Αθήνα, 1939.
- ΒΑΛΑΩΡΑ, Β. : "Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος", *Σπουδαί*, τεύχος 2, Αθήνα, 1973.
- ΒΑΛΑΩΡΑ, Β. : "Δυσμενείς αι δημογραφικαί μας προοπτικά", *Νέα Οικονομία*, 19 (1965), σελ. 971-977.
- ΒΕΝΕΤΑΚΗ, Β. : "Η εξέλιξις του ελληνικού πληθυσμού μέχρι το 2001," *Νέα Οικονομία*, 20 (1966), σελ. 443-450.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Θ. : *Γιατί ερημώθηκαν τα χωριά μας*, Αθήνα, 1974.
- ΔΕΡΜΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Α. : *Η αλήθεια γύρω από το πληθυσμιακό μας πρόβλημα*, Αθήνα, 1977.
- ΔΟΜΙΑΔΗ, Α. : *Η πρωτεύουσά μας και το μέλλον της*, Αθήνα, 1960.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ : *Απογραφές 1920-1981*.
- ΕΞΑΡΧΟΥ, Ι. : "Το πρόβλημα της αραιώσεως του πληθυσμού της υπαίθρου," *Το Βήμα*, 30-5-71.
- ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Β. και ΕΔΙΠΙΔΗ, Θ. : "Σύγχρονοι δημογραφικαί ροπαί της Ελλάδος 1951-1971", *Επιστημονική Επετηρίδα της Ιατρικής Σχολής του Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη, 1974.
- ΚΑΥΣΕΡ, Β. : *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1968.
- ΚΙΟΧΟΥ, Π. : *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος, από το 1970 μέχρι το 1971*, Αθήνα 1981.

- ΚΙΟΧΟΥ, Π. : *Περιγραφική Στατιστική*, Αθήνα, 1973.
- ΛΑΜΨΙΔΗ, Γ. : "Η ερήμωση της υπαίθρου απλώνεται στην Κρήτη", *Το Βήμα*, 4-6-1974.
- ΛΟΥΚΑΤΟΥ, Π. : "Τα ορεινά χωριά πεθαίνουν," *Το Βήμα*, 25-3-73.
- ΝΕΤΑ, Β. : "Χωριά νεκροταφεία στη βόρεια Ελλάδα. Η Ρόδος σε μαρμασμό", *Το Βήμα*, 13-10-1974.
- ΞΗΡΟΤΥΠΗ, Ι. : "Το πρόβλημα της αραιώσεως του πληθυσμού της υπαίθρου", *Το Βήμα*, 13-6-71.
- ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, Π. : "Πίσω στο χωριό", *Το Βήμα*, 6-5-71.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Μ. : *Εξελίξεις και προοπτικές της αναπααραγωγικότητας του Ελληνικού πληθυσμού*, Αθήνα, 1980.
- ΠΟΛΥΖΟΥ, Ν. : "Η επικίνδυνος μείωσις της γεννητικότητας εις την Ελλάδα", *Νέα Οικονομία*, 18, Αθήνα, 1964.
- ΠΙΝΤΟΥ, Ι. : "Προς νέους ορίζοντας", *Μακεδονία*, 19-1-1961.
- ΣΙΑΜΠΟΥ, Γ. : *Δημογραφικά εξελίξεις εν Ελλάδι, 1950-1980*, Αθήνα, 1973.
- ΣΙΑΜΠΟΥ, Γ. : *Δημογραφία*, Αθήνα, 1978.
- ΤΣΑΟΥΣΗ, Δ. : *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, 1971.
- Χουμανίδη, Λ. : "Η Αγροτική Ανάπτυξις της Ελλάδος κατά την λήξασαν Τριακονταετίαν", *Σπουδαστήριο ABΣΠ Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών*, αριθ. 3, Πειραιεύς 1978.

Ξένη

- BENINI, R. : *Principii di demografia*, Firenze, 1901.
- BOLDRINI, M. : *Demografia*, Milano, 1956.
- CLARK, C. : *Population Growth and Land Use*, London, 1967.
- COX, P. : *Demography and Addendum to Demography*, Cambridge, 1957.
- COONTZ, S. : *Population Theories and the Economic Interpretation*, London, 1968.
- D' AQATA, C. : *Popolazione presente e popolazione residente censita e calcolata*, Roma, 1977.

- FEDERICI, N. : *Lezioni di demografia*, Roma, 1973.
- FERRARI, G. : *Mortalità per cause nella popolazione italiana*, Ferrara 1939.
- FERRERI, C. : *Di una teoria matematica della sopravvivenza e dell'adattamento di alcune nuove funzioni alla popolazione Siciliana*, Palermo, 1958.
- GRAUNT, J. : *Natural and political observations upon the bills of mortality*, London, 1972.
- KAHN, H. : *L' an 2000*, (γὰλ. μετ.) Paris, 1967.
- LUZZATTO, FEGIZ P. : *La Popolazione di Trieste*, Trieste, 1929.
- LUZZATTO, FEGIZ P. : *Statistica demografica ed economica*, Roma, 1967.
- MORTARA, G. : *Economia della popolazione*, Roma, 1960.
- PRESSAT, R. : *L' analyse demographique*, Paris, 1961.
- THOMPSON, W. and LEWIS, D. : *Population Problems*, New York, 1965.
- THOMPSON, W. : *Population and progress in the Far East*, Chicago, 1959.
- VIRGILL, F. : *Il problema della popolazione*, Milano, 1924.
- VOLTERRA, V. : *Lecons, sur la théorie Mathématique de la lutte pour la vie*, Paris, 1931.
- WARD, B. : *Greek regional development*, Athens, 1963.
- WHELPTON, P. : *Empirical Method of calculating future Population* ("J.A.S.A."), Vol: XXXI, N. 195, p. 457.

ΔΙΑΦΟΡΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΡΓΙΑΣ ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

Δρος ΚωνσταντίνοΥ ΡόντοΥ, *T.E.I. Πειραιώς*

Δρος ΚωνσταντίνοΥ Χαρίση, *T.E.I. Πειραιώς*

Δρος Γεώργιου Πολυχρονόπουλου, *T.E.I. Αθήνας*

1. Εισαγωγή

Ο τομέας της γεωργίας - κτηνοτροφίας, παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα σε διεθνές επίπεδο και για το λόγο αυτό απασχολεί διαρκώς την οικονομική σκέψη και πολιτική κατά τους δύο τελευταίους αιώνες.

Εξαιτίας των προβλημάτων αυτών, στην πρακτική των διαφόρων χωρών ο πρωτογενής τομέας της οικονομίας βρίσκεται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους αναπτυσσόμενους ή ανεπτυγμένους τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών.

Βασικές ιδιομορφίες του αγροτικού τομέα, που περιορίζουν την ανταγωνιστικότητα, και συνεπώς τις δυνατότητες ανάπτυξης του, αποτελεί η ανελαστικότητα της ζήτησης των προϊόντων του, οι μεγάλες διακυμάνσεις στην παραγωγή καθώς και η μεγαλύτερη τάση για μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων (Πατσουράτης, Β., 1993).

Οι αδυναμίες αυτές στη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς για τα αγροτικά προϊόντα είχαν ως αποτέλεσμα την διορθωτική παρέμβαση του Κράτους και της Κοινότητας (Κοινή Αγροτική Πολιτική - ΚΑΠ), προς την κατεύθυνση στήριξης των τιμών των αγροτικών προϊόντων, επιτυγχάνοντας έτσι σταθεροποίηση της αγοράς αυτών και βελτίωση του εισοδήματος των αγροτών.

Η εφαρμοζόμενη πολιτική που συνήθως περιλαμβάνει μέτρα όπως οι επιδοτήσεις, η προστασία της εθνικής ή κοινοτικής παραγωγής από

άλλες χώρες, κλπ., για να επιτύχει στο μέγιστο βαθμό τους στόχους της θα πρέπει να λάβει υπόψη της όχι μόνο τις ιδιομορφίες της αγοράς των αγροτικών προϊόντων αλλά επίσης και τα ιδιαίτερα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του πρωτογενή τομέα αναπτυσσόμενων χωρών, όπως η Ελλάδα.

Η Κοινή Αγροτική Πολιτική, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, παρά τη θετική συμβολή της στην κοινοτική γεωργία, προτείνεται να αναθεωρηθεί, με σκοπό, εκτός των άλλων, να ληφθούν υπόψη διαρθρωτικοί παράγοντες, όπως είναι το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, τα ποιοτικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των αγροτών, οι περιφερειακές ανισότητες στο γεωργικό τομέα, η αποτελεσματικότητα των γεωργικών - κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων - επιχειρήσεων, κλπ.

Ορισμένα από τα πλέον βασικά αυτά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας - κτηνοτροφίας στην πορεία του 20ου αιώνα θα παρουσιαστούν με στατιστικά δεδομένα στην παρούσα μελέτη, ως μία συμβολή στην πληρέστερη κατανόηση του προβλήματος, που η λύση του θα οδηγήσει στη βελτίωση της παραγωγικότητας του τομέα αυτού και της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών αγροτικών προϊόντων.

2. Η Γεωργία και η κτηνοτροφία της Ελλάδος στην προπολεμική περίοδο

Οι στατιστικές του αγροτικού τομέα της Ελλάδος στην προπολεμική περίοδο έχουν ως βάση τις απογραφές γεωργίας - κτηνοτροφίας, που διενεργήθηκαν κατά τα έτη 1860, 1911, 1929 και 1939. Για την τελευταία, όμως, δεν επεξεργάστηκαν τα σχετικά αποτελέσματα λόγω του πολέμου και συνεπώς δεν διαθέτουμε τα στατιστικά δεδομένα (ΕΣΥΕ, 1958).

Στην περίοδο αυτή θα συμπεριλάβουμε και τα στοιχεία της απογραφής του 1949-50 κυρίως για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι τεχνικής φύσεως, δεδομένου ότι η απογραφή αυτή είναι μεθοδολογικά και εννοιολογικά περισσότερο συγκρίσιμη με την αντίστοιχη του έτους 1929, παρά με τις επόμενες μεταπολεμικές απογραφές. Ο δεύτερος λόγος είναι ουσιαστικός και σχετίζεται με το επιχείρημα ότι, το 1949 δεν είχε ομαλοποιηθεί πλήρως η πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας, με αποτέλεσμα να μην θεωρείται το έτος αυτό αντιπροσωπευτικό της νέας μεταπολεμικής περιόδου ανασυγκρότησης του Κράτους.

Ο αριθμός των καλλιεργητών, ο οποίος σε ένα βαθμό μπορεί να θεωρηθεί και ως ο αριθμός των μονάδων παραγωγής για την περίοδο εκείνη (1929), ήταν 953.367. Από αυτούς οι 757.736 (79,5 %) ήταν ιδιοκτήτες, οι 55.949 (5,9%) ήταν μισθωτοί, οι 31,861 (3,3%) ήταν κολλίγοι και οι υπόλοιποι αναφέρονται ως ανταλλάξιμοι, νομείς, κλπ. (ΕΣΥΕ, 1958).

Πίνακας 1 : Κατάταξη καλλιεργητών κατά τάξεις μεγέθους καλλιεργούμενων εκτάσεων, έτους 1929

Τάξεις Μεγέθους	Αριθμός καλλιεργητών	Αθροιστική	Κατανομή
		Αριθμός	%
1 - 10	358.718	358.718	37,6
11- 20	207.065	565.783	59,3
21- 30	127.553	693.336	72,7
31- 40	84.991	778.327	81,6
41- 60	83.989	862.316	90,4
61- 100	52.888	915.204	96,0
101- 200	27.013	942.217	98,8
201- 1000	9.712	951.929	99,8
1001-10000	1.247	953.176	99,9
10000 και άνω	191	953.367	100,0
ΣΥΝΟΛΟ	953.367		

Πηγή : Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Επεξεργασία αποτελεσμάτων γεωργικής και κτηνοτροφικής απογραφής της Ελλάδος έτους 1929.

Από τον Πίνακα 1 και την ανάλυση που ακολουθεί γίνεται εμφανές το πρότυπο του γεωργικού τομέα με κύριο χαρακτηριστικό το μικρό μέγεθος των εκτάσεων που είχαν στη διάθεσή τους οι καλλιεργητές κατά το έτος 1929. Οι 358.718 καλλιεργητές, που αποτελούν το 37,6% του συνόλου, διέθεταν έκταση μέχρι μόλις 10 στρέμματα. Επίσης, όπως φαίνεται από την αθροιστική κατανομή του Πίνακα 1, οι 778.327 καλλιεργητές (81,6% του συνόλου) διέθεταν για καλλιέργεια κάτω από 40 στρέμματα. Αντίθετα, οι μεγάλες μονάδες άνω των 200 στρεμμάτων ανέρχονταν μόνο σε 11.150, δηλαδή ποσοστό 1,2%.

Η διάμεσος έκταση των καλλιεργητών της παραπάνω κατανομής είναι μόλις $M = 11,2$ στρέμματα, που σημαίνει ότι το 50% των καλλιεργητών (476.683) διέθεταν έκταση κάτω από 11,2 στρέμματα. Σημειώνεται ότι η μέση τιμή δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί στην περίπτωση αυτή, λόγω της έντονης θετικής ασυμμετρίας που παρουσιάζει η κατανομή.

Το πρότυπο του ιδιοκτήτη-μικροκαλλιεργητή και τη οικογενειακής εκμετάλλευσης στην οποία (υπό)απασχολούνται και τα μέλη της αγροτικής οικογένειας παρατηρούμε ότι υφίσταται ήδη από τις αρχές του αιώνα μας.

Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε κεντρική επιλογή στα πλαίσια της αγροτικής πολιτικής του Ελληνικού Κράτους ήδη από τη σύστασή του, δηλαδή το 1828. Για τη ματαίωση της συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας των καλλιεργούμενων εκτάσεων σε λίγους, αμέσως μετά την Ανεξαρτησία εθνικοποίησε τις εκτάσεις που εγκατέλειπαν οι Τούρκοι και το 1871 προχώρησε στη διανομή των εθνικοποιημένων γαιών, κατακερματίζοντας αυτές σε μικρούς οικογενειακούς κλήρους. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε το 1911 (Βεργόπουλος Κ., 1975).

Το πρόβλημα του μεγάλου κατακερματισμού της γεωργικής γής επιδεινώθηκε από την ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων της Μικράς Ασίας (1.069.957) που ήρθαν στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική καταστροφή του έτους 1922 (ΓΣΥΕ, 1931)

Ο αριθμός των προσφύγων που ασχολήθηκαν στην γεωργία υπολογίζεται περίπου σε 200.000, με βάση τη διαφορά των ασχολούμενων στη γεωργία μεταξύ των ετών 1920 (817.539) και 1928 (1.007.956).

Στα πλαίσια της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων παραχωρήθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων 8,4 εκατ. στρέμματα. Από αυτά, τα 5 εκατ. στρέμματα αποτελούσαν την τουρκική ανταλλάξιμο περιουσία, που αριθμούσε 60.169 κτήματα (ΓΣΥΕ, 1931).

Πίνακας 2 : Αριθμός καλλιεργητών Ελλάδος
κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα, έτους 1929

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Καλλιεργητές	
	Αριθ.	%
Μακεδονία	210.299	22,1
Ήπειρος	61.445	6,4
Ν.Αιγαίου	62.648	6,6
Κρήτη	87.954	9,2
Θεσσαλία	76.443	8,0
Ιόνιοι Νήσοι	38.191	4,0
Κυκλάδες	26.916	2,8
Στερεά Ελλάς & Εύβοια	143.590	15,1
Πελοπόννησος	197.543	20,7
Θράκη	48.338	5,1
Σύνολο	953.397	100,0

Πηγή : Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος έτους 1929.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 2 φαίνεται ότι κατά το έτος 1929 το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργητών συγκεντρώνεται στη Μακεδονία (210.299 ή 22,1% του συνόλου), στην Πελοπόννησο (197.543 ή 20,7%) και στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (143.590 ή 15,1%). Αντίθετα, τον μικρότερο αριθμό καλλιεργητών παρουσιάζουν οι νησιωτικές περιοχές των Ιονίων Νήσων (38.191 ή 4%) και των Κυκλάδων (26,916 ή 2,8%) ως και η Θράκη (48.338 ή 5,1 % του συνόλου).

Το 1950, ο αριθμός των παραγωγικών μονάδων, σύμφωνα με την έννοια της γεωγραφικής εκμεταλλεύσεως (βλέπε ορισμό ΕΣΥΕ, 1958), ανέρχεται σε 1.006.937. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών βρίσκεται και πάλι στη Μακεδονία (24,2%), στην Πελοπόννησο (18,3%) και στην Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (15,3%).

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, από τα μέσα του 19ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ου, αυξήθηκαν σημαντικά λόγω κυρίως των προσαρτώμενων εδαφών. Το 1860 οι καλλιεργηθείσαι εκτάσεις ανέρχονται σε 3 εκατ. στρέμματα (ΓΣΥΕ, 1931).

Οι αγροναπαύσεις υπολογίζονται με βάση το σχετικό σύστημα της περιόδου εκείνης σε άλλα 3,2 εκατ. στρέμματα και οι εκτάσεις με φυτείες (δένδρα) σε 1,4 εκατ. στρέμματα περίπου (Μανσόλα Α., 1867 : 52).

Το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργειών αποτελούν τα σιτηρά (2,3 εκατ. στρέμματα περίπου ή 76 % του συνόλου) και οι άμπελοι (492.502 στρέμματα ή 16,3% του συνόλου -ΓΣΥΕ, ό.π).

Το 1911, μετά την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων το 1864, της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις ανέρχονται από 3 εκατ. στρέμματα το 1860 σε 8,6 εκατ. στρέμματα.

Το 1924, μετά την προσάρτηση εδαφών από τους Βαλκανικούς πολέμους (1913) και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εκχώρηση της Ανατολικής Θράκης και των νήσων της Ίμβρου και της Τενέδου στην Τουρκία (1923), η καλλιεργούμενη έκταση ανέρχεται σε 14,7 εκατ. στρέμματα.

Η σύνθεση των καλλιεργειών μεταβάλλεται ελαφρά το 1924 σε σχέση με το 1860, με τα σιτηρά να περιορίζονται στο 69 % του συνόλου, τις αμπέλους ομοίως στο 8,4 %, ενώ αυξάνεται η συμμετοχή των βιομηχανικών αρωματικών προϊόντων από 1,6 % σε 8,1 % και των οσπρίων από 1,1 % σε 3,4%.

Το μέγεθος των καλλιεργούμενων εκτάσεων και η Γεωγραφική κατανομή τους στην τελευταία περίοδο 1929-50, που εξετάζουμε στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3 : Καλλιεργούμενες εκτάσεις Ελλάδος

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	1929		1950	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Στερεά Ελλάς & Εύβοια	4.030,9	17,9	5.394,3	17,8
Πελοπόννησος	4.171,1	18,5	5.488,7	18,1
Ιόνιοι Νήσοι	506,2	2,2	703,6	2,3
Θεσσαλία	3.303,8	14,7	4.265,6	14,0
Μακεδονία	5.439,1	24,2	7.572,2	24,9
Ήπειρος	988,9	4,4	1.101,7	3,6
Κρήτη	1.564,7	6,9	2.225,4	7,3
Ν. Αιγαίου	1.187,7	5,3	1.793,4	5,9
Θράκη	1.327,2	5,9	1.841,5	6,1
Σύνολο	22.519,6	100,0	30.386,5	100,0

κατά γεωγραφικό διαμέρισμα ετών 1929 και 1950

(Εκτάσεις σε χιλ. στρέμματα)

Πηγή : ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα Γεωργικής Απογραφής της Ελλάδος 1950

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις ανέρχονται το 1929 σε 22,5 εκατ. στρέμματα και το 1950 σε 30,4 εκατ. στρέμματα περίπου, σημειώνοντας σημαντική αύξηση έναντι των 14,7 εκατ. στρεμμάτων του 1923. Το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργούμενων εκτάσεων, όπως και οι εκμεταλλεύσεις, βρίσκονται στη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, την Στερεά Ελλάδα και Εύβοια και την Θεσσαλία (βλέπε Πίνακα 3).

Το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργειών αποτελούν οι ετήσιες (83,9% του συνόλου), ενώ οι δενδρώδεις μόλις το 9,7 % και οι αμπελοκαλλιέργειες το 6,4% του συνόλου. Στην περίοδο 1929-50 οι δενδρώδεις παρουσιάζουν μικρή μείωση της συμμετοχής τους στο σύνολο (7,9 % έναντι 9,7 %) και οι αμπελοκαλλιέργειες μικρή αύξηση (8,7 % έναντι 6,4% - ΕΣΥΕ, 1958).

Κατά το 1950, το 91,7 % των καλλιεργούμενων εκτάσεων εκμεταλεύονται από τους ιδιοκτήτες, ενώ μόλις το 5,4 % από ενοικιαστές και το 2,1 % από κολλήγους. Το ποσοστό αυτό των κολλήγων χαρακτηρίζει όλες τις περιοχές της χώρας εκτός από τις Νήσους του Αιγαίου και του Ιονίου που παρουσιάζουν αρκετά υψηλότερα ποσοστά (7,4 % και 5% αντίστοιχα).

Το μέσο μέγεθος αγροτεμαχίου ανέρχεται μόλις σε 4,7 στρέμματα, ενώ οι ποτιστικές εκτάσεις σε 2,4 εκατ. στρέμματα που αποτελεί το 7,9 % της καλλιεργηθείσης έκτασης (ΕΣΥΕ, 1958).

Ο αριθμός των βασικών κατηγοριών της ελληνικής κτηνοτροφίας στην περίοδο 1860-1950 παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.

Έτος	Βοοειδή	Ιπποειδή	Προβατοειδή	Αιγοειδή
1860	259.959	182.423	2.539.538	2.408.143
1911	379.826	285.749	3.545.442	2.638.043
1929	874.000	851.700	5.805.600	4.179.200
1950	874.300	922.000	5.911.900	3.161.000

Πίνακας 4 : Αριθμός ζώων κατά κατηγορία στο σύνολο Ελλάδος, 1860-1950

Πηγή : ΓΣΥΕ, Αποτελέσματα Γεωργικής και Κτηνοτροφικής Απογραφής ετών

1860, 1911 και 1929. ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα Γεωργικής Απογραφής της Ελλάδος 1950.

Ο αριθμός Βοοειδών υπερτριπλασιάζεται στην περίοδο 1860-1950 από 259.959 σε 874.300 ζώα. Ιδιαίτερα φαίνεται να αυξάνεται τη δεκαετία του 1920, δηλαδή, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην περίοδο 1929-50 παρουσιάζεται στασιμότητα στον αριθμό των ζώων.

Τα ίδια περίπου χαρακτηρίζονται παρουσιάζονται στην εξέλιξη και των υπόλοιπων κατηγοριών ζώων, δηλαδή των Ιπποειδών, των Προβατοειδών και των Αιγοειδών. Τα τελευταία μάλιστα μειώνονται στην περίοδο 1929-50 κατά 1.000.000 περίπου.

Σχετικά με την κτηνοτροφία του 19ου αιώνα αναφέρεται ότι η Ελλάδα υπερέχει ως προς τον αριθμό των αιγοπροβάτων, αναλογικά με τον πληθυσμό της και τη χωρική της έκταση από άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

3. Εξέλιξη της γεωργίας - κτηνοτροφίας κατά την περίοδο 1961-1991 και πρόβλεψη για το 2001

Από την ανάλυση των στοιχείων του πίνακα 5, προκύπτει ότι υπάρχει μειωτική τάση στον αριθμό γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων μετά το 1961, η οποία είναι περισσότερο έντονη στις αμιγώς κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Για παράδειγμα, στη δεκαετία 1961-1971 παρατηρείται μείωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων κατά 9,2% και των αμιγώς κτηνοτροφικών κατά 32,2%. Στη δεκαετία 1971-1981 παρατηρείται μείωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων κατά 4,4% και των αμιγών κτηνοτροφικών κατά 19,2%. Αντίθετα κατά τη δεκαετία 1981-1991 παρατηρείται μεγαλύτερη μείωση στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις (ποσοστό 13,9%), ενώ στις αμιγώς κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις έχουμε αύξηση κατά 4,5%.

Αν προσαρμόσουμε στα δεδομένα του πίνακα 5 την ευθεία τάσεως $\Psi_i = a + b t_i$, τότε η πρόβλεψη του αριθμού εκμεταλλεύσεων για το 2001 θα είναι :

Σύνολο εκμεταλλεύσεων

$\Psi_1 = 1.155.409 = 93.108,6 t$, δηλαδή 782.975 εκμ/σεις

Γεωργικές εκμεταλλεύσεις

$\Psi_2 = 1.140.818,9 - 90.844,6$ t, δηλαδή 777.440 εκμ/σεις

Αμιγείς κτηνοτροφικές εκμ/σεις

$\Psi_3 = 14.590,5 - 2.264$ t, δηλαδή 5.535 εκμ/σεις

Έτος	Αριθμός εκμεταλλεύσεων			Μεταβολή ανά δεκαετία		
	Σύνολο	Γεωργικές	Αμιγείς Κτηνο- τροφικές	Συνόλου	Γεωργικών	Αμιγώς Κτηνοτρο- φικών
1961	1.156.172	1.140.163	16.009	-	-	-
1971	1.046.315	1.035.467	10.848	- 9,5	- 9,2	- 32,2
1981	998.876	990.112	8.764	- 4,5	- 4,4	- 19,2
1991*	861.623	852.466	9.157	- 13,7	-13,9	4,5
2001**	782.975	777.440	5.535	- 9,1	- 8,8	- 39,5

Πίνακας 5 : Αριθμός εκμεταλλεύσεων Ελλάδος κατά κατηγορία και επί τοις % μεταβολή αυτών.

Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1961-1991

* Προσωρινά αποτελέσματα

** Πρόβλεψη με έτος βάσης το 1961

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Η μελέτη της μακροχρόνιας τάσης του αριθμού των γεωγραφικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων δείχνει ότι υπάρχει οξύ πρόβλημα στον τομέα γεωργίας - κτηνοτροφίας και ειδικότερα στις αμιγείς κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Από τον Πίνακα 6, φαίνεται ότι η μειωτική τάση παρουσιάζεται σε όλα τα διαμερίσματα της Χώρας. Ειδικότερα στη δεκαετία 1981-1991 είναι περισσότερο έντονη στη Θεσσαλία και Μακεδονία (ποσοστό 17,9% και 19% αντίστοιχα), περιοχές οι οποίες είναι κατ' εξοχήν γεωργικές και κτηνοτροφικές.

Από την κατανομή των εκμεταλλεύσεων και εκτάσεων κατά τάξεις μεγέθους καλλιεργούμενης έκτασης (βλέπε Πίνακα 7) προκύπτει ότι στην Ελλάδα οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις παραμένουν μέχρι πρόσφατα μικρού μεγέθους. Για παράδειγμα, στην απογραφή του 1991 το 26% των κατόχων εκμεταλλεύσεων, βρέθηκαν μόνο με 1-9, 9 στρέμματα, το

34,3% βρέθηκαν με 10-29,9 στρέμματα κ.ο.κ. Αντίθετα οι κάτοχοι εκμεταλλεύσεων που βρέθηκαν με 100-199,9 στρέμματα ή 200 και πάνω ανήλθαν μόνο σε 6,3% και 2% αντίστοιχα. Το 60% περίπου των εκμε-

Γεωργικό Διαμέρισμα	Εκμεταλλεύσεις κατά έτος				Μεταβολή % αριθμού εκμ/σεων		
	1961	1971	1981	1991*	1961 1971	1971 1981	1981 1991
Σύνολο Χώρας	1.156.172	1.046.315	998.876	861.623	- 9,5	- 4,5	-13,7
Περιφέρεια Πρωτευούσης	14.705	12.561	17.544	8.768	-14,6	39,7	-50,0
Στερεά Ελλάς & Εύβοια	171.126	159.556	154.896	136.366	- 6,8	- 2,9	-12,0
Πελοπόννησος	197.585	179.395	172.880	163.952	- 9,2	- 3,6	- 5,2
Ιόνιοι Νήσοι	40.385	35.552	33.712	29.564	-12,0	- 5,2	-12,3
Ήπειρος	62.336	56.071	54.328	48.870	-10,1	- 3,1	-10,0
Θεσσαλία	111.528	110.365	109.612	90.023	- 1,1	- 0,7	-17,9
Μακεδονία	294.122	258.264	235.232	190.591	-12,2	- 8,9	-19,0
Θράκη	67.832	61.209	56.796	49.193	- 9,8	-7,2	-13,4
Νήσοι Αιγαίου	92.096	75.464	64.448	56.729	-18,1	-14,6	-12,0
Κρήτη	104.457	97.878	99.428	87.567	- 6,3	1,6	-11,9

ταλλεύσεων, σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, έχουν έκταση κάτω από 30 στρέμματα, ενώ το 90% έχει έκταση μικρότερη των 100 στρεμμάτων.

Πίνακας 6 : Αριθμός Γεωργικών και Κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων και μεταβολές αυτών κατά γεωγραφικό διαμέρισμα.

Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1961-1991

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Η διάμεσος έκταση το 1991 είναι 34 στρέμματα, ενώ το πρώτο και το τρίτο τεταρτημόριο είναι αντίστοιχα 9,6 και 47,5 στρέμματα. Αυτό σημαίνει ότι το 50% των εκμεταλλεύσεων έχει έκταση κάτω των 34 στρεμμάτων, το 25% αυτών (213.116 εκμεταλλεύσεις) έχουν έκταση κάτω των 9,6 στρεμμάτων και το 75% των εκμεταλλεύσεων (639.349) κάτω των 47,5 στρεμμάτων.

Η μεγάλη και συνεχώς αυξανόμενη διασπορά των εκμεταλλεύσεων ως προς τη μέση έκταση αυτών φαίνεται και από την τιμή του συντελε-

στή μεταβλητικότητα (CV) στην περίοδο 1961-1991 (Πίνακας 7).

Το πρόβλημα επιδεινώνεται από τον κατακερματισμό των εκμεταλλεύσεων σε χωριστά αγροτεμάχια.

Ο μέσος αριθμός αγροτεμαχίων της κάθε εκμετάλλευσης είναι της τάξεως των 6-7 σε όλη των παραπάνω περιόδο. Το μέσο μέγεθος αγροτεμαχίου (εκτάσεις / αριθμός αγροτεμαχίων) έχει μικρή σταδιακή αυξητική τάση, από 4,5 στρέμματα το 1961 σε 7,2 στρέμματα το 1991 (Πίνακας 8).

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι κάθε γεωργική εκμετάλλευση αποτελείται κατά μέσο όρο από αρκετά αγροτεμάχια, με μικρή αντί-

Τάξεις μεγέθους σε στρέμματα	1961				1971			
	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις %		Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις %	
			%	% Άθροιστ.			%	% Άθρο.
Σύνολο Χώρας	1.140.163	36.732.756	100,0	-	1.035.467	35.650.603	100,0	-
1 - 9,9	262.556	1.319.882	23,0	23,0	225.632	1.099.431	21,8	24,1
10 - 29,9	425.990	7.782.675	37,4	60,0	384.131	6.990.470	37,1	60,0
30 - 49,9	232.441	8.800.720	20,4	80,8	209.451	7.889.351	20,2	78,8
50 - 99,9	172.746	11.432.086	15,2	96,0	164.151	10.890.610	15,9	
100 - 199,9	38.912	4.981.308	3,4	99,4	42.571	5.494.491	4,1	98,8
200 και άνω	7.518	2.416.085	0,6	100,0	2.531	3.286.250	0,9	100,0

Τάξεις μεγέθους σε στρέμματα	1981				1991*			
	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις %		Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις %	
			%	% Άθροιστ.			%	% Άθρο.
Σύνολο Χώρας	990.112	35.455.504	100,0	-	852.466	33.513.275	100,0	-
1 - 9,9	238.272	1.206.096	24,1	24,1	221.416	1.066.638	26,0	26,1
10 - 29,9	355.288	6.403.512	35,9	60,0	292.355	5.201.807	34,3	60,0
30 - 49,9	186.020	7.017.012	18,8	78,8	143.500	5.390.105	16,8	77,1
50 - 99,9	149.864	10.041.824	15,1	93,0	124.485	8.414.405	14,6	91,7
100 - 199,9	46.625	6.089.860	4,7	98,6	53.673	7.263.315	6,3	98,0
200 και άνω	14.040	4.697.200	1,4	100,0	17.037	6.177.005	2,0	100,0

στοιχα έκταση το καθένα, με αποτέλεσμα να καθίσταται δυσχερέστερη η εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων παραγωγής ως και η ανάληψη επενδυτι-

κών πρωτοβουλιών.

Πίνακας 7 : Κατανομή και ποσοστιαία διάρθρωση εκμεταλλεύσεων και εκτάσεων, κατά τάξεις μεγέθους καλλιεργούμενης έκτασης σε σύνολο Ελλάδος.

Έτος	Εκτάσεις δηλωθέντων αγροτεμαχίων	Δηλωθέντα αγροτεμάχια	Μέσο μέγεθος αγροτεμαχίων	Αριθμ. αγροτ./ εκμετ.
1961	35.589.121	7.855.753	4,5	6,9
1971	33.663.017	6.174.191	5,5	6,0
1981	35.455.504	5.792.248	6,1	5,8
1991*	36.786.983	5.103.667	7,2	6,0

Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1961 - 1991

cv = 113,7

cv = 117,7

cv = 128,5

cv = 135,9

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Πίνακας 8 : Εξέλιξη μέσου μεγέθους αγροτεμαχίου σε σύνολο Ελλάδος.
Απογραφές 1961-1991.

(Εκτάσεις σε στρέμματα)

* Προσωρινά στοιχεία

Σημείωση : Περιλαμβάνεται και η έκταση των άγονων βοσκότοπων.

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Είναι φανερό ότι με εκμεταλλεύσεις τόσο μικρού μεγέθους δεν εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις διαβίωσης των αγροτικών νοικοκυριών, με αποτέλεσμα να τις εγκαταλείπουν και να αναζητούν εργασία σε άλλους τομείς.

Για τον περιορισμό των αρνητικών συνεπειών του προβλήματος αυτού πρέπει να ληφθεί μέριμνα από το Κράτος, ώστε να μεταβιβαστούν σε αγρότες με καταβολή κάποιου τιμήματος, εκτάσεις που ανήκουν στο Δημόσιο, Εκκλησία κ.λ.π. και να υποδειχθούν νέα συστήματα παραγωγής, νέα τεχνολογία και καινοτομίες που θα ενθαρρύνουν τους αγρότες. Ειδικότερα τους νέους οι οποίοι αποστρέφονται την εργασία αυτή. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 9 στην απογραφή 1981 μόνο 16.660 άτομα ήταν υπεύθυνοι γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων ηλικίας κάτω των 24 ετών, δηλαδή ποσοστό 1,7% επί του συνόλου των εκμεταλλεύσεων. Αντίθετα τα άτομα ηλικίας πάνω των 65 ετών, τα οποία

ήταν υπεύθυνοι γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, ανήλθαν σε 250.212 κατά την απογραφή 1981 (ποσοστό 25%).

Αυτό σημαίνει ότι στην παρούσα και στην επόμενη δεκαετία ένας

Τάξεις καλλιεργούμενης έκτασης (σε στρεμ.)	1 9 8 1								
	Εκμεταλλεύσεις		Τάξη ηλικιών αργηγών φυσικών προσώπων γεωργικών εκμ						
	Σύνολο	Από αυτές φυσικών προσώπων	Έως 14 ετών	15-24 ετών	25-34 ετών	35-44 ετών	45-54 ετών	55-64 ετών	65 ετών και άνω
Σύν. Χώρας	998.876	997.980	1.728	14.932	67.960	168.068	277.164	217.916	250.212
χωρίς καλ/μενη έκταση	8.765	8.740	16	100	956	1.652	2.452	1.764	1.800
Έως 4,9	105.168	105.016	332	2.792	10.376	17.376	22.628	19.396	32.116
5 - 9,9	133.104	133.000	356	3.148	11.964	21.900	31.008	25.936	38.688
10-19,9	207.856	207.704	380	3.392	15.196	34.336	53.232	44.864	56.304
20-29,0	147.432	147.364	236	1.856	9.084	23.824	41.564	34.032	36.768
30-49,9	186.020	185.904	216	1.844	9.868	30.384	55.324	44.132	44.136
50 - 99,9	149.864	149.768	160	1.372	7.240	25.536	48.804	35.224	31.432
100 - 199,9	46.628	45.568	20	324	2.404	9.600	16.820	10.116	7.284
200 και άνω	14.040	13.916	12	104	872	3.460	5.332	2.452	1.684

σημαντικός αριθμός εκμεταλλεύσεων δεν θα υπάρχει.

Το σύνολο των καλλιεργούμενων εκτάσεων αυξάνει σε 36,7 εκατ. στρέμματα το 1961 έναντι 30,4 το 1950. Στη μεταπολεμική όμως περίοδο 1961-91 η τάση είναι μειωτική, ώστε το 1991 το αντίστοιχο μέγεθος να περιορίζεται σε 33,5 εκατ. στρέμματα.

Πίνακας 9 : Κατανομή των εκμεταλλεύσεων κατά ηλικία των υπευθύνων, και κατά τάξεις μεγέθους καλλιεργούμενης έκτασης. Απογραφή Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1981.

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Από την μελέτη των στοιχείων των απογραφών 1961-1991, προκύπτουν και ορισμένα θετικά συμπεράσματα για τον κλάδο της γεωργίας. Συγκεκριμένα παρατηρείται μια αυξητική τάση στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων με αρδευόμενη έκταση και στις αρδευόμενες εκτάσεις (βλέπε Πίνακα 10). Για παράδειγμα, ενώ το 1961 οι αρδευόμενες εκτάσεις αποτελούν το 13,3% των συνολικών καλλιεργούμενων εκτάσεων, το 1991 αποτελούν το 34,2% αυτών, λαμβανομένου υπόψη ότι οι καλλιεργ-

γούμενες εκτάσεις δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά (βλέπε Πίνακα 7). Η εξέλιξη είναι σημαντική αν υπενθυμίσουμε ότι το αντίστοιχο ποσοστό του 1950 ήταν 7,9%.

Αν προσαρμόσουμε στα δεδομένα του πίνακα 10 την ευθεία τάσεως, $\Psi_i = \alpha + \beta t_i$, θα προκύψουν οι παρακάτω προβλέψεις για το 2001 :

Εκμεταλλεύσεις με αρδευόμενη έκταση

$$\Psi_4 = 488.098 + 31.308t, \text{ δηλαδή } 613.618 \text{ εκμ/σεις}$$

Έτος	Εκμεταλλεύσεις με αρδευόμενη έκταση	Αρδευόμενη έκταση (σε στρέμματα)	Ποσοστό % αρδευόμενης επί συνολ. έκτασης
1961	477.902	4.890.475	13,3
1971	523.888	7.374.127	20,7
1981	572.624	9.259.540	26,1
1991*	566.257	11.448.526	34,2
2001**	613.618	13.633.070	40,7

Αρδευόμενη έκταση

$$\Psi_5 = 5.009.230 + 2.155.960t, \text{ δηλαδή } 13.633.070 \text{ στρέμματα}$$

Ως ποσοστό του συνόλου, οι αρδευόμενες εκτάσεις προβλέπεται, με βάση τα παραπάνω, να ανέλθουν σε 40,7 % το 2001.

Πίνακας 10 : Εκμεταλλεύσεις με αρδευόμενη έκταση, ποσοστό αρδευόμενης επί συνολικής, και επί τοις % μεταβολή σε σύνολο Ελλάδος.
Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφία 1961-1991.

* Προσωρινά στοιχεία

** Προβολή με έτος βάσης το 1961

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Η κατανομή των εκμεταλλεύσεων και εκτάσεων κατά είδος καλλιέργειας (βλέπε Πίνακα 11), δείχνει ότι οι ετήσιες καλλιέργειες παρουσιάζουν μειωτική τάση. Κατά τη δεκαετία 1961-1971 ο αριθμός εκμεταλλεύσεων με ετήσιες καλλιέργειες μειώθηκε κατά 12,8%, με αντίστοιχη μείωση των εκτάσεων κατά 5,2% κ.ο.κ. Στις δενδρώδεις καλλιέργειες παρουσιάζεται μειωτική τάση στον αριθμό εκμεταλλεύσεων, ενώ στις εκτάσεις παρουσιάζεται αυξητική τάση. Επίσης σημαντική μείωση παρουσιάζεται στις καλλιέργειες αμπελών και σταφιδαμπελών. Τα υψηλά

ποσοστά μείωσης του αριθμού των εκμεταλλεύσεων (24,1%, 25,1% και 34,2% για κάθε δεκαετία αντίστοιχα) και των καλλιεργούμενων εκτάσεων (17,6%, 16,7% και 27,8%), επισημαίνουν την ανάγκη λήψης μέτρων από τους Κρατικούς Φορείς, για την βελτίωση του έντονου αυτού προβλήματος στον τομέα της αμπελουργίας.

Αν προσαρμόσουμε στα δεδομένα την ευθεία τάσεως $\Psi_i = \alpha + \beta t_i$, θα διαπιστώσουμε ότι το 2001 προβλέπεται περαιτέρω μείωση, με εξαίρεση τις εκτάσεις δενδρωδών καλλιεργειών.

α) Ετήσιες καλλιέργειες

Αριθμός εκμεταλλεύσεων : $\Psi_6 = 939.668 - 140.046t$,
δηλαδή 379.484 εκμ/σεις

Εκτάσεις : $\Psi_7 = 23.601.900 - 1.413.850t$,
δηλαδή 17.946.500 στρέμματα

β) Δενδρώδεις καλλιέργειες

Αριθμός εκμεταλλεύσεων : $\Psi_8 = 747.936 - 72.627t$,
δηλαδή 457.428 εκμ/σεις

Εκτάσεις : $\Psi_9 = 5.847.880 + 1.035.990 t$,
δηλαδή 9.991.840 στρέμματα

γ) Άμπελοι - σταφιδάμπελοι

Αριθμός εκμεταλλεύσεων : $\Psi_{10} = 528.691 - 110.909 t$,
δηλαδή 85.055 εκμ/σεις

Εκτάσεις : $\Psi_{11} = 2.363.470 - 390.517t$,
δηλαδή 801.402 στρέμματα

Πίνακας 11 : Βασική κατανομή των εκμεταλλεύσεων και εκτάσεων κατά είδος καλλιέργειας και ποσοστιαία (%) μεταβολή τους, σε σύνολο Ελλάδος.

Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1961 - 1991

Έτος	Ετήσιες Καλλιέργειες		Δενδροφύεις Καλλιέργειες		Άμπελοι σταφιδάμπελοι		Λοιπές		Μ ε τ α β ο λ ή %								
	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Ετήσιες καλλ/γειες		Δενδροφύεις καλλ/γειες		Άμπελοι σταφιδάμπελοι		Λοιπές		
									Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	Εκμ/σεις	Εκτάσεις	
1961	924.704	23.427.263	801.584	5.834.544	536.499	2.365.420	358.839	5.105.529	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
1971	805.946	22.214.309	573.406	6.599.628	406.999	1.949.591	401.232	4.887.075	-12,8	-5,2	-28,5	13,1	-24,1	-17,6	11,8	-4,3	
1981	691.816	21.245.432	645.540	8.528.328	305.012	1.623.336	315.312	4.058.408	-14,2	-4,4	12,6	29,2	-25,2	-16,7	-21,4	-16,9	
1991*	495.926	19.037.388	535.448	8.644.940	200.798	1.172.450	322.604	4.643.317	-28,3	-10,4	-17,1	1,4	-24,2	-27,8	2,3	14,4	
2001**	379.484	17.946.500	457.428	9.991.840	85.055	801.402	300.841	4.119.760	-23,8	-5,7	-14,6	15,6	-57,6	-31,6	-6,7	-11,3	

* Προσωρινά στοιχεία

** Προβολή με έτος βάσης το 1961

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 12 φαίνεται ότι υπάρχει μειωτική τάση στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων με προβατοειδή, στο σύνολο Χώρας. Η μεγαλύτερη μείωση παρουσιάστηκε στη δεκαετία 1961-1971, όπου 122.082 εκμεταλλεύσεις, δηλαδή το 31,5% του συνόλου έκλεισαν.

Αυτό σημαίνει ότι ένας σημαντικός αριθμός ατόμων που η κύρια ασχολία τους ήταν η κτηνοτροφία, την εγκατέλειψαν αναζητώντας εργασία σε άλλους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Προφανώς η σημαντική μείωση οφείλεται στην έντονη μετανάστευση της δεκαετίας 1961-1971 προς το εξωτερικό. Την δεκαετία 1971-1981 η μείωση ανήλθε σε 44.497 εκμεταλλεύσεις, δηλαδή το 16,8% του συνόλου. Σημαντική ήταν η μείωση και κατά τη δεκαετία 1981-1991, όπου 60.468 εκμεταλλεύσεις από 221.028, που υπήρχαν το 1981 στο σύνολο Χώρας, έκλεισαν (ποσοστό 27,4%). Η μείωση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι οι υπεύθυνοι των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων είναι κυρίως άτομα ηλικίας πάνω των 65 ετών, όπως ήδη συζητήθηκε, οι οποίοι μετά από λίγα χρόνια εγκαταλείπουν υποχρεωτικά τις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις λόγω γήρατος.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ενώ ο αριθμός εκμεταλλεύσεων κατά τη δεκαετία 1971-1981 παρουσίασε μείωση κατά 16,8% ο αριθμός ζώων παρουσίασε αύξηση κατά 11,4% (Πίνακας 12). Επίσης κατά τη δεκαετία 1981-1991, ενώ έκλεισε το 27,4% των εκμεταλλεύσεων, ο αριθμός ζώων μειώθηκε μόνο κατά 3,3%. Ειδικότερα, αν συγκρίνουμε την περίοδο 1961-1991, παρατηρούμε ότι ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων μειώθηκε κατά 227.047 (ποσοστό 58,6%), ενώ ο αριθμός των ζώων αυξήθηκε κατά 48.353 (ποσοστό 0,6%).

Αυτό σημαίνει ότι σήμερα το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων είναι μεγαλύτερο σε σύγκριση με το 1961, παρατηρείται δηλαδή τάση συγκέντρωσης της ελληνικής κτηνοτροφίας. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 13, υπάρχει έντονη μειωτική τάση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων με προβατοειδή στις μικρές τάξεις. Για παράδειγμα, στην τάξη 1-4 ζώα η μείωση ανέρχεται σε 57,4%, στην τάξη 5-9 ζώα η μείωση είναι 39% κ.ο.κ. Στις τάξεις 70-99 και 100-199 παρατηρείται μείωση κατά 14,4% και 12,7% αντίστοιχα. Στην τάξη 200 ζώα και πάνω παρατηρείται αύξηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων με προβατοειδή κατά 23,4% με αντίστοιχη αύξηση στον αριθμό ζώων, η οποία ανέρχεται σε 21,1%. Το γεγονός αυτό είναι ενθαρρυντικό για τον κλάδο της κτηνοτροφίας.

Πίνακας 12 : Εκμεταλλεύσεις με προβαταειδή και αιθίμους ζώων αυτών κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα. Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1961 - 1991

Γεωγραφικά Διαμερίσματα	Π ο ο β α τ ο ε ι δ ή											
	1961		1971		1981		1991*		1991			
	Εκμ/σεις	Κεφαλές	Εκμ/σεις	Κεφαλές	Εκμ/σεις	Κεφαλές	Εκμ/σεις	Κεφαλές	Εκμ/σεις	Κεφαλές		
Σύνολο Χώρας	387.607	8.221.338	265.525	7.677.737	221.028	8.553.660	160.560	8.269.691	100,0	100,0		
Περιφέρεια Προσευούσης	932	29.502	304	12.191	292	16.464	110	6.193	0,1	0,1		
Λοιπ.Στερά Ελλάδα & Εύβοια	70.612	1.359.195	52.634	1.352.560	44.828	1.462.776	33.136	1.515.352	20,6	18,3		
Πελοπόννησος	79.453	1.194.388	56.019	1.180.024	46.432	1.268.780	34.490	1.235.334	21,5	14,9		
Ιόνιοι Νήσοι	19.789	117.368	14.370	91.589	9.424	100.868	5.520	117.409	3,4	1,4		
Ήπειρος	29.364	809.998	25.237	840.955	24.908	1.021.852	20.115	889.811	12,5	10,8		
Θεσσαλία	45.237	1.601.582	29.591	1.316.391	25.304	1.348.352	16.615	1.177.696	10,4	14,3		
Μακεδονία	52.118	1.905.582	27.845	1.475.034	21.516	1.470.560	15.407	1.260.073	9,6	15,2		
Θράκη	17.527	496.675	9.419	454.559	6.516	429.548	4.757	407.317	3,0	4,9		
Νήσοι Αιγαίου	29.553	314.255	19.880	382.571	15.996	547.860	11.799	538.464	7,3	6,5		
Κρήνη	43.022	393.793	30.226	571.863	25.912	886.600	18.611	1.122.042	11,6	13,6		

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή : Ε.Σ. Υ.Ε.

Πίνακας 13 : Εξμεταλλεύσεις με αιγοειδή ή προβατοειδή κατά τάξεις μεγέθους αριθμού των ζώων αυτών, σε σύνολο Χώρας. Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1981 - 1991

Τάξεις μεγέθους ζώων	1981				1991*			
	Προβατοειδή		Αιγοειδή		Προβατοειδή		Αιγοειδή	
	Εκμ/σεις	Κεφαλές	Εκμ/σεις	Κεφαλές	Εκμ/σεις	Κεφαλές	Εκμ/σεις	Κεφαλές
Σύνολο Χώρας	221.028	8.553.660	350.816	4.741.816	160.560	8.269.691	202.720	5.188.044
1- 4 ζώα	69.080	155.856	229.280	476.472	29.398	71.900	107.292	239.541
5 - 9 ζώα	32.160	203.076	63.484	405.000	19.613	125.039	36.060	226.892
10 - 29 ζώα	43.956	701.540	32.016	464.312	43.935	739.745	30.412	469.891
30 - 49 ζώα	20.496	750.540	6.004	215.544	17.945	660.589	6.716	244.161
50 - 69 ζώα	14.724	822.836	3.928	218.012	11.736	666.061	3.610	203.885
70 - 99 ζώα	12.196	973.240	3.212	254.508	10.443	842.409	3.416	275.459
100 - 199 ζώα	21.004	2.730.332	7.524	1.001.516	18.354	2.479.678	7.617	1.056.484
200 και άνω	7.404	2.216.240	5.368	1.706.452	9.136	2.684.270	7.597	2.471.731

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Η μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων στις μικρές τάξεις δεν δημιουργεί ιδιαίτερο πρόβλημα στον κλάδο της κτηνοτροφίας. Η μείωση όμως στις τάξεις 50-69, 70-99 και 100-199, όπου ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων μειώθηκε συνολικά στις τρεις τάξεις κατά 7.391, δηλαδή 15,4% και ο αριθμός ζώων κατά 538.260, δηλαδή 11,9%, δημιουργεί πρόβλημα δεδομένου ότι οι εκμεταλλεύσεις αυτές δεν παράγουν προϊόντα μόνο για ίδια κατανάλωση, όπως οι εκμεταλλεύσεις των μικρών τάξεων.

Παρατηρώντας την εξέλιξη των εκμεταλλεύσεων με προβατοειδή (Πίνακα 12) σε επίπεδο διαμερισμάτων κατά την περίοδο 1961-1991 διαπιστώνουμε σημαντική μείωση σε ορισμένα διαμερίσματα όπως Λοιπή Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (53,1%), Ιόνιοι Νήσοι (72,1%), Ήπειρος (31,5%) κ.ο.κ. Το γεγονός αυτό είναι ανησυχητικό διότι οι περιοχές αυτές έχουν τις απαιτούμενες εκτάσεις βοσκότοπων (ΕΣΥΕ, 1986) για ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Για παράδειγμα, το 41% του συνόλου των εκτάσεων της Λοιπής Στερεάς Ελλάδος και Εύβοιας είναι βοσκότοποι, στα Ιόνια Νησιά το 48,6% και στην Ήπειρο το 51%.

Από τον Πίνακα 14 προκύπτει ότι και ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων με αιγοειδή μειώθηκε σημαντικά στην περίοδο 1961-1991. Έτσι, στο σύνολο Χώρας η μείωση ανέρχεται σε 287.109, δηλαδή 58,6%. Αντίθετα παρατηρείται αύξηση στον αριθμό ζώων, η οποία ανέρχεται σε 849.395 ζώα, δηλαδή ποσοστό 19,6%.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων με αιγοειδή στην τάξη μεγέθους πάνω από 200 ζώα αυξήθηκε κατά 41,5% (Πίνακας 13) και ο αριθμός ζώων στην τάξη αυτή αυξήθηκε κατά 765.279, δηλαδή ποσοστό 44,8%. Αυτό σημαίνει ότι αναπτύσσονται μεγάλες μονάδες με αιγοειδή, γεγονός ενθαρρυντικό για την κατηγορία αυτή της κτηνοτροφίας.

Από την ανάλυση των στοιχείων του Πίνακα 15 προκύπτει ότι υπάρχει έντονη μειωτική τάση στον αριθμό εκμεταλλεύσεων με βοοειδή και στον αριθμό ζώων. Συγκεκριμένα, κατά τη δεκαετία 1961-1971 ο αριθμός εκμεταλλεύσεων μειώθηκε κατά 122.222, ποσοστό 33,5%, με αντίστοιχη μείωση στον αριθμό ζώων, που ανήλθε σε 229.173, ποσοστό 20,6%. Την δεκαετία 1971-1981, ενώ παρατηρείται σημαντική μείωση στον αριθμό εκμεταλλεύσεων, ποσοστό 43,6%, η μείωση στον αριθμό ζώων ανήλθε μόνο σε 6,5%. Το πρόβλημα φαίνεται περισσότερο οξύ κατά τη δεκαετία 1981-1991, όπου 83.990 εκμεταλλεύσεις από τις

137.060 έκλεισαν, δηλαδή ποσοστό 61,3% με σημαντική μείωση και στον αριθμό ζώων, η οποία ανήλθε σε 229.873, ποσοστό 27,9%.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε, ότι ο κλάδος της κτηνοτροφίας μετά από προσωρινή ανάπτυξη στη δεκαετία 1951-61, σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, παρουσιάζει μετά το 1961 έντονη μειωτική τάση ως προς τον αριθμό των παραγωγικών μονάδων. Ειδικότερα στην κατηγορία των βοοειδών παρατηρείται δραματική μείωση και του αριθμού των εκτρεφόμενων ζώων στην μεταπολεμική περίοδο. Ο αριθμός των αιγοειδών, αντίθετα, βαίνει αυξανόμενος και των προβατοειδών παραμένει, σε γενικές γραμμές, σταθερός στην ίδια περίοδο. Η αύξηση σημειώνεται στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις με πάνω από 200 ζώα, παρουσιάζεται δηλαδή τάση συγκέντρωσης της ελληνικής κτηνοτροφίας στα μικρά ζώα, εξέλιξη που θα έχει θετική επίδραση στην παραγωγικότητα του κλάδου.

Για το πρόβλημα της μείωσης του αριθμού των εκμεταλλεύσεων, θα πρέπει να ληφθούν μέτρα από τους Κρατικούς Φορείς, ώστε να ενθαρρυνθούν οι νέοι, οι οποίοι εγκαταλείπουν τις εκμεταλλεύσεις τους και αναζητούν εργασία σε άλλους τομείς. Έμφαση πρέπει να δοθεί, ειδικότερα, στις περιοχές οι οποίες έχουν μεγάλες εκτάσεις με βοσκοτόπια.

Πίνακας 14 : Εκμεταλλεύσεις με αγροϊδή και αριθμίες ζώων αυτών κατά γεωγραφικό διαμέρισμα.
Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1961 - 1991

Γεωγραφικά Διαμερίσματα	Α ι γ ο ε ι δ ή												Ποσοστιαία διάσφρωση	
	1961		1971		1981		1991*		1991		1991		Εξμ/σεις	Κεφαλές
	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές		
Σύνολο Χώρας	489.829	4.338.649	418.507	4.236.209	350.816	4.741.816	202.720	5.188.044	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Περιφέρεια Πρωτευούσης & Ειρήβια	1.267	7.022	362	4.569	296	2.708	83	2.305	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Πελοπόννησος	97.277	893.428	85.419	904.364	71.560	983.940	38.984	1.005.860	19,2	19,4	19,4	19,2	19,4	19,4
Ιόνιοι Νήσοι	115.363	745.848	100.932	743.871	87.608	934.792	49.719	912.822	24,5	17,6	17,6	24,5	17,6	17,6
Ήπειρος	18.048	88.419	14.694	78.665	13.480	95.632	8.232	143.268	4,1	2,7	2,7	4,1	2,7	2,7
Θεσσαλία	35.346	390.653	29.193	344.368	24.176	356.584	17.847	360.895	8,8	7,0	7,0	8,8	7,0	7,0
Μακεδονία	38.058	468.808	35.267	460.391	30.252	491.688	15.607	539.515	7,7	10,4	10,4	7,7	10,4	10,4
Θράκη	68.133	984.394	53.363	881.975	39.352	894.176	20.950	1.027.631	10,3	19,8	19,8	10,3	19,8	19,8
Νήσοι Αιγαίου	12.688	267.233	8.765	256.832	6.920	278.576	4.112	297.525	2,0	5,7	5,7	2,0	5,7	5,7
Κρήτη	44.681	241.093	34.023	255.016	29.220	334.932	18.602	376.709	9,2	7,3	7,3	9,2	7,3	7,3
	58.968	251.751	56.489	306.158	47.952	368.788	28.584	521.514	14,1	10,1	10,1	14,1	10,1	10,1

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

Πίνακας 15 : Εκμεταλλεύσεις με βοοειδή και αφιθύς ζώων αυτών, κατά γεωγραφικό διαμέρισμα. Απογραφές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1961 - 1991

Γεωγραφικά Διαμερίσματα	1961		1971		1981		1991*	
	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές	Εξμ/σεις	Κεφαλές
Σύνολο Χώρας	365.056	1.110.549	242.834	881.376	137.060	824.056	53.070	594.183
Περιφέρεια Προσενούσης	838	9.915	230	2.094	100	2.592	17	849
Λοπή Στερά Ελλάς & Εύβοια	28.134	78.440	14.952	54.427	5.304	40.272	2.031	41.149
Πελοπόννησος	25.953	60.505	14.940	47.659	6.544	44.060	2.652	28.017
Ιόνιοι Νήσοι	7.553	13.753	5.690	13.482	3.172	13.124	808	5.563
Ήπειρος	25.083	53.841	12.009	31.817	5.376	36.488	2.348	37.664
Θεσσαλία	43.397	131.568	32.337	93.949	20.080	104.068	6.131	78.695
Μακεδονία	149.206	516.955	103.333	418.638	61.328	403.564	24.132	303.054
Θράκη	42.839	155.577	35.418	152.925	24.228	122.760	10.107	65.798
Νήσοι Αιγαίου	21.992	54.894	13.819	45.835	8.188	47.556	4.442	30.724
Κρήτη	20.061	35.101	10.106	20.550	2.740	9.572	402	2.670

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή : Ε.Σ.Υ.Ε.

4. Συμπεράσματα και προτάσεις

Από την στατιστική ανάλυση των στοιχείων των απογραφών γεωργίας-κτηνοτροφίας προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα :

1. Παρατηρείται συνεχής μείωση των γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, ειδικότερα στις αμιγείς κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Η προσαρμογή των δεδομένων στην ευθεία μακροχρόνιας τάσης, δείχνει ότι το 2001 το πρόβλημα θα επιδεινωθεί.
2. Είναι λυπηρό το γεγονός ότι η μείωση των γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, είναι έντονη σε γεωργικές και κτηνοτροφικές περιοχές (Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρος κ.λ.π.)
3. Σε όλη την μεταπολεμική περίοδο συντελείται αναδιάρθρωση στις κατηγορίες καλλιργειών. Οι ετήσιες καλλιέργειες που κυριαρχούν στην προπολεμική περίοδο, μειώνονται συνεχώς μετά το 1961, έτσι ώστε το 1991 να αποτελούν το 56,8% του συνόλου των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Σοβαρή μείωση παρατηρείται και στις εκτάσεις αμπελοκαλλιέργειών, που το 1991 αποτελούν μόλις το 3,5 % του συνόλου. Αντίθετα, οι δενδρώσεις καλλιέργειες αυξάνουν σημαντικά και αποτελούν το 25,8% των συνολικών εκτάσεων.
4. Επισημαίνεται ότι, οι γεωργικές και κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις στην Ελλάδα είναι μικρού μεγέθους. Συγκεκριμένα το 77,1% των υπευθύνων των γεωργικών εκμεταλλεύσεων κατέχουν εκτάσεις κάτω των 50 στρεμμάτων. Το 82,9% των υπευθύνων με εκμεταλλεύσεις προβατοειδών και το 92,5% των υπευθύνων με εκμεταλλεύσεις αιγοειδών, κατέχουν κάτω των 100 ζώων. Είναι παραδεκτό ότι εκμεταλλεύσεις μικρού μεγέθους δεν θα μπορέσουν να επιβιώσουν στην ανταγωνιστικότητα της ενιαίας αγοράς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στη κατηγορία, πάντως, των μικρών ζώων (αιγοειδή - προβατοειδή) πραγματοποιείται μεταπολεμικά συγκέντρωση σε μονάδες άνω των 200 ζώων.
5. Το υψηλό ποσοστό (25%) των ατόμων ηλικίας πάνω των 65 ετών, τα οποία είναι υπεύθυνοι γεωργικών και κτηνοτροφικών

εκμεταλλεύσεων θα συντελέσει στην περαιτέρω μείωση των εκμεταλλεύσεων κατά την επόμενη δεκαετία.

Για την επίλυση των παραπάνω προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας και κτηνοτροφίας πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν και οι παρακάτω προτάσεις :

1. Να διενεργηθεί ειδική δειγματοληπτική έρευνα σε όλες τις περιοχές της Ελλάδος, για να εντοπισθούν οι παράγοντες που επιδρούν στην εξέλιξη του προβλήματος των κλάδων γεωργίας-κτηνοτροφίας, ώστε να ληφθούν μέτρα σωστής πολιτικής από το Κράτος.
2. Να πραγματοποιηθούν εκπαιδευτικά σεμινάρια στο εργατικό δυναμικό των κλάδων γεωργίας-κτηνοτροφίας σε θέματα νέων συστημάτων παραγωγής και νέας τεχνολογίας που θα ενθαρρύνουν τους απασχολούμενους στον τομέα αυτό, να μην εγκαταλείπουν τις εκμεταλλεύσεις τους και αναζητούν εργασία σε άλλους κλάδους (Βιομηχανία, Βιοτεχνία κ.λ.π.).
3. Να δοθούν γεωργικές ή κτηνοτροφικές εκτάσεις, που ανήκουν στο Δημόσιο ή σε Δήμους και Κοινότητες, σε γεωργούς ή κτηνοτρόφους με κάποιο τίμημα. Με αυτό τον τρόπο θα αυξηθεί το μέγεθος των γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων.
4. Να αυξηθούν οι δημόσιες επενδύσεις σε έργα υποδομής της γεωργίας-κτηνοτροφίας.
5. Να ληφθούν μέτρα από τους Κρατικούς φορείς, όπως οικονομική ενίσχυση, χορήγηση δανείων με χαμηλό επιτόκιο κ.λ.π. τα οποία θα παροτρύνουν τους κατόχους μικρών εκμεταλλεύσεων να προβούν στην επέκταση αυτών, αγοράζοντας ή χρησιμοποιώντας εκτάσεις που ανήκουν σε άτομα ηλικίας πάνω των 65 ετών και πρόκειται να απομακρυνθούν σύντομα από την εργασία αυτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Αθανασόπουλος, Δ. : *Εισαγωγή εις την Στατιστική*, Πειραιάς 1976.
- Βεργόπουλος, : *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος : *Στατιστική Επετηρίς 1930*, Αθήνα, 1931.
- ..... : *Στατιστική Επετηρίς 1938*, Αθήνα, 1939.
- ....., *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή 1929*, Αθήνα, 1934.
- ΕΣΥΕ : *Αποτελέσματα Απογραφών Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1961, 1971 και 1981*.
- ..... : *Προσωρινά Αποτελέσματα Απογραφής Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1991*.
- ..... : *Αποτελέσματα Γεωργικής Απογραφής της Ελλάδος 1950*, Αθήνα, 1958.
- ..... : *Κατανομή των εκτάσεων της χώρας κατά κατηγορίες χρήσεων 1981*, Αθήνα, 1986.
- Κιόχος, Π. : *Στατιστική*, Αθήνα, 1993.
- ..... : *Οικονομική Στατιστική*, Πειραιάς, 1990
- Μανσόλας, Α. : *Πολιτειογραφικά Πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα, 1867.
- Πατσουράτης, Β. : *Κρατικές Ενισχύσεις*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1993
- Τζωρτζόπουλος Π. : *Ανάλυση χρονολογικών σειρών*, Αθήνα, 1985
- Χουμανίδης, Λ.Θ. : *Η Αγροτική Ανάπτυξις της Ελλάδος κατά την λήξαν Τριακονταετίαν*, Σπουδαστήριο Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών (Α.Β.Σ.Π.), αρ. 3, Πειραιεύς 1978.

Ξένη

- GARDEN D, B. and POPE, R. D. : "How is scale and structure determined in agriculture", *American Journal of Agricultural Economics*, vol. 60, 1978

GASSON, R., GROW, G., ERRINOTON, A., HUTSON, J., MARSDEN T., AND WINTER, D. M., : "The farm as a family bussiness : A review", *Journal of Agricultural Economics*, vol. 39. No 1, 1988.

MEIER, G. : *Leading Issues in Economic Development*, New York, Oxford University Press, 1976.

MOURELIS, N. : "Peasant Agriculture, Productivity and the laws of capitalism development : A reply to Vergopoulos", *Journal of Peasant Studies*, vol. 6, 1979.

**Η ΕΞΕΛΙΞΗ Τ'Ν ΒΑΣΙΚ'Ν ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚ'Ν
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚ'Ν ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΑΓΓΛΟΚΡΑΤΙΑΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ,
1815-1864**

(Διερευνητική ιστοριομετρική προσέγγιση)

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Δ. ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ

Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

1. Εισαγωγή

Η παρούσα διερευνητική ιστοριομετρική μελέτη επιχειρεί να παρουσιάσει και κατά κύριο λόγο, ν' αναλύσει μια σειρά από πρωτογενή δημογραφικά στοιχεία, που αφορούν το πρώτο ανεξάρτητο τμήμα του Ελληνικού χώρου των αρχών του 19ου αιώνα, του επονομαζόμενου "Ιονίου Κράτους", ή "Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων" (United States of the Ionian Islands), όπως ήταν τότε γνωστό στον ευρωπαϊκό χώρο.

Πρόκειται για στοιχεία, που προέρχονται από χειρόγραφες και μοναδικές μαρτυρίες της εποχής και σχετίζονται με τις απογραφές (census) του πληθυσμού του νεοσύστατου Κρατιδίου (Επτανήσων) κατά την περίοδο, που το σύμπλεγμα των νησιών της θαλάσσιας περιοχής του Ιονίου βρισκόταν ανεξάρτητο μεν αλλά, κάτω από την "υψηλή προ-

στασία” (protection) του Αγγλικού Στέμματος.¹ Οι σχετικές απογραφικές πληροφορίες, με επιμέλεια ταξινομημένες και με τα δεδομένα της εποχής, μπορούν να θεωρηθούν αρκετά διασαφηνιστικές - αν και σε αρκετές περιπτώσεις όπως παρατηρήθηκε, πρέπει να θεωρηθούν προσεγγιστικές ή ακόμη και ελλιπείς² - για την εξέλιξη, δομή και σύνθεση του πληθυσμού των Ιονίων, ενώ τα στοιχεία για τους απασχολούμενους στους βασικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, δικαιολογεί και το ισχυρισμό που θέλει το Ιόνιο Κράτος προσκολλημένο στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας κάτω από ένα καθεστώς “οιονεί” φεουδαλικών σχέσεων³.

Η συλλογή και καταγραφή του απογραφικού υλικού, που πρέπει να σημειωθεί ότι πραγματοποιούνταν σε ετήσια βάση από την Αγγλική Διοίκηση,

---

¹ Η ανεξαρτησία, έστω και θεωρητική, του τμήματος αυτού του ελληνισμού και η δημιουργία του “Ιονίου Κράτους” (ύστερα από την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων, από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, 5/1/1815), αποτέλεσε από πολλές απόψεις τον προπομπό για τις μετέπειτα εξελίξεις στην κυρίως Ελλάδα (απελευθερωτικοί αγώνες του 1821, ανεξαρτησία και δημιουργία του σύγχρονου Ελληνικού Κράτους), που εξακολουθούσε την εποχή εκείνη να βρίσκεται κάτω από το Οθωμανικό Dominio. Για το ιστορικό πλαίσιο, πριν και κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα, μεταξύ άλλων, βλ. Π. Χιώτη (Α'-Β', 1874-1877), Σπ. Χ. Βερούκιου (1964).

² Ορισμένες, μάλιστα, φορές χρειάστηκε να εξομαλύνουμε κάποια αριθμητικά δεδομένα εξαιτίας αναριθμητισμών ή λαθών σε απλές αριθμητικές πράξεις.

³ Οι “οιονεί” φεουδαλικές σχέσεις αυτές, κατάλοιπα του παρελθόντος, όπως έχουμε δείξει σε παλαιότερη εργασία μας, ήταν απόρροια του σχετικού Ιονίου Αστικού Κώδικα, που μαζί με μια σειρά άλλων Κωδίκων (Εμπορικού, Ποινικού κ.λ.π.) της εποχής αποτέλεσαν τη βάση της φεουδαρχοποίησης της κοινωνίας των Ιονίων. Βλ. Δ.Δ. Ιθακήσιου : “Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας και η μορφή της αγροτικής ιδιοκτησίας στα Επτάνησα κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, 1815-1864”, *Μελέτες προς Τιμήν Δημοσθένη Α. Κριμπα*, Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων, Οικονομικού

ξεκινά ουσιαστικά από το 1828⁴, - τα μέχρι τότε στοιχεία⁵ αφορούν μόνο συνολικά μεγέθη - με την εδραίωση της “προστασίας” και την ανάληψη της “υψηλής κυριότητας” των Επτανήσων από την Αγγλία και επεκτείνεται μέχρι το 1863, παραμονές της Ένωσης των νησιών με την Κεντρική Ελλάδα.

Στη συνέχεια και αφού, προηγούμενα, έτυχε επεξεργασίας το πρωτότυπο απογραφικό υλικό και έγινε δυνατή η κατάρτιση των σχετικών πινακών, όπως παρουσιάζονται στο Παράρτημα, που συνοδεύει το κυρίως κείμενο, θα επιδιώξουμε να αναλύσουμε το βασικά Δημογραφικά χαρακτηριστικά, να εξετάσουμε τη εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο και τέλος να δώσουμε την, κατά την κρίση μας, ερμηνεία των μεταβολών τους και κυρίως τις επιπτώσεις τους στην οικονομική ζωή της εποχής.

2. Ανάλυση των βασικών Δημογραφικών μεγεθών του Ιονίου Κράτους

2.1. Η εξέλιξη του συνολικού πληθυσμού

Οι πρώτες διαθέσιμες απογραφικές πληροφορίες αφορούν στο συνολικό μέγεθος του πληθυσμού, κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, των ετών 1824 και 1827 και παρουσιάζονται στον Πίνακα 1, που ακολουθεί:

⁴ Το έτος αυτό πραγματοποιήθηκε και η πρώτη (πρόχειρη) απογραφή του πληθυσμού της Κεντρικής Ελλάδας, η οποία έδειξε ότι ο συνολικός πληθυσμός έφτανε τα 753.400 άτομα. Με βάση τον αριθμό αυτό υπολογίστηκε, ότι ο πληθυσμός του ελληνικού χώρου κατά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821) ανερχόταν σε 938.765 άτομα. Βλ. Π.Α. Κιόχου (1985, σσ. 13-14, 163). Πρβλ. και στους Charles and Barbara Jelavich (1986, σελ. 202), όπου αναφέρεται ότι, ο πληθυσμός της Κεντρικής Ελλάδας, ένα χρόνο μετά, δηλαδή το 1829, ανερχόταν σε 750.000 άτομα.

⁵ Για το διάστημα μεταξύ 1815-1827, τα μόνα απογραφικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, είναι δύο συγκεντρωτικές απογραφές “Εκθέσεις” των ετών 1824 και 1827, οι οποίες αφορούν μόνο το σύνολο του πληθυσμού κατά γεωγραφικό διαμέρισμα (νησιωτική περιφέρεια) του Ιονίου Κράτους. Βλ. στο Παράρτημα, πιστό φωτοαντίγραφο της πρωτότυπης χειρόγραφης “Εκθεσης”, με τα αποτελέσματα της απογραφής του έτους 1824.

Πίνακας 1 : Ο συνολικός πληθυσμός κατά γεωγραφικό διαμέρισμα του Ιονίου Κράτους, έτη 1824 και 1827.

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Έτος 1824	Έτος 1827
Κέρκυρα	44.351	44.351
Κεφαλλονιά	53.090	53.090
Ζάκυνθος	36.715	39.583
Λευκάδα	17.213	19.213
Ιθάκη	8.747	9.465
Κύθηρα	10.515	11.144
Παξοί	5.271	3.455
Σύνολο Ιονίου Κράτους	175.902	180.301

Πηγή : Ionian Islands : *Local Records Blue Book of Statistics - Years 1824, 1827*, The Public Record Office, London.

Τα αποτελέσματα των απογραφών αυτών παρουσιάζουν μια αύξηση του συνολικού πληθυσμού για την τριετία 1824-27 της τάξης των 4.119 ατόμων (ποσοστό αύξησης 2,50% και ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής 0,83%).

Από το 1828 και μέχρι το 1863, παραμονές της Ένωσης των Ιονίων με τον ελλαδικό κορμό, οι πληροφορίες δεδομένων, που αφορούν την πληθυσμιακή διανομή και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού εμφανίζονται πιο αναλυτικά. Σύμφωνα με τα αμέσως πιά πάνω στοιχεία και τα αποτελέσματα των ετήσιων απογραφών, που παρουσιάζονται στο Παράρτημα Πινάκων (βλ. Πίνακες I έως VII), η διαχρονική εξέλιξη και η διακύμανση του ρυθμού της μέσης ετήσιας μεταβολής του συνολικού πληθυσμού του Ιονίου Κράτους εμφανίζεται στον Πίνακα 2, που ακολουθεί.

Πίνακας 2 : Η εξέλιξη και η διακύμανση του ρυθμού της μέσης ετήσιας μεταβολής του συνολικού πληθυσμού του Ιονίου Κράτους, έτη 1824 - 1863.

Έτη	Γηγενής Πληθυσμός	Αλλοδαποί και Ξένοι μόνιμοι κάτοικοι	Συνολικός Πληθυσμός	Χρονικοί Περίοδοι	Ποσοστιαία αύξηση (%)	Ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής (%)
1824	175.902	.....	175.902			
1827	180.301	.....	180.301	1824 - 1827	2,50	0,83
1831	179.674	9.043	188.717	1827 - 1831	4,70	1,17
1836	193.041	11.627	204.668	1831 - 1836	8,50	1,70
1841	210.499	12.124	222.623	1836 - 1841	8,80	1,75
1846	216.684	11.551	228.236	1841 - 1846	2,50	0,50
1851	227.328	11.488	238.816	1846 - 1851	4,60	0,93
1856	218.401	8.704	227.106	1851 - 1856	-4,90	- 0,98
1861	228.669	7.848	236.517	1856 - 1861	4,10	0,83
1863	227.634	9.827	237.461	1861 - 1863	0,40	0,20

Σημείωση : Για τα έτη 1824 και 1827 δεν υπάρχουν στοιχεία για τον αριθμό των αλλοδαπών και ξένων μόνιμων κατοίκων.

Πηγή : Καταρτίστηκε βάσει στοιχείων, που περιέχονται στο Ionian Islands : *Local Records Blue Book of Statistics - Years 1828 - 1863*, op. cit.

Από τα δεδομένα του Πίνακα 2, παρατηρούμε ότι και μετά το 1827 ο συνολικός πληθυσμός των Ιονίων, συνέχιζε ν' αυξάνει με σχετικά γρήγορους ρυθμούς (αν και ο γηγενής πληθυσμός κατά την τριετία 1827-31, παρουσιάζει μια μικρή κάμψη). Το 1841 ο συνολικός πληθυσμός θα φθάσει τα 222.623 άτομα, δηλαδή, αυξήθηκε σε σχέση με το 1824 κατά 46.721 άτομα, ή ποσοστό αύξησης 26,50% περίπου. Αυτό, γίνεται φανερό και από το ρυθμό της μέσης ετήσιας μεταβολής, ο οποίος από 0,83% κατά την περίοδο 1824-27, συνεχώς αυξανόμενος, θα ανέλθει στο 1,75% κατά την περίοδο 1836-41. Στην αύξηση αυτή, βέβαια, συνετέλεσε και η συνεχής αύξηση του αριθμού των αλλοδαπών και ξένων κατοίκων, που εγκαταστάθηκαν στα νησιά, κατά την ίδια περίοδο.

Κατά την περίοδο 1841-46 ο ρυθμός της μέσης ετήσιας αύξησης (0,50%), εμφανίζει μια σημαντική μείωση σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (της τάξης του 1,25%) η οποία, όμως, είναι προσωρινή, αφού κα-

τά την επόμενη πενταετία (1846 - 51), παρατηρείται και πάλι μια αυξητική τάση, αν και με μικρότερο ρυθμό αύξησης, που πλησίασε το 1% (0,93%).

Μετά το 1851, έτος κατά το οποίο ο συνολικός πληθυσμός του Ιονίου Κράτους ανερχόταν στα 238.816 άτομα, παρατηρούμε, για πρώτη φορά, μια σταδιακή μείωση του πληθυσμού, η οποία μάλιστα θα φτάσει σε αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής (- 0,98%), κατά την περίοδο 1851-1856. Πράγματι από τα στοιχεία του Πίνακα 2, φαίνεται ότι κατά το έτος 1856 ο συνολικός πληθυσμός μειώθηκε σε σχέση με το 1851 κατά 11.710 άτομα (ποσοστό μείωσης 4,9%). Στο διάστημα αυτό, παρατηρούμε συγχρόνως και μία μείωση των αλλοδαπών και ξένων κατοίκων, που εγκατέλειψαν το Ιόνιο Κράτος και οι οποίοι, σε σχέση με το 1851 μειώθηκαν κατά 2.784 άτομα.

Η παρατηρούμενη μείωση του πληθυσμού, οφείλεται τόσο σε εξωγενείς, όσο και σε ενδογενείς αιτίες. Οι πολεμικές επιχειρήσεις που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή (Κριμαϊκός πόλεμος), η οικονομική κρίση που ξέσπασε στο Ιόνιο Κράτος, ο λιμός και η θανατηφόρα επιδημία, που ακολούθησαν, συνέβαλαν στην μείωση αυτή⁶.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1861 ο Ιόνιος πληθυσμός επανήλθε στα φυσιολογικά του επίπεδα, σύμφωνα με τη δυναμική των προηγούμενων ετών, για να φτάσει τα 236.515 άτομα, ενώ ταυτόχρονα, το ίδιο έτος, καταγράφεται και ο μεγαλύτερος σε μέγεθος γηγενής πληθυσμός, που μετρήθηκε κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας (228.669 άτομα), με ποσοστό αύξησης γύρω στο 30% σε σχέση με το 1824. Το 1863 - ένα χρόνο πριν από την Ένωση - ενώ ο γηγενής πληθυσμός θα παρουσιάσει μια μικρή μείωση (κατά 1.035 άτομα), ο συνολικός πληθυσμός, εξαιτίας της αύξησης του αριθμού των αλλοδαπών και

⁶ Πράγματι, οι ιστορικές μαρτυρίες της εποχής, επιβεβαιώνουν κατά τον καλύτερο τρόπο αυτή την πληθυσμιακή εξέλιξη. Από το 1851 και μέχρι το 1856 σοβαρή ασθένεια έπληξε τις σταφιδικαλλιέργειες της επικράτειας του Ιονίου Κράτους, ερημώνοντας την ύπαιθρο χώρα, ιδιαίτερα των παραδοσιακών σταφιδοπαραγωγών περιφερειών, Ζακύνθου και Κεφαλλονιάς, καθώς και της Λευκάδας, με σοβαρό αντίκτυπο στην αγροτική οικονομία του Κρατιδίου, αλλά και στη δημιουργία μεταναστευτικού ρεύματος. Συγχρόνως, η έλλειψη σιτηρών, εξαιτίας και του Κριμαϊκού πολέμου, που ξέσπασε από το 1853, εκτός από την τρομακτική άνοδο των τιμών, δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στη διατροφή του πληθυσμού, σε σημείο μάλιστα, που πολλοί άποροι κάτοικοι των νησιών πέθαιναν από την πείνα, βλ. σχετικά, Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 261-264), Σ.Χ. Βερούκιου (1964, σελ. 341). Τέλος, επιδημία χολέρας έπληξε ορισμένα νησιά (κυρίως Ζάκυνθο και Κέρκυρα) με αποτέλεσμα το θάνατο πολλών κατοίκων. Για τις επικρατούσες

ξένων μόνιμων κατοίκων (κατά 1.979 άτομα) θα ανέλθη στα 237.461 άτομα, παρουσιάζοντας ένα πολύ μικρό ποσοστό αύξησης γύρω στο 0,40% (η ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής, ίσο με 0,20%).

2.2. Η εξέλιξη του πληθυσμού κατά γεωγραφικό διαμέρισμα

Προκειμένου να διερευνήσουμε εκτενέστερα τον πληθυσμό του “Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων”, θ’ αναλύσουμε στην συνέχεια την εξέλιξή του, κατά γεωγραφικό διαμέρισμα - στην προκειμένη μάλιστα περίπτωση, κατά γεωγραφικό νησιωτικό χώρο.

Τα αποτελέσματα των ετήσιων απογραφών των ετών 1828-1863 (Βλ. Πίνακες I έως VII στο Παράρτημα), καθώς και οι συγκεντρωτικές απογραφές των ετών 1824 και 1827 (Πίνακας 1), μας επιτρέπουν να εξετάσουμε την εξέλιξη του πληθυσμού του Ιονίου Κράτους κατά γεωγραφικό διαμέρισμα. Η διαχρονική αυτή εξέλιξη παρουσιάζεται στους πιο κάτω Πίνακες. Ο Πίνακας 3, αναφέρεται στην πληθυσμιακή εξέλιξη του Ιονίου Κράτους κατά γεωγραφικό διαμέρισμα σε απόλυτα μεγέθη, ενώ ο Πίνακας 4, στην αντίστοιχη ποσοστιαία εξέλιξη του ρυθμού της μέσης ετήσιας μεταβολής :

Πίνακας 3 : Η εξέλιξη του πληθυσμού του Ιονίου Κράτους κατά γεωγραφικό

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	1831	1841	1851	1861	1863
Κέρκυρα	58.799	66.158	70.885	63.649	64.974
Κεφαλλονιά	53.528	62.156	69.684	73.867	70.948
Ζάκυνθος	35.363	39.752	39.193	39.455	39.329
Λευκάδα	18.011	17.386	18.679	20.659	20.842
Ιθάκη	9.319	10.358	11.194	11.820	11.950
Κύθηρα	8.543	9.496	12.655	14.226	14.605
Παξοί	5.154	5.193	5.128	4.993	4.986
Σύνολο Επικράτεια	188.717	210.499	227.328	228.669	227.634

διαμέρισμα, έτη 1831 - 1863.

Σημείωση : Δεν περιλαμβάνονται οι αλλοδαποί και ξένοι μόνιμοι κάτοικοι. Περιλαμβάνεται, δηλαδή, μόνο ο γηγενής πληθυσμός.

Πηγή : Καταρτίστηκε βάσει στοιχείων, που περιέχονται στο Ionian Islands : *Local Records Blue Book o Statistics*, op.cit.

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Χ ρ ο ν ι κ ο ί Π ε ρ ί ο δ ο ι			
	1824-1831	1831-1841	1841-1851	1851-1861
Κέρκυρα	3,50	1,25	0,70	- 1,02
Κεφαλλονιά	0,10	1,60	1,20	0,60
Ζάκυνθος	-0,52	1,24	- 0,16	0,09
Λευκάδα	0,66	- 0,35	0,74	1,06
Ιθάκη	0,93	1,11	0,81	0,56
Κύθηρα	- 2,68	1,11	3,33	1,24
Παξοί	- 0,32	0,07	- 0,12	- 0,26
Ιόνιο Κράτος	1,04	1,15	0,80	- 0,25

Πίνακας 4 : Η εξέλιξη του ρυθμού της μέσης ετήσιας μεταβολής (%), κατά γεωγραφικό διαμέρισμα του Ιονίου Κράτους, έτη 1824 - 1861.

Σημείωση : Καταρτίστηκε με βάση τα στοιχεία των προηγούμενων Πινάκων 1 και 3.

Όπως γίνεται φανερό από τα στοιχεία των πύο πάνω Πινάκων, η περιφέρεια της Κέρκυρας μέχρι και το έτος 1851 παρουσίαζε μια συνεχή αύξηση του πληθυσμού της, παρουσιάζοντας θετικούς ρυθμούς μέσης ετήσιας μεταβολής, που κυμάνθηκαν μεταξύ 0,7% και 3,5%. Μάλιστα ενώ το 1831 η ποσοστιαία αναλογία του πληθυσμού της Κέρκυρας στο συνολικό πληθυσμό του Ιονίου Κράτους ήταν 25,2%, το έτος 1851, όπου παρατηρείται και ο μεγαλύτερος σε μέγεθος πληθυσμός που μετρήθηκε στο νησί με 70.885 άτομα, η αντίστοιχη ποσοστιαία αναλογία ανήλθε στα 31,2%. Την επόμενη δεκαετία 1851-61 ο πληθυσμός του νησιού μειώνεται σημαντικά (κατά 7.236 άτομα) όπως προκύπτει και από το ρυθμό της μέσης ετήσιας μεταβολής, που λαμβάνει αρνητική τιμή και πέφτει στο - 1,02%. Πράγματι, η ποσοστιαία αναλογία του πληθυσμού της Κέρκυρας στο συνολικό πληθυσμό του Ιονίου Κράτους κατά το έτος 1861 μεταβάλλεται και γίνεται 27,8% έναντι 32,3% της Κεφαλλονιάς, που από το έτος αυτό αποτελεί ουσιαστικά τη μεγαλύτερη σε πληθυσμό περιφέρεια του “Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων” (στην

πραγματικότητα η τάση αυτής της πληθυσμιακής υπεροχής της Κεφαλλονιάς, μικρής στην αρχή και πιο έντονης αργότερα, άρχισε να διαφαίνεται από το έτος 1853).

Η περιφέρεια της Κεφαλλονιάς αποτελούσε τη δεύτερη μετά την Κέρκυρα πληθυσμιακή δύναμη στο Ιόνιο Κράτος, από το 1831 μέχρι το έτος 1851⁷. Από την απογραφή του έτους αυτού (ή αν θέλουμε να είμαστε πιο ακριβείς, από το 1853) και μέχρι την Ένωση, η Κεφαλλονιά, αποτελούσε το πρώτο σε μέγεθος πληθυσμού νησί, του Ιονίου Κράτους (αν και αραιοκατοικημένο λόγω της φυσικής του διαμόρφωσης). Χαρακτηριστικό είναι ότι ο πληθυσμός της Κεφαλλονιάς ακολούθησε μια σταθερή αυξητική πορεία (άλλοτε μικρότερη και άλλοτε μεγαλύτερη) σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου με ρυθμούς μέσης ετήσιας μεταβολής που κυμάνθηκαν μεταξύ 0,6% και 1,6% και μόνο κατά τα δύο τελευταία έτη πριν την Ένωση (1862-63), παρουσίασε μια μικρή σχετικά μείωση.

Η περιφέρεια της Ζακύνθου ήταν, σε κάθε περίπτωση, το τρίτο σε μέγεθος πληθυσμού, νησί του Ιονίου Κράτους και αν εξαιρέσει κανείς κάποιες έντονες πληθυσμιακές αναστατώσεις κατά τα πρώτα χρόνια της “προστασίας” (36.715 άτομα το έτος 1824, 39.583 άτομα το 1827 και 35.363 άτομα το 1831) στην υπόλοιπη περίοδο (1841-63) ο πληθυσμός της με πολύ μικρές αυξομειώσεις κινήθηκε γύρω στα 39.000 άτομα αποτελώντας κατά μέσο όρο το 17,6% του συνολικού πληθυσμού του Ιονίου Κράτους.

Τέταρτη σε μέγεθος πληθυσμού περιφέρεια, ήταν το νησί της Λευκάδας η οποία, αν εξαιρέσει κανείς τη δεκαετία 1831-41, κατά την οποία παρουσίασε μια μικρή μείωση του πληθυσμού της (αρνητικός ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής, ίσος με - 0,35%), την υπόλοιπη περίοδο ο πληθυσμός του νησιού ξεπερνούσε τα 18.000 άτομα και μάλιστα κατά την προενωτική περίοδο, ο πληθυσμός αυτός ξεπερνούσε τα 20.000 άτομα (για πρώτη φορά το φράγμα των 20.000 ατόμων ξεπεράστηκε κατά την απογραφή του 1854, ενώ κατά τη διάρκεια 1851-61, καταγρά-

⁷ Η Κεφαλλονιά υπερείχε σε πληθυσμό και κατά τις πρώτες απογραφές των ετών 1824 και 1827 και μάλιστα σημαντικά (κατά 8.739 άτομα έναντι της Κέρκυρας), όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς από τον Πίνακα 1, υποθέτουμε όμως, ότι οι μετρήσεις αυτές μάλλον προσεγγιστικές είναι, αφού τα απόλυτα μεγέθη των νησιωτικών πληθυσμών για τα έτη αυτά είναι ακριβώς (;) ίδια. Οποσδήποτε, όμως, ο πληθυσμός της Κεφαλλονιάς πρέπει να ήταν μεγαλύτερος κατά τα πρώτα χρόνια της “προστασίας”.

φεται και ο μεγαλύτερος ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής ίσος με 1,06%), για να φτάσει της παραμονές της Ένωσης (1863) τα 20.842 άτομα, που αποτελεί και τον μεγαλύτερο σε μέγεθος πληθυσμό, που μετρήθηκε στο νησί κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Ο πληθυσμός της Λευκάδας συμμετείχε στο συνολικό πληθυσμό του Ιονίου Κράτους σε ποσοστιαία αναλογία, που έφτανε κατά μέσο όρο το 9%.

Η νησοπεριφέρεια της Ιθάκης, αν και μικρότερη σε εδαφική έκταση, υπερείχε σε πληθυσμό, σε σχέση με το αποκομμένο (από τα υπόλοιπα νησιά του Κρατιδίου) νησί των Κυθήρων, μόνο κατά τη δεκαετία 1831-41, παρουσιάζοντας ωστόσο μια συνεχή αύξηση του πληθυσμού της σε ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο, με ρυθμούς μέσης ετήσιας μεταβολής, που κυμάνθηκαν μεταξύ 0,56% και 1,11%. Πράγματι, η αύξηση αυτή γίνεται φανερό και από τα απόλυτα μεγέθη, αφού από 8.747 άτομα που καταμετρήθηκαν στο νησί το έτος 1824, ανήλθαν στα 11.950 άτομα το έτος 1863 (απόλυτη αύξηση 3.203 άτομα, ή ποσοστό 36,6%). Η Ιθάκη, όπως, θα δούμε και στη συνέχεια, υπήρξε (μαζί με τους Παξούς) από τα πλέον πυκνοκατοικημένα νησιά, ενώ η ποσοστιαία συμμετοχή της στο συνολικό πληθυσμό του Ιονίου Κράτους κυμάνθηκε γύρω στο 5%.

Τα Κύθηρα, πράγματι παρουσίασαν μια σημαντικότερη μείωση του πληθυσμού τους κατά την περίοδο 1824-1831, που έφτανε τα 1.972 άτομα (10.515 το 1824 και 8.543 το 1831), με ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής -2,68%, που αποτελεί μάλιστα και το μεγαλύτερο αρνητικό ρυθμό μέσης ετήσιας μεταβολής που παρατηρείται για όλες τις περιφέρειες στην εξεταζόμενη περίοδο. Από το 1841, όμως και μετά ο πληθυσμός τους συνεχώς αυξάνεται, για να ξεπεράσει τις παραμονές της Ένωσης τα 14.000 άτομα (14.226 άτομα το 1861 και 14.605 άτομα το 1863). Η σημαντικότερη αύξηση (κατά 3.159 άτομα, ή ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής ίσος προς 3,33%) εμφανίζεται κατά την δεκαετία 1841-51, ενώ κατά την επόμενη δεκαετία (1851-61) η αύξηση αυτή είναι μικρότερη φτάνοντας τα 1.571 άτομα (ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής 1,24%). Αντίστοιχα, ο πληθυσμός των Κυθήρων συμμετείχε στο συνολικό πληθυσμό του Ιονίου Κράτους με ποσοστό, που έφτανε κατά μέσο όρο το 5,5%.

Η μικρότερη, τέλος, από τις περιφέρειες του Κρατιδίου, το νησί των Παξών, τόσο από άποψη εδαφικής έκτασης, όσο και από άποψη μεγέθους πληθυσμού (αν και ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένο), το κατοικούσαν γύρω στα 5.000 άτομα, σε όλο σχεδόν το διάστημα της Αγγλοκρατίας

και μόνο κατά την τριετία 1824-27, παρατηρήθηκε μια μείωση της πληθυσμιακής του δύναμης κατά 1.816 άτομα (5.271 άτομα το 1824 και 3.455 άτομα το 1827).

Όσον αφορά την ποσοστιαία ανάπτυξη του Ιονίου Κράτους κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, σε σχέση με τη σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο, για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, αυτή παρουσιάζεται στον Πίνακα 5, που ακολουθεί⁸ :

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Έτος Απογραφής 1831		Έτος Απογραφής 1841		Έτος Απογραφής 1851		Έτος Απογραφής 1861	
	Άρρενες (%)	Θήλειες (%)	Άρρενες (%)	Θήλειες (%)	Άρρενες (%)	Θήλειες (%)	Άρρενες (%)	Θήλειες (%)
Κέφκυρα	54,0	46,0	53,9	46,1	53,6	46,4	52,7	47,3
Κεφαλλονιά	52,2	47,5	54,5	45,5	55,8	44,2	54,8	45,2
Ζάκυνθος	53,5	46,5	54,5	45,5	55,3	46,7	53,7	46,3
Λευκάδα	53,6	46,4	53,2	46,8	53,4	46,6	53,0	47,0
Ιθάκη	51,0	49,0	51,0	49,0	52,3	47,7	52,7	47,3
Κύθηρα	46,6	53,6	47,7	52,3	53,7	46,3	54,3	45,7
Παξοί	51,0	49,0	51,8	48,2	52,8	47,2	46,0	54,0
Επικράτεια	53,0	47,0	53,7	46,3	54,0	46,0	53,5	46,5

Πίνακας 5 : Ποσοστιαία πληθυσμιακή ανάπτυξη του Ιονίου Κράτους κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, σε σχέση με τη σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο, έτη 1831-1861.

Σημείωση : Δεν περιλαμβάνονται οι αλλοδαποί και ξένοι μόνιμοι κάτοικοι.

Πηγή : Καταρτίστηκε βάσει στοιχείων που περιέχονται στο Ionian Islands : *Local Records Blue Book of Statistics*, op. cit.

Όπως γίνεται φανερό, από τα στοιχεία του πιο πάνω Πίνακα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου και σ' όλα τα νησιωτικά διαμερίσματα και

⁸ Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι, θα είχε ενδιαφέρον για την ανάλυσή μας, εάν τα απογραφικά δελτία της εποχής, μας πληροφορούσαν - που δυστυχώς δεν το κάνουν - και για την κατά ηλικία δομή του πληθυσμού αφού, τουλάχιστον από οικονομική άποψη, η δραστηριότητα και η ευημερία, ενός κράτους εξαρτώνται κατά μεγάλο μέρος από την αναλογία των απόμων τα οποία βρίσκονται σε αποδοτική (παραγωγική) ηλικία.

κατ' επέκταση στην Επικράτεια, ο ανδρικός πληθυσμός υπερετερούσε αναλογικά από αυτόν του γυναικείου. Η μεγαλύτερη διαφορά με 11,6 ποσοστιαίες μονάδες παρατηρείται το 1851 στην περιφέρεια της Κεφαλλονιάς (38.924 άνδρες ή ποσοστό 55,8% και 30.760 γυναίκες ή ποσοστό 44,2%, δηλαδή, ο ανδρικός πληθυσμός υπερείχε κατά 8.164 άτομα) και η μικρότερη με 2 ποσοστιαίες μονάδες στην περιφέρεια της Ιθάκης κατά τις απογραφές των ετών 1831 και 1841, όπου και στις δύο αυτές περιπτώσεις τα άρρενα μέλη (51%) της κοινωνίας του νησιού βρέθηκαν να υπερετερούν μόνο κατά 212 έως 213 άτομα από τα θήλυ (49%).

Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1831-41 (στην πραγματικότητα μέχρι το 1843) ο γυναικείος πληθυσμός υπερετετούσε του ανδρικού, στο νησί των Κυθήρων, κάτι που επαναλαμβάνεται και στους Παξούς κατά την απογραφή του 1861 (στην πραγματικότητα ο ανδρικός πληθυσμός των Παξών μειωνόταν συνεχώς από το 1851 και μετά, ενώ από το 1858 και ύστερα γίνεται εμφανής η υπεροχή του γυναικείου πληθυσμού στο συνολικό πληθυσμό του νησιού).

2.3. Η εξέλιξη των βασικών χαρακτηριστικών της εδαφικής κατανομής του πληθυσμού κατά γεωγραφικό διαμέρισμα

Τα χαρακτηριστικά της εδαφικής κατανομής του πληθυσμού μιας χώρας, όπως είναι γνωστό, μπορούν να μελετηθούν με πολλούς τρόπους⁹.

Στον Πίνακα 6, που ακολουθεί, εκτιμάται κατ' αρχήν το δημογραφικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα νησιωτικά γεωγραφικά διαμερίσματα του Ιονίου Κράτους σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της Επικράτειας. Είναι περιττό, νομίζουμε, να σταθούμε στη σημασία των εκτιμήσεων αυτών.

Στη συνέχεια, στον ίδιο Πίνακα, προχωρούμε στην εκτίμηση της πυκνότητας του πληθυσμού, τόσο σε επίπεδο περιφέρειας, όσο και σε επίπεδο Επικράτειας. Η πυκνότητα του πληθυσμού, ως γνωστό, εκφράζει

⁹ Βλ. σχετικά, Π.Α. Καραδήμα (1979, σελ. 38 επ.)

τον αριθμό των ατόμων, που κατά μέσο όρο αντιστοιχούν στο κάθε τετραγωνικό χιλιόμετρο (ή στο κάθε τετρ. μίλι στην περίπτωση μας, αφού οι εκτιμήσεις έγιναν με βάση τα απογραφικά δεδομένα της εποχής) του υπό εξέταση εδαφικού χώρου¹⁰. Έτσι, απ' ότι φαίνεται στο δεξιό τμήμα του Πίνακα 6, ο αριθμός των κατοίκων που αντιστοιχούσαν στο κάθε τετρ. μίλι της επικράτειας του Ιονίου Κράτους, μέχρι τη δεκαετία 1831-41 ήταν αισθητά κάτω από 200 άτομα. Την επόμενη δεκαετία 1841-51 και μέχρι τις παραμονές της Ένωσης, ο αριθμός αυτός, αυξήθηκε και ανήλθε μόλις λίγο πιο πάνω από το 200 άτομα ανά τετρ. μίλι.

Όσον αφορά την πυκνότητα του πληθυσμού κατά περιφέρεια, παρατηρούμε ότι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένα φαίνεται να ήταν τα μικρότερα, από άποψη εδαφικής έκτασης, νησιά της Ιθάκης (από το 1831 και έπειτα η πυκνότητα του πληθυσμού του νησιού κυμάνθηκε από 211,8 έως 288,8 κατ./τετρ. μίλι) και των Παξών (από 191,7 κατ./τετρ. μίλι έως και 202,7 κατ./τετρ. μίλι) και λιγότερο τα νησιά των Κυθύρων (κυρίως μέχρι το 1841) και της Λευκάδας (στο πρώτο μισό περίπου διάστημα της εξεταζόμενης περιόδου).

Αν λάβουμε υπόψη, τέλος, το μέσο όρο της πληθυσμιακής πυκνότητας για ολόκληρη την περίοδο που μας ενδιαφέρει, τότε κατά τάξη μεγέθους, πρώτο σε πυκνότητα ήταν το νησί της Κέρκυρας (264,6 κατ./τετρ. μίλι) - εύλογο, αν αναλογιστεί κανείς ότι αποτελούσε το μητροπολιτικό κέντρο, την πρωτεύουσα, του Κρατιδίου και την έδρα της Κεντρικής Διοίκησης των Επτανήσων - και ακολουθούσε με πολύ μικρή διαφορά το νησί της Ζακύνθου (252,5 κατ./τετρ. μίλι). Η μεγαλύτερη σε εδαφική έκταση, περιφέρεια της Κεφαλλονιάς, ήταν ιδιαίτερα αραιοκατοικημένη και καταλάμβανε μόλις την πέμπτη θέση (183,6 κατ./τετρ. μίλι), ενώ την τρίτη και την τέταρτη θέση, καταλάμβαναν αντίστοιχα οι περιφέρειες της Ιθάκης (243,5 κατ./τετρ. μίλι) και των Παξών (196,9 κατ./τετρ. μίλι). Έκτη σε πυκνότητα πλυσμού, ήταν η περιφέρεια της Λευκάδας (104,4 κατ./τετρ. μίλι) και τέλος, το πλέον αραιοκατοικημένο

¹⁰ Ενδιαφέρον, στην προκειμένη περίπτωση, θα είχε εάν το απογραφικό υλικό της εποχής, μας επέτρεπε να χρησιμοποιήσουμε το δείκτη πυκνότητας σαν μέτρο σύγκρισης του επιπέδου διαβίωσης και των δυνατοτήτων ανάπτυξης μεταξύ των περιφερειών του Ιονίου Κράτους. Στην περίπτωση αυτή, βέβαια, θα έπρεπε να γνωρίζουμε, για κάθε περιφέρεια, τις εκτάσεις που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν περαγωγικά και αντίστοιχα τις εκτάσεις εκείνες που δεν προσφέρονταν για αξιοποίηση (άγωνα και ακατοίκητα εδάφη).

Πίνακας 6 : Η εξέλιξη των βασικών χαρακτηριστικών της εδαφικής κατανομής του πληθυσμού του Ιονίου Κράτους κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, έτη 1824-1863.

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Έκταση σε τετρ. μίλια	Ε Δ Α Φ Ι Κ Η Κ Α Τ Α Ν Ο Μ Η											
		Δημογραφικό Ενδιαφέρον (%)						Πυκνότητα (αρ.κατ./τετρ.μίλι)					
		1824	1831	1841	1851	1861	1863	1824	1831	1841	1851	1861	1863
Κέρκυρα	227	252,1	311,6	314,3	311,8	278,3	285,4	195,4	259	291,5	312,3	280,4	286,3
Κεφαλλονιά	348	301,8	283,6	295,3	306,5	323,1	311,7	152,6	153,8	178,6	200,3	212,3	203,8
Ζακύνθος	156	208,7	187,4	188,8	172,0	172,5	172,8	235,4	226,7	254,8	250,7	252,9	252,2
Λευκάδα	180	97,9	95,4	82,6	82,2	90,4	91,5	95,7	100,0	96,6	103,8	114,8	115,8
Ιθάκη	44	49,7	49,4	49,2	49,2	51,7	52,5	198,8	211,8	235,4	254,4	268,6	271,6
Κεφθηρα	116	59,8	45,3	45,1	55,7	62,2	64,2	90,7	73,6	81,8	109,0	122,6	125,9
Παξοί	26	27,3	27,3	24,7	22,6	21,8	21,9	202,7	198,2	199,7	197,2	192,0	191,7
Συνολικά Μεγέθη	1.097	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	160,4	172,0	191,9	207,3	208,5	207,5

νησί παρουσιάζεται να είναι αυτό των Κυθήρων (100,7 κατ./τετρ. μίλι).

Σημείωση : Η εδαφική έκταση των νησιών, καθώς και η συνολική έκταση της επικράτειας του Ιονίου Κράτους, υπολογίστηκε με βάση τις εκτιμήσεις των απογραφών της εποχής, σε τετραγωνικά μίλια (area in sq. miles), όπου : 1 αγγλικό μίλι (μονάδα μήκους μεγάλων αποστάσεων) = 1.609,34 μέτρα. Βλ. Ionian Islands : *Local Records Blue Book of Statistics*, op. cit., (επίσης στο Παράρτημα, φωτοαντίγραφο του πρωτότυπου χειρόγραφου απογραφικού δελτίου του έτους 1831). Σύμφωνα με την τελευταία εμβόδιση του 1963, η οποία αναθεωρήθηκε κατά το 1973 και 1983, η επιφάνεια του Γεωγραφικού Διαμερίσματος των Ιονίων Νήσων καταλαμβάνει σήμερα συνολική έκταση 2.307 τετ. χιλιομέτρα, που κατανέμεται στο Νομό Κέρκυρας με 641 km², στο Νομό Κεφαλληνίας με 904 km², στο Νομό Ζακύνθου με 406 km² και στο Νομό Λευκάδας με 356 km². Τέλος, το νησί των Κυθήρων, που δεν ανήκει πλέον διοικητικά στο ίδιο Γεωγραφικό Διαμέρισμα, έχει έκταση 278 km². Βλ. σχετικά, Ε.Σ.Υ.Ε. : *Συνολτική Στατιστική Επετηρίδα - έτους 1987*, Αθήνα, 1988, σσ. 36-37.

Πηγή : Καταρτίστηκε βάσει στοιχείων, που περιέχονται στο Ionian Islands : *Local Records Blue Book of Statistics*, op.cit.

2.4. Η εξέλιξη του πληθυσμού κατά κλάδο οικονομική δραστηριότητας

Το διαθέσιμο απογραφικό υλικό, μας επιτρέπει στη συνέχεια, να εξετάσουμε την ταξινόμηση του πληθυσμού του Ιονίου Κράτους κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας.

Δυστυχώς δεν μας είναι γνωστά τα τότε κριτήρια διαχωρισμού του πληθυσμού σαν οικονομικά ενεργού και μη οικονομικά ενεργού¹¹ παρά μόνο η ταξινόμησή του ανάλογα με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας στον οποίο ασκείται το επάγγελμα ή, η τέχνη ή, η βιοτεχνία. Το πολύπλευρο, ίσως, πρόβλημα του μεγάλου αριθμού των απασχολήσεων επιχειρήθηκε στην πράξη να μειωθεί, μέσω της ομαδοποίησης περισσότερων συναφών κατηγοριών επαγγελματιών και έτσι ο ενεργός πληθυσμός κατά τις ετήσιες απογραφές ταξινομήθηκε βάσει των τριών κυριότερων κλάδων οικονομική δραστηριότητας (γεωργία - βιοτεχνία - εμπόριο)¹², που αντιπροσωπεύουν και τους τρεις βασικούς τομείς της οικονομίας, πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 7, που ακολουθεί, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι το ποσοστό των απασχολούμενων (προφανώς μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού) και για τους τρεις βασικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας κυμάνθηκε από 25,5% έως 30% περίπου (κατά μέσο όρο, δηλαδή, 27,6%). Από τη σχετική μικρή αυτή διακύμανση της ποσοστιαίας κατανομής των απασχολούμενων στο συνολικό πληθυσμό του Κρατιδίου, παρατηρούμε ότι οι απασχολούμενοι στον πρωτογενή τομέα (κατά βάση στις γεωργικές απασχολήσεις) αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο ποσοστό, που σε ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο κινήθηκε γύρω στο 21,5% κατά μέσο όρο. Οι απασχολούμενοι στο δευτερογενή τομέα (βιοτεχνική ή εργαστηριακή παραγωγή) αντι-

¹¹ Ακόμη και σήμερα τα κριτήρια διαχωρισμού διαφέρουν από χώρα σε χώρα και από χρονικό διάστημα σε διάστημα. Π.χ., ορισμένες χώρες θεωρούν ενεργό πληθυσμό τα άτομα εκείνα, που εκτός από την επαγγελματική απασχολήσή τους έχουν ξεπεράσει και ορισμένη ηλικία (συνήθως το 10ο έτος). Σε άλλες, αντίθετα, θεωρείται ενεργός ο πληθυσμός, όταν ανεξάρτητα από ηλικία έχει μια ορισμένη επαγγελματική απασχόληση. Με την επιστημονική έννοια του όρου πάντως, δεχόμαστε σήμερα ότι, ο ενεργός πληθυσμός αποτελεί το σύνολο του αριθμού των ατόμων μιας χώρας που “δρα οικονομικά”, δηλαδή, όχι μόνο αυτός που απασχολείται αλλά και αυτός που προσφέρεται να απασχοληθεί, έστω και αν σε δεδομένο χρόνο παραμένει άνεργος. Βλ. Π.Α. Κιόχου (1985, σελ. 147 επ.)

¹² Στο “Census of England and Wales”, η Αγγλική Στατιστική Υπηρεσία, μέχρι και σήμερα κατά τις απογραφές και ανάλογα του επιδιωκόμενου σκοπού λαμβάνει υπόψη της

προσώπευαν ποσοστό γύρω στο 3,6%, ενώ τέλος, το ποσοστό των απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα (κάθε είδους εμπορικές δραστηριότητες) κυμάνθηκε γύρω στο 2,6%.

Όπως γίνεται φανερό, η οικονομία του Ιονίου Κράτους βασιζόταν κατά κύριο λόγο στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, δίνοντάς του το χαρακτήρα του γεωργικού Κράτους. Το μέγεθος αυτό της εξάρτησης των Ιονίων, αλλά και του συνόλου της παραγωγής γενικότερα από τον πρωτογενή τομέα, αποτέλεσε βασικά την τροχοπέδη ανάπτυξης των άλλων παραγωγικών κλάδων και ιδιαίτερα της βιομηχανίας, την εποχή, που στον Ευρωπαϊκό χώρο μεσουρανούσε η Βιομηχανική Επανάσταση. Αυτό γίνεται φανερό και από τα ποσοστά των απασχολούμενων στους άλλους τομείς οικονομικής δραστηριότητας (βιοτεχνία, εμπόριο), που παρουσιάζονται ιδιαίτερα χαμηλά, έχοντας μάλιστα σημαντικότερη διαφορά από τα ποσοστά των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα. Ακόμη και η σχετική μικρή αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας, που παρουσίασε ο Ιόνιος πληθυσμός κατά τα τελευταία κυρίως χρόνια της Αγγλοκρατίας (από 3.457 άτομα που ασχολούνταν με το εμπόριο το έτος 1831, ή ποσοστό 1,8% του συνολικού πληθυσμού, ξεπέρασε τα 7.000 άτομα το διάστημα 1861-63, παραμονές δηλαδή, της Ένωσης των Επτανήσων με την Κεντρική Ελλάδα, με ποσοστό γύρω στο 3%), αν και βραχυχρόνια είχε ευεργετικά αποτελέσματα, δεν μπορούσε να θεωρηθεί ενθαρρυντική για την παραπέρα απογείωση της Επτανησιακής οικονομίας.

Πίνακας 7 : Η συμμετοχή του συνολικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού του Ιονίου Κράτους στους βασικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, έτη 1828-1863.

Έτη	Συνολικός Πληθυσμός Ιονίου Κράτους	Α πα σ χ ο λ ο ύ μ ε ν ο ι						Συνολικός Αριθμός Απασχολούμενων	Ποσοστιαία Κατανομή Απασχολούμ. στο Συνολικό Πληθυσμό (%)
		Γεωργία	(%)	Βιοτεχνία	(%)	Εμπόριο	(%)		
1828	195.323	40.781	20,9	9.308	4,8	4.806	2,5	54.895	28,10
1831	188.717	38.877	20,6	5.793	3	3.457	1,8	48.127	25,50
1836	204.668	41.042	20	5.829	2,9	4.363	2,2	51.234	25,03
1841	210.499	45.150	21,4	8.112	3,8	5.054	2,4	58.316	27,70
1846	216.684	50.220	23,1	8.749	4	6.194	2,8	65.163	30,07
1851	227.328	49.083	21,6	7.590	3,3	6.118	2,7	62.791	27,62
1856	218.402	49.191	22,5	7.760	3,5	6.474	3	63.425	29,04
1861	228.669	51.262	22,4	8.365	3,6	7.282	3,2	66.909	29,26
1863	227.634	44.748	21	7.136	3,2	7.056	3	58.940	25,89

Σημείωση : Δεν περιλαμβάνονται οι αλλοδαποί και ξένοι μόνιμοι κάτοικοι.

Πηγή : Καταρτίστηκε βάσει στοιχείων, που περιέχονται στο Ionian Islands : *Local Records Blue Book of Statistics*, op. cit.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων, ή αλλιώς του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του Ιονίου Κράτους είναι, το πολύ μικρό ποσοστό που αυτός κατέχει στο συνολικό πληθυσμό. Πράγματι, το ποσοστό αυτό, που όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, κυμάνθηκε μεταξύ 25,5% και 30% μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι ένα ποσοστό αντίστοιχα μεταξύ 70% και 74,5% δεν συμμετείχε στην παραγωγική διαδικασία τουλάχιστον άμεσα (μη ενεργός πληθυσμός).

Η κατηγορία αυτή, του μη ενεργού πληθυσμού (αν εξαιρέσει κανείς τους αλλοδαπούς και ξένους μόνιμους κατοίκους, οι οποίοι δεν περιλαμβάνονται στους απασχολούμενους) μπορούσε να περιλαμβάνει, ανάλογα με τα κριτήρια των απογραφών, που βέβαια δεν μας είναι γνωστά, τους προσωρινά άνεργους (που όμως, αποτελούσαν μια δυναμική προσφορά εργασίας, που μπορούσε να μετατραπεί σε ενεργό προσφορά

όταν ειδικές συνθήκες το επέβαλλαν) και τον καθαρά μη ενεργό πληθυσμό, ο οποίος φυσιολογικά πρέπει να περιελάμβανε ανήλικα, άρρωστα, ανάπηρα, κ.λ.π. άτομα, που δεν μπορούσαν ή δεν είχαν τη δυνατότητα να εργαστούν (στα άτομα αυτά θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και ένα μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού, της μέσης και κυρίως της ανώτερης κοινωνικής τάξης, που ασχολούνταν με οικιακές ασχολίες)¹³, ή άτομα αυτοσυντηρούμενα, που διέθεταν ικανοποιητικά μέσα για τη συντήρησή τους, όπως, π.χ., εισοδηματίες, συνταξιούχοι κ.λ.π. Ιδιαίτερα η κατηγορία των εισοδηματιών - κεφαλαιούχων (άτομα, που ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη - των ευγενών ή αλλιώς του αποκαλούμενου “αρχοντολογίου”), εξαιτίας της τότε κοινωνικής δομής των Ιονίων, κατάλοιπο της προηγούμενης ιστορίας των νησιών (από την εποχή της Βενετοκρατίας), πρέπει να ήταν αρκετά υψηλό.

Από τα παραπάνω μπορούμε, ίσως, να δικαιολογήσουμε με τα δεδομένα πάντα της εποχής, το συγκριτικά μεγάλο αυτό ποσοστό του μη ενεργού πληθυσμού.

2.5. Η εξέλιξη της φυσικής κίνησης του πληθυσμού

Είναι γνωστό ότι, ο πληθυσμός μεταβάλλεται υπό την επίδραση τεσσάρων παραγόντων : τη γεννητικότητα, τη θνησιμότητα, τη μεταναστευτική εκροή και μεταναστευτική εισροή. Οι δύο πρώτοι παράγοντες προσδιορίζουν τη φυσική κίνηση (αύξων, φθίνων ή στάσιμος πληθυσμός), ενώ οι δύο τελευταίοι το μεταναστευτικό υπόλοιπο¹⁴.

¹³ Παρόλα αυτά, οι ιστορικές μαρτυρίες της εποχής βεβαιώνουν ότι, αρκετές γυναίκες της κατώτερης κοινωνικής τάξης, στα μέσα του 19ου αιώνα, εργάζονταν με ημερομίσθιο στο δευτερογενή τομέα και συγκεκριμένα σε υφαντουργικά εργαστήρια, βλ. Κ. Πορφύρη (1964, σελ. 80).

¹⁴ Δηλαδή, εάν : (N) η γεννητικότητα, (M) η θνησιμότητα, (E) η μεταναστευτική εκροή και (I) η μεταναστευτική εισροή, ο δημογραφικός απολογισμός (d) κατά τη διάρκεια μιας χρονικής περιόδου, θα είναι : $d = (N - M) + (I - E)$. Βλ. G.F. Tapinos (1993, σελ. 264), επίσης, R. Thomlinson (1965, σσ. 5-6). Δυστυχώς τα ελλιπή στοιχεία της μεταναστευτικής κίνησης, όπως εξηγούμε στο κείμενο, δεν μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε στην ανάλυση του δεύτερου σκέλους της σχέσης αυτής.

Τα απογραφικά δελτία της εποχής, ενώ μας παρέχουν πληροφορίες, σε ετήσια βάση, για τη φυσική κίνηση του πληθυσμού, από όπου μπορούμε να εξάγουμε τους σχετικούς δείκτες (γεννητικότητα, θνησιμότητας και γαμηλιότητας), για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο, δεν κάνουν το ίδιο για την εξέλιξη της μεταναστευτικής κίνησης¹⁵. Πράγματι, η καταγραφή της μετανάστευσης και της παλιννόστησης, απουσιάζει εντελώς από τα απογραφικά δελτία της εποχής και εμφανίζεται μόλις, κατά τα τελευταία έτη της υπό εξέταση περιόδου, δηλαδή, λίγο πριν από την Ένωση των Επτανήσων με την κεντρική Ελλάδα (και μόνο για τα έτη 1855 και 1860-63). Σύμφωνα με τα λιγοστά αυτά στοιχεία, που έχουμε στη διάθεσή μας, όπως γίνεται αντιληπτό, δεν μπορεί να γίνει μια άξια λόγου ανάλυση, του δημογραφικού αυτού φαινομένου, που όμως, πρέπει να έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διακύμανση του συνολικού πληθυσμού¹⁶.

Αντίθετα, η εξέταση των φυσικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού του Ιονίου Κράτους, με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι δυνατή και παρουσιάζει ενδιαφέρον (αν και εδώ

¹⁵ Βλ. Παράρτημα Πινάκων, (Πίνακες I έως VII).

¹⁶ Οι σχετικές απογραφικές πληροφορίες - οι οποίες πρέπει να θεωρούνται προσεγγιστικές - αφορούν την καταγραφή της μεταναστευτικής εκροής (Emigrants) και της μεταναστευτικής εισροής (Imigrants) αντίστοιχα και αντιπροσωπεύουν κατά κύριο λόγο, τη μετακίνηση ενός τμήματος του ντόπιου νησιώτικου πληθυσμού προς και από τον απέναντι ελλαδικό χώρο (Πελοπόννησο και Στερεά). Στην πλειοψηφία τους, τα μετακινούμενα αυτά άτομα, ήταν χαμηλού εισοδηματικού επιπέδου (ακτήμονες-χωρικοί) και απασχολούνταν κατά κύριο λόγο με τη γεωργία. Περνούσαν, λοιπόν, στην κεντρική Ελλάδα κατά τη διάρκεια του θερισμού (Φθινόπωρο) και επέστρεφαν στον τόπο της μόνιμης διαμονής τους, κατά τη διάρκεια του Χειμώνα με τα προϊόντα του μόχθου τους, προφανώς σε είδος ή χρήμα. Η σχετική Σημείωση στα απογραφικά δελτία των ετών 1855 και 1860-63, αναφέρει κατά λέξη : “Many of the Villagers go over to Greece during the Harvest, from Cephalonia, Zante, Santa Maura, Ithaca and Cerigo, and return to their homes during the Winter with the produces of their labours”, βλ. *Ionian Islands : Local Records Blue Book of Statistics - Year 1855, 1860-1863*, Ref. CO136/1419, 1424-1427, 47154. Στα μετακινούμενα αυτά άτομα, θα πρέπει, ασφαλώς, να προσθέσουμε και τα ένοπλα σώματα των Επτανησίων αγωνιστών, που περνούσαν τακτικά (από την εποχή που ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση, αλλά και κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου) στις Τουρκοκρατούμενες περιοχές του απέναντι ελλαδικού χώρου, προσφέροντας θελοντικά τις υπηρεσίες τους, βλ. σχετικά, Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 217, 221-224), Σ.Χ. Βερούκιου (1964, σσ. 332-340).

παρατηρούνται αδυναμίες στην ακριβή καταγραφή)¹⁷. Στον Πίνακα 8, που ακολουθεί, παρουσιάζουμε συγκεντρωτικά για όλες τις περιφέρειες του Ιονίου Κράτους τον αριθμό των γεννήσεων, των γάμων και των θανάτων, που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο που εξετάζουμε, καθώς και τις αντίστοιχες αναλογίες σε πληθυσμό 1.000 ατόμων.

Πιο συγκεκριμένα, από τα στοιχεία του Πίνακα, προκύπτει ότι η γεννητικότητα στο Ιόνιο Κράτος μέχρι το 1846 κυμάνθηκε κατά μέσο όρο γύρω στο 30‰. Από εκεί και πέρα, όμως, παρουσιάζει μια φθίνουσα πορεία και για ολόκληρη την υπόλοιπη περίοδο, δηλαδή, από το 1847 έως το 1863 κυμάνθηκε κατά μέσο όρο, γύρω στο 27‰. Τα ποσοστά αυτά - μάλλον χαμηλά - μπορούν να συγκριθούν με την αντίστοιχη μέση ετήσια γεννητικότητα διαφόρων Κρατών της Ευρώπης, της εποχής εκείνη (ιδιαίτερα μεταξύ 1841-1860), που κυμαινόταν περίπου στα ίδια επίπεδα.¹⁸

Ειδικότερα, από την εποχή που αρχίζει η συστηματική συλλογή και καταγραφή του απογραφικού υλικού και για το διάστημα 1828-31, η γεννητικότητα, ήταν κατά μέσο όρο 31,8‰. Το ποσοστό αυτό, το μεγαλύτερο της εξεταζόμενης περιόδου δείχνει ότι, η συγκεκριμένη τετραετία ήταν, από άποψη αριθμού γεννήσεων, από τις πιο παραγωγικές.

Στην επόμενη πενταετία, 1832-36 η γεννητικότητα υποχώρησε ελαφριά φτάνοντας κατά μέσο όρο το 30,9‰, για να μειωθεί ακόμη λίγο τις επόμενες δύο πενταετίες 1837-41 και 1842-46, όπου σταθεροποιήθηκε γύρω στο 29‰.

Την πενταετία 1847-51, παρατηρείται μία παραπέρα μείωση του

¹⁷ Εκτός του ότι δεν έχουμε στοιχεία των ηλικιών του πληθυσμού, απ' όπου θα μπορούσαμε να εξάγουμε τα ποσοστά κατά ηλικία της γονιμότητας, θνησιμότητας και γαμηλιότητας, δεν γνωρίζουμε επίσης, την αναλογία των γεννηθέντων αρρένων ή θηλέων, ούτε, π.χ., τη συχνότητα των νόμιμων και εξώγαμων γεννήσεων κ.ο.κ. Για το λόγο αυτό άλωστε, στον Πίνακα 8, τα ποσοστά είναι ακαθάριστα.

¹⁸ Για παράδειγμα, το ακαθάριστο ποσοστό γεννητικότητας στο Ηνωμένο Βασίλειο (Αγγλία και Ουαλία) για το διάστημα 1841-50 ήταν 32,6‰, ενώ για το διάστημα 1851-60, ήταν 34,1‰. Τα αντίστοιχα ποσοστά της Γερμανίας, ήταν 36,1‰ και 25,3‰, της Γαλλίας, 27‰ και 26,1‰, της Ολλανδίας, 33,0‰ και 33,3‰ κ.ο.κ. Βλ. D. V. Glass (1965, σελ. 60 έπ. και κυρίως σσ. 68-69). Αντίθετα, τα ποσοστά αυτά κρίνονται σαν σημαντικά χαμηλά αν συγκριθούν με εκείνα, των παραδοσιακών προβιομηχανικών κοινωνιών, που έφταναν γύρω στο 40‰. Βέβαια, στις σύγχρονες ανεπτυγμένες χώρες (όπου η γονιμότητα είναι ελεγχόμενη), τα ποσοστά γεννητικότητας είναι της τάξης του 14-16‰, βλ. G.F. Tapinos (1993, σελ. 146).

ποσοστού της γεννητικότητας, που έφτασε κατά μέσο όρο το 28,6%. Στο διάστημα αυτό, επίσης, καταγράφεται και ο σχετικά μεγαλύτερος, σε απόλυτα μεγέθη, αριθμός των νεογεννήτων, που έφτασαν τα 7.407 νέα άτομα, κατά το έτος 1851.

Κατά την πενταετία 1825-56, διάστημα που το Ιόνιο Κράτος περνούσε σοβαρή οικονομική κρίση¹⁹, καταγράφεται το μικρότερο ποσοστό γεννητικότητας στο Ιόνιο Κράτος, με ποσοστό γύρω στο 25,5% ετησίως. Κατά την ίδια περίοδο, παρατηρείται και ο μικρότερος απόλυτος αριθμός γεννήσεων, που καταγράφηκε σε ολόκληρο το διάστημα της Αγγλοκρατίας, με μόλις 5.279 γεννήσεις, το έτος 1856 ή ποσοστό 23,2%. Μάλιστα, ένα έτος νωρίτερα, το 1855, για πρώτη φορά παρατηρείται ότι, ο αριθμός των γεννήσεων υπολείπεται του αριθμού των θανάτων κατά 835 άτομα. Η σημαντική υποχώρηση της γεννητικότητας της περιόδου αυτής, φαίνεται και από τον αρνητικό ρυθμό της μέσης ετήσιας μεταβολής, που για το διάστημα 1851-56, ήταν - 0,98%, αλλά και το μικρό γενικά ρυθμό της μέσης ετήσιας αύξησης και κατά την επόμενη επταετία 1856-63, που ήταν 0,60% (βλ. Πίνακα 2, πιο πάνω).

Πράγματι, την επόμενη πενταετία 1857-61, η μέση ετήσια γεννητικότητα θα ανέλθει και πάλι, αλλά λίγο, για να φτάσει γύρω στο 26,5%, ενώ η άνοδος αυτή θα γίνει περισσότερο αισθητή ένα χρόνο πριν την Ένωση, δηλαδή, το έτος 1863 κατά το οποίο ο αριθμός των παιδιών που γεννήθηκαν θα φτάσει τα 7.005, δηλαδή, ποσοστό 29,5%.

Όσον αφορά, το ποσοστό της γαμηλιότητας, οι εμπειρικές παρατηρήσεις έχουν δείξει ότι, χαρακτηρίζεται από μια σχετική σταθερότητα για μακρότατες περιόδους και από έντονες διακυμάνσεις, οι οποίες συνοδεύουν ταραγμένες ιστορικές περιόδους²⁰.

Στο Ιόνιο Κράτος, η διακύμανση του ποσοστού της γενικής γαμηλιότητας, για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν μεταξύ 5,0% (που αφορά το έτος 1855, κατά το οποίο καταγράφεται και ο μικρότερος αριθμός γάμων σε απόλυτους αριθμούς) και 9,1% (το έτος 1851, δηλαδή, λίγο πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση στο Ιόνιο Κράτος, κατά το οποίο παρατηρήθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός ενώσεων ετερόφυλων ατόμων).

Ειδικότερα, το μικρότερο ποσοστό γαμηλιότητας, παρατηρείται την ταραγμένη περίοδο 1852-56, που ήταν, κατά μέσο όρο, γύρω στο 5,7% ή, περίπου 1.371 μέσος ετήσιος αριθμός γάμων.

¹⁹ Βλ. και πιο πάνω, υποσημ. 6

²⁰ G.F. Tapinos (1993, σελ. 118).

Αντίθετα, κατά τις περιόδους 1832-36 και 1857-61, τα ποσοστά της γαμηλιότητας, κατά μέσο όρο, έφτασαν αντίστοιχα το 7,7%. Τις περιόδους αυτές πραγματοποιήθηκαν και οι σχετικά περισσότεροι, κατά μέσο όρο, γάμοι ετησίως.

Τα απογραφικά δελτία της εποχής, μας επιτρέπουν στη συνέχεια, να προχωρήσουμε στην εξέταση της θνησιμότητας στο Ιόνιο Κράτος.

Η εξέλιξη της γενικής θνησιμότητας στις νησοπεριφέρειες του Κρατιδίου, από το 1828 μέχρι και την περίοδο 1847-51, σε γενικές γραμμές ακολούθησε καθοδική πορεία. Η μείωση αυτή του ποσοστού της θνησιμότητας πραγματοποιήθηκε σταδιακά και με βραδύ ρυθμό μέχρι την προαναφερθείσα περίοδο, ενώ κατά το έτος 1852, παρατηρούμε μια σημαντική αύξηση των θανάτων, που φτάνουν, σε απόλυτους αριθμούς, τα 6.961 άτομα, ή ποσοστό 29%. Ο αριθμός αυτός, μάλιστα είναι και ο απόλυτα μεγαλύτερος, που καταγράφηκε σε ολόκληρο το διάστημα της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα.

Πιό συγκεκριμένα, κατά την τετραετία 1828-31, το ποσοστό θνησιμότητας ήταν γύρω στο 27,3%. Την επόμενη πενταετία (1832-36), παρατηρείται μια μείωση του μέσου ετήσιου αριθμού θανάτων, που έφτασε τα 4.631 άτομα, ή ποσοστό 23,6%. Το μέσο ετήσιο ποσοστό θνησιμότητας κινήθηκε, περίπου, στα ίδια επίπεδα και την πενταετία 1837-41, με 23,9%.

Την περίοδο που ακολουθεί, 1842-46, ο μέσος ετήσιος αριθμός θανάτων φτάνει τα 4.873 άτομα, το δε ποσοστό θνησιμότητας, κατά μέσο όρο, για την περίοδο αυτή μειώθηκε παραπέρα και έπεσε στο 21,6%, για να διατηρηθεί στα ίδια περίπου επίπεδα (21,9%) και την πενταετία 1847-51, που ακολούθησε. Τα ποσοστά αυτά, ήταν οπωσδήποτε χαμηλότερα από τα αντίστοιχα των Ευρωπαϊκών Κρατών της εποχής και για το διάστημα 1841-50²¹.

Την επόμενη πενταετία, όμως, μια σειρά από δυσμενή γεγονότα, όπως η σιτοδεία που μάστιζε κυρίως τις ασθενέστερες τάξεις και η επιδημία χολέρας που έπληξε τα νησιά, είχαν σαν αποτέλεσμα την σημαντική αύξηση της θνησιμότητας στο Ιόνιο Κράτος.²²

²¹ Για παράδειγμα, το ακαθάριστο ποσοστό θνησιμότητας στο Ηνωμένο Βασίλειο την περίοδο 1841-50, ήταν 22,4%. Για τη Γαλλία, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 23,2%. Για τη Γερμανία ήταν, 26,8%, για την Ολλανδία 26,2%, ενώ για το Βέλγιο 24,4% κ.λ.π. Βλ. D.V. Glass (1965, σσ. 68-69).

Πίνακας 8 : Ακαθάριστη ποσοστιαία εξέλιξη (επί 1.000 κατοίκων) της γεννητικότητας, της γαμηλιότητας και της θνησιμότητας στο Ιόνιο Κράτος, έτη 1828 - 1863.

Έτη	Γενική Γεννητικότητα		Γενική Γαμηλιότητα		Γενική Θνησιμότητα	
	Απόλυτοι αριθμοί	(%)	Απόλυτοι αριθμοί	(%)	Απόλυτοι αριθμοί	(%)
1828	6.595	33,8	1.186	6,1	5.552	28,4
1829	5.606	29,5	1.186	6,2	5.018	26,4
1830	5.861	31,3	1.431	7,6	5.498	29,3
1831	6.127	32,5	1.314	7,0	4.733	25,1
1832	5.776	30,0	1.564	8,1	4.308	22,3
1833	5.897	30,4	1.400	7,2	5.013	25,8
1834	6.242	32,1	1.424	7,3	4.818	24,8
1835	...	...	...	...	...	...
1836	6.348	31,0	1.723	8,4	4.385	21,4
1837	6.358	29,8	1.620	7,6	5.624	26,4
1838	6.169	28,5	1.413	6,5	4.945	22,8
1839	6.647	30,1	1.318	6,0	5.015	22,7
1840	6.161	27,6	1.354	6,1	5.150	23,1
1841	6.547	29,5	1.345	6,0	5.420	24,3
1842	6.098	28,0	1.277	5,9	4.909	22,5
1843	6.745	30,0	1.555	6,9	4.351	19,4
1844	6.644	29,1	1.390	6,1	4.348	19,1
1845	6.440	28,1	1.588	6,9	5.648	24,7
1846	7.132	31,2	1.508	6,6	5.109	22,4
1847	6.305	27,0	1.304	5,6	4.647	20,0
1848	6.421	27,3	1.585	6,7	5.326	22,6
1849	7.301	30,8	1.507	6,4	4.967	20,1
1850	6.433	27,1	1.587	6,7	6.296	26,5
1851	7.407	31,0	2.170	9,1	4.820	20,2
1852	7.293	30,3	1.278	5,3	6.961	29,0
1853	6.232	25,7	1.399	5,7	5.593	23,0
1854	5.843	24,2	1.301	5,4	5.363	22,2
1855	5.702	23,8	1.206	5,0	6.537	27,2
1856	5.279	23,2	1.673	7,4	4.833	21,3
1857	5.783	25,5	1.685	7,4	4.832	21,3
1858	5.871	25,5	1.944	8,5	3.919	17,1
1859	6.419	27,4	1.715	7,3	3.998	17,1
1860	6.044	26,0	1.358	5,8	4.045	17,1
1861	6.600	28,0	1.502	6,4	4.280	18,1
1862	5.699	24,2	1.550	6,6	3790	16,1
1863	7.005	29,5	1.604	6,8	5.522	23,2

Σημείωση : Περιλαμβάνονται οι αλλοδαποί και ξένοι μόνιμοι κάτοικοι.

Πηγή : Καταρτίστηκε με βάση τους Πίνακες I - VII, (βλ. Παράρτημα Πινάκων).

Πράγματι, κατά την περίοδο 1852-56, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, καταγράφηκε ο μεγαλύτερος αριθμός θανάτων σε ολόκληρη την περίοδο της “προστασίας” και το μέσο ετήσιο ποσοστό θνησιμότητας έφτασε το 24,5%. Παρατηρούμε, δηλαδή, σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, μια αύξηση κατά χίλια περίπου άτομα του μέσου ετήσιου αριθμού θανάτων (5.857 περίπου θάνατοι). Το έτος 1855, μάλιστα, όπως είδαμε και πιο πάνω, για πρώτη φορά στην εξεταζόμενη περίοδο, το ποσοστό της γενικής θνησιμότητας (27,2%) στο Κρατίδιο, ήταν υψηλότερο από το αντίστοιχο της γεννητικότητας (23,8%). Αυτό οφείλεται κατά μεγάλο μέρος και στην επιδημία χολέρας που είχε πλήξει τα νησιά και κυρίως την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και τη Λευκάδα.

Στις περιφέρειες αυτές το ποσοστό θνησιμότητας, ανήλθε σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό του ποσοστού γεννητικότητας.²³

Από το 1857 και έπειτα, όμως, και μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου (1863), η θνησιμότητα αρχίζει και πάλι να υποχωρεί, πλησιάζοντας κατά μέσο όρο, τους 18,6 θανάτους ανά 1.000 κατοίκους. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι για πρώτη φορά κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, η θνησιμότητα έπεσε κάτω από το 20%.

Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο πληθυσμός του Ιονίου Κράτους στο διάστημα της Αγγλοκρατίας, αν εξαιρέσει κανείς την ταραγμένη περίοδο 1851-56, αυξανόταν τελικά με πολύ αργούς ρυθμούς. Ο μικρός αυτό ρυθμός αύξησης πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στη χαμηλή γεννητικότητα και τη μεταναστευτική εκροή²⁴, παρά στην

²³ Το έτος 1855, παρατηρούμε ότι, στην Κέρκυρα ο αριθμός γεννήσεων έφτασε τα 1.804 άτομα, ενώ ο αριθμός θανάτων τα 2.001 άτομα. Ακόμα σοβαρότερα επλήγει η Ζάκυνθος, στην οποία καταγράφηκαν 994 γεννήσεις και 1.891 θάνατοι. Στη Λευκάδα, οι γεννήσεις έφτασαν τα 435 άτομα και οι θάνατοι τα 588 άτομα. Βλ. Παράρτημα Πινάκων (πίνακες I, III, IV). Ο Π. Χιώτης (Β', 1877, σελ. 360), αναφέρει μάλιστα ότι, ο αριθμός των κρουσμάτων από χολέρα στη Ζάκυνθο κατά το έτος 1855, ανήλθε σε 1.082 άτομα εκ των οποίων τα 611 θανατηφόρα, τα περισσότερα δε από αυτά, ήταν κάτοικοι της πόλης της Ζακύνθου. Πάντως, το 1855, δεν ήταν το μοναδικό έτος της πενταετίας αυτής, κατά το οποίο ο αριθμός θανάτων υπερτερούσε από τον αριθμό των γεννήσεων. Το ίδιο συνέβη στην Κέρκυρα και το 1852, στη Ζάκυνθο το 1854 και 1856, στη Λευκάδα το 1856 και στους Παξούς το 1853, το 1856 και 1857. Αυτό εξηγεί και την παρατηρούμενη μείωση του συνολικού πληθυσμού του Ιονίου Κράτους κατά την περίοδο 1851-56 (βλ. Πίνακα 2).

²⁴ Βλ., για παράδειγμα, στον Ι. Δαμίρη (1911, σελ. 68 έπ). σύμφωνα με τον οποίο, “σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, πολλοί κάτοικοι της Ζακύνθου είχαν αναζητήσει

υψηλή θνησιμότητα.

Μετά την προσάρτηση των Επτανήσων με την κεντρική Ελλάδα (αρχές του 1864), η ήδη παρατηρούμενη από το τελευταίο διάστημα της “προστασίας”, μείωση της θνησιμότητας και η παλινόστηση πολλών Επτανησίων στην εστία τους, αλλά και άλλων κατοίκων της κεντρικής Ελλάδας, πρέπει να υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την παραπέρα αύξηση του πληθυσμού στις πρώην περιφέρειες του Ιονίου Κράτους. Έτσι, κατά την απογραφή του 1864 και σύμφωνα με τη νέα διοικητική διαίρεση που προέκυψε, ο πληθυσμός των Ιονίων Νήσων παρουσίαζε την πιο κάτω εικόνα (Πίνακας 9) :

την τύχη τους στην ηπειρωτική χώρα με αποτέλεσμα συνολικά 11.545 Ζακυνθινοί να έχουν μέχρι τότε διασπαρεί σε ολόκληρη την Ελλάδα. Στο μεταναστευτικό ρεύμα των Ζακυνθινών, συνέβαλαν πάντως και οι συνεχείς σεισμοί που έπλητταν το νησί”.

Πίνακας 9 : Ο πληθυσμός των Ιονίων Νήσων κατά

Διοικητική Περιφέρεια	Πληθυσμός	Ποσοστιαία συμμετοχή του Νομού στο συνολικό πληθυσμό της Περιφέρειας (%)
1. Νομός Κέρκυρας		
α. Επαρχία Κέρκυρας	27.025	
β. Επαρχία Όθρους	24.638	
γ. Επαρχία Μέσης	21.537	
Σύνολο Κέρκυρας	73.200	
δ. Επαρχία Παξών	5.321	
ε. Επαρχία Λευκάδας	21.019	
Σύνολο Νομού	99.540	39,5
2. Νομός Κεφαλλονιάς		
α. Επαρχία Κραναιάς	38.694	
β. Επαρχία Πάλης	23.261	
γ. Επαρχία Σάμης	19.014	
Σύνολο Κεφαλλονιάς	80.969	
δ. Επαρχία Ιθάκης	11.950	
Σύνολο Νομού	92.919	37,0
3. Νομός Ζακύνθου		
α. Επαρχία Ζακύνθου	44.710	
β. Κυθήρων	14.480	
Σύνολο Νομού	59.190	23,5
Συνολικός Πληθυσμός Ιονίων Νήσων	251.649	100,0

το χρόνο της προσάρτησής τους με το Ελληνικό Κράτος, έτος 1864.

Πηγή : Καταρτίστηκε βάσει στοιχείων που περιέχονται στο : Μ. Χουλιαράκη (1974, σσ. 163-168)

3. Τελικές Παρατηρήσεις

Η προηγούμενη ανάλυση της εξέλιξης του πληθυσμού των Επτανήσων κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, μας επιτρέπει να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις.

Ο συνολικός πληθυσμός του Ιονίου Κράτους, παρουσίασε σχετικά γρήγορους ρυθμούς ανάπτυξης μέχρι τα μέσα περίπου της εξεταζόμενης περιόδου. Από το 1841, όμως και έπειτα, οι ρυθμοί αύξησης ήταν πολύ μικροί, κάτω του κανονικού, ενώ οι άσχημες συνθήκες της περιόδου 1851-56 είχαν σαν αποτέλεσμα μέχρι και τη σημαντική μείωσή του (φθίνων πληθυσμός). Για τη συνέχιση, όμως, της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής προόδου, ο δείκτης της μέσης ετήσιας μεταβολής πρέπει να βρίσκεται τουλάχιστον στο 1% και αυτό δεν ίσχυε στο Ιόνιο Κράτος, αφού ο ρυθμός της μέσης ετήσιας μεταβολής ήταν το μεγαλύτερο διάστημα κάτω του κανονικού.

Από την άλλη μεριά, η αύξηση του συνολικού πληθυσμού, που παρατηρήθηκε (εξαιτίας κυρίως της αύξησης του πληθυσμού της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου) κατά το έτος της προσάρτησης των Επτανήσων με το Ελληνικό Κράτος (κατά 14.188 άτομα ή ποσοστό αύξησης 5,6%), δυστυχώς, δεν διατηρήθηκε για πολύ, αφού από το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου παρουσίασε και πάλι μείωση, που οφειλόταν στη διαφυγή των κατοίκων προς τα αστικά κέντρα της κεντρικής Ελλάδας και την εξωτερική μετανάστευση.²⁵

Παρόλα αυτά, η πρόσκαιρη αυτή αύξηση, κατά τη διάρκεια της “μεθενωτικής” περιόδου (1864-1900) - που ακολουθήθηκε από την επιμονή στην εκβιομηχάνιση και την επαναδραστηριοποίηση του εμπορίου - είχε ευεργετικά αποτελέσματα στη γενικότερη οικονομία του Ελληνικού Κράτους, που το διάστημα αυτό, περνούσε στη φάση της προκεφαλαιο-

²⁵ Ο Α. Μωρέτης (1902, σελ. 442), αναφέρει, π.χ. ότι, κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα (1889), μόνο οι Ζακυνθινοί μετανάστες σε χώρες του εξωτερικού ανέρχονταν σε 2.149 άτομα και από αυτούς το 88% προέρχονταν από την πόλη της Ζακύνθου.

²⁶ Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά, Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σ. 283-332).

κρατικής περιόδου²⁶.

Οι δείκτες της απασχόλησης, που αφορούν την ποσοστιαία αναλογία του πληθυσμού που απασχολείται στη γεωργία, τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες αποτελούν, ως γνωστό, την ένδειξη για το εάν και κατά πόσο ένα Κράτος προοδεύει στους οικονομικούς του νεωτερισμούς.²⁷ Όπως, όμως, παρατηρήσαμε, το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του Ιονίου Κράτους, απασχολούνταν στο πρωτογενή τομέα της οικονομίας. Η εμπειρία της μελέτης των πληθυσμών έχει δείξει επίσης ότι, όσο πιά μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των ατόμων των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα (περίπτωση συγκαλυμμένης ανεργίας), τόσο μεγαλύτερος είναι και ο αριθμός των μελών της συγκεκριμένης κοινωνίας, που έχουν μικρή αγοραστική δύναμη και ζήτηση για αγαθά. Η διάνοιξη νέων παραγωγικών ευκαιριών και δυνατοτήτων, εξαρτώνται κατά μεγάλο μέρος από τη διάθεση κεφαλαίων για επενδύσεις στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα και την προθυμία των επενδυτών να επενδύσουν σ' αυτούς τους τομείς. Αυτή τη δυνατότητα και προθυμία των Ιονίων κεφαλαιούχων, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής, δεν τους επέτρεψαν να την εκμεταλευτούν. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, η οικονομία του προτεκτοράτου εξαρτιόταν κατά μεγάλο μέρος από τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της “προστάτιδας” δύναμης.

Η εμπορική τάξη, των Ιονίων, γνώρισε μια σχετική ευημερία κατά τα πρώτα χρόνια, που μεσολάβησαν από την κατάληψη των νησιών από τα βρετανικά στρατεύματα μέχρι το τέλος των Ναπολεοντείων πολέμων (1809-1815). Το εμπορικό κεφάλαιο εισχώρησε ως ένα βαθμό στο δευτερογενή τομέα σαν αποτέλεσμα της έντονης επενδυτικής δραστηριότητας. Δεν είναι τυχαίο το ποσοστό των απασχολούμενων στο δευτερογενή τομέα κατά το έτος 1828, που ήταν το μεγαλύτερο της εξεταζόμενης περιόδου (4,8%). Από την εδραίωση της “προστασίας”, όμως και έπειτα, ο ανταγωνισμός των Αγγλικών βιομηχανικών προϊόντων και κυρίως ο διαφορισμός του φορολογικού συστήματος σε βάρος των Επτανησιακών προϊόντων, εμπόδιζε δραστικά την ανάπτυξη της εγχώριας βιοτεχνικής και χειροτεχνικής παραγωγής και δεν της επέτρεψε να μετατραπεί σε βιομηχανική. Αυτό άλλωστε, δείχνει και η σημαντική υποχώρηση και η ακολουθούμενη στασιμότητα, με ασήμαντες εξάρσεις, του αριθμού των απασχολούμενων στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα, σε

²⁷ R. Thomlinson (1965, σελ. 7).

ολόκληρο το διάστημα της Αγγλοκρατίας στο Ιόνιο Κράτος.

Ανέκδοτο αρχειακό υλικό

Κατά κύριο λόγο η εργασία αυτή, εκτός της συμπληρωματικής βιβλιογραφίας, που ακολουθεί, στηρίχθηκε σε αρχειακό υλικό, που βρίσκεται στα Γενικά Αρχεία του Αγγλικού Κράτους και περιλαμβάνει χειρόγραφα απογραφικά δελτία της εποχής, με την παρακάτω καταχώρηση :

IONIAN ISLANDS : *Population : Insert Population according to last Census, and if none has ever been taken, according to the last means of Information that may be accessible, Local Records Blue Book Of Statistics - Years 1824, 1827, 1828 - 1863, Ref. CO136/1391 - CO136/1427, 47154, The Public Record Office, London.*

Συμπληρωματική Βιβλιογραφία

Ελληνική

- ΒΕΡΥΚΙΟΣ, Σ.Π. : *Ιστορία των “Ηνωμένων Κρατών” των Ιονίων Νήσων, 1815-1864*, Αθήναι, 1964.
- ΔΑΜΙΡΗ, Ι. : *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως, μεθ’ ιστορικής εισαγωγής και στατιστικών συμπερασμάτων*, Αθήναι, 1911.
- ΙΘΑΚΗΣΙΟΣ, Δ.Δ. : *Η Οικονομική Εξέλιξη της Ζακύνθου, Από τους Αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Αθήνα, 1988.
- ΚΑΡΑΔΗΜΑΣ, Π.Α. : *Δημογραφία*, εκδ. Καραμπερόπουλος, Πειραιάς 1979.
- ΚΙΟΧΟΣ, Π.Α. : *Δημογραφία*, εκδ. Α. Σταμούλης, Πειραιάς, 1985.
- ΜΩΡΕΤΗ, Α.: “Στατιστικός Πίναξ της Νήσου Ζακύνθου”, *Τεύχος πα-*

νηγυρικό, επι τη εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του Εθνικού Ποιητικού Διον. Σολωμού, Τυπ. Π. Λεώνη, εν Ζακύνθω, 1902.

- ΠΟΡΦΥΡΗ, Κ. : “Η Επτανησιακή και ιδίως η Ζακυνθινή κοινωνία στην περίοδο της Αγγλοκρατίας”, *Χρονικά Ζακύνθου*, εκδ. της Ζακυνθινής Εστίας, Τομ. Α', Αθήνα, 1964.
- ΧΙΩΤΗΣ, Π.: *Ιστορία του Ιονίου Κράτους, Από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τόμοι Α' - Β', Τυπογραφείον “Η Επτάνησος”, εν Ζακύνθω, 1874-1877.
- ΧΟΥΛΙΑΡΙΑΚΗΣ, Μ. : *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Τομ. Α', Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1974.

Ξένη

- COX, P.R: *Demography*, Cambridge University Press, London, 1953.
- GLASS, D.V. : “World Population, 1800-1950”, *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. VI, Part 1, Cambridge University Press, London, 1965.
- HABAKKUK, H.J. : *Population Growth and Economic Development since 1750*, Leicester University Press, 1971.
- JELAVICH, Charles - JELAVICH, Barbara : *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, (A History of East Central Europe Series, eds : P.F. Sugar - D.W. Treadgold, Vol. VIII), University of Washington Press, Seattle, 1986.
- MAGOCSI, P.R. : *Historical Atlas of East Central Europe*, (A History of East Central Europe Series, eds : P. F. Sugar - D. W. Treadgold, Vol. I), University of Washington Press, Seattle, 1993.
- McEVEDY, C. - JONES, R.: *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, Penguin Books, N.Y., 1978.
- TAPINOS, G.F.: *Éléments de Démographie*, ελλην. μετάφρ. : Ν. Βουλέλης, επιμ. : Χ. Μπάκαβος, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1993.
- THOMLINSON, R. : *Population Dynamics, Causes and Consequences of World Demographic Change*, Random House, N.Y., 1965.
- WUNSCH, G - TERMOTE, M. : *Introduction to Demographic Analysis, Principles and Methods*, Plenum Press, N.Y., 1978.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Οι Πίνακες I έως VII του παρόντος Παραρτήματος, καταρτίστηκαν με βάση τα χειρόγραφα απογραφικά δελτία, της εποχής της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα (“Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων”) και αναφέρονται στις επίσημες απογραφές των ετών 1828-1863. Η συλλογή και επεξεργασία του απογραφικού υλικού, πραγματοποιήσαν σε ετήσια βάση από την Αγγλική Διοίκηση και στη συνέχεια, ακολουθούσε η καταχώρησή του, στο *Population of the Ionian Islands : Local Records Blue Book of Statistics* (βλ. στο τέλος των Πινάκων, ενδεικτικά, δύο πιστά φωτοαντίγραφα των απογραφικών δελτίων της εποχής).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Για το έτος 1835 δεν έχουμε καταχωρήσεις για τον αριθμό των απασχολούμενων, ούτε επίσης, για τον αριθμό των γεννήσεων, θανάτων και γάμων.
2. Για τα έτη 1834 και 1835 και για όλες τις περιφέρειες, οι καταγραφές των αρρένων, των θηλέων, του συνολικού πληθυσμού και των αλλοδαπών και ξένων μόνιμων κατοίκων, με αρκετή βεβαιότητα, υποθέτουμε ότι είναι προσεγγιστικές, αφού τα απόλυτα μεγέθη στα οποία αναφέρονται είναι ακριβώς τα ίδια. Κάτι ανάλογο παρατηρήθηκε και για τα έτη 1838 και 1861 στην Κέρκυρα.
3. Για το έτος 1843 δεν έχουμε στοιχεία για τους απασχολούμενους.
4. Δεν υπάρχουν επίσης, στοιχεία και για τις υπόλοιπες κενές καταχωρήσεις, που παρατηρούνται στο νησί των Παξών.
5. Οι αλλοδαποί και ξένοι μόνιμοι κάτοικοι έως και το έτος 1836 περιλαμβάνονται στο σύνολο του πληθυσμού (άρρενες + θήλειες). Από το έτος 1837, όμως και μέχρι το τέλος της περιόδου, δεν περιλαμβάνονται.

108

νονται στο σύνολο του Ιόνιου (γηγενή) πληθυσμού.

109

110

111

112

113

114

115

116

ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΑΣΟ & ΕΕ*

Δρος Βασιλείου Φ. Φίλιου

1. Τα Ελληνικά Εμπορικά Εγχειρίδια από Λογιστική Σκοπιά Εξεταζόμενα (1500-1827)

1. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τόσο η βυζαντινή γνώση στη τήρηση λογιστικών βιβλίων, όσο και η κατοπινή, διαμορφώνεται με τις νέες επιστημονικές γνώσεις που ήρθαν από τη Δύση. Στις εμπορικές συντεχνίες της υπόδουλης τότε Βαλκανικής οι νέοι που έρχονται να μαθητεύσουν έχουν συμπληρώσει τουλάχιστον το 14ο έτος της ηλικίας τους, αφού πρέπει να είναι εφοδιασμένοι με περισσότερη παιδεία και να έχουν αποκτήσει βασικές γνώσεις της εμποριολογίας, της λογιστικής γενικά και της δι(πλο)γραφίας ειδικότερα. (Πρβλ. Φ. Μιχόπουλος, σελ. 19. Πρβλ. και Πανδώρα 13/1863, σελ. 71.)

Δυστυχώς, κατά την περίοδο της εμπορικής επανάστασης, όπου η Δύση έκανε σημαντική "παράγωγη" επιστημονικής γνώσης, η Ελληνική κοινωνία στρέφονταν στην απλή μεταφορά της αφού κατά μέγα μέρος, αρχικά, και καθ' ολοκληρίαν αργότερα, ήταν στο έλεος των βάρβαρων κατακτητών. Η "ζήτηση" αυτή εστιάζεται περισσότερο στο χώρο των θετικών και φυσικών επιστημών, εκδηλώνεται δε με την εισαγωγή από τη Δύση γνώσεων, οι οποίες την ίδια περίπου περίοδο έχουν διαμορφωθεί εκεί (Νικολαΐδης κ.α., 1986, σελ. 7).

---

* Το παρόν άρθρο είναι περίληψη ευρύτερου έργου του συγγραφέα που εάν το επιτρέ-

"Ειδικότερα μας ενδιαφέρει τί είδους γνώσεις εισάγονται, πότε αυτές εισάγονται, ποιοί μετεκινώνουν αυτές τις γνώσεις και με ποιό τρόπο, ποιοί είναι οι δυνάμει αποδέκτες, ποιά είναι η θέση και ο ρόλος των γνώσεων αυτών στην Ελλάδα και τη Δύση αντίστοιχα. Φυσικά παρουσιάζουν για μας τεράστιο ενδιαφέρον τόσο οι τροποποιήσεις όσο και οι συμπληρώσεις των Ελλήνων μετακινωτών επιστήμης εκείνης της εποχής, αφού αυτές αφήνουν να διαφανεί, πέρα από το επίπεδο των ίδιων των διαμεσολαβητών, και ο τρόπος αντιμετώπισης ορισμένων επιστημονικών θεμάτων."

Ιδιαίτερα το έντυπο βιβλίο είναι αυτό που προορίζεται για ευρεία κυκλοφορία, χρησιμοποιείται σαν βάση για διδασκαλία, απαιτούσε (και σε αρκετή έκταση ακόμα απαιτεί) επίπονες κι επίμονες προσπάθειες για να εκδοθεί. Κατά συνέπεια, αποτελεί την καλύτερη πηγή πληροφοριών για το θέμα της μεταφοράς τη Δυτικής επιστήμης στην Ελλάδα.

Μεγάλης σημασίας ίσως αποδειχθούν τα ιταλόγλωσσα βιβλία των επτανησίων συγγραφέων, αφού η ανάπτυξη και εξάπλωση της διπλογραφίας ήταν επί δύο αιώνες "ιταλική υπόθεση". Δυστυχώς, αυτή η τόσο σημαντική όψη του θεματός μας δεν έχει διερευνηθεί ακόμα.

Οι έμποροι στα Βαλκάνια, και δη οι ορθόδοξοι στο θρήσκευμα, έπαιξαν έναν σημαντικό ρόλο ως παράγοντες μετασχηματισμού της κοινωνίας - μωσαϊκού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Stoianovich, 1960). Την ίδια περίοδο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπάρχει παντελής έλλειψη οικονομικής σκέψης, κάτι που συνειδητοποιήθηκε από τον Μουσταφά Κεμάλ, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. (Την έστω με τόση καθυστέρηση ανάγκη να στραφεί το τουρκικό κράτος προς την κατεύθυνση ενός ορθολογικού οικονομικού προγραμματισμού αναφέρει ο Cengiz Osman Aktar, (Λουκία Δρούλια κ.α., 1988, σελ. 153 - 167.)

2. Η εκπαίδευση τους πρώτους αιώνες μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως ήταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο της Εκκλησίας και δημιουργήθηκε μία παράδοση να είναι στην αρμοδιότητα του Κλήρου. Από την άλλη μεριά απετέλεσε ένα πεδίο προσπάθειας για εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, ούτως ώστε αυτή να ανταποκριθεί στις ανάγκες που υπαγόρευε η ολοένα αναπτυσσόμενη οικονομική ζωή.

Οι έμποροι είναι εκείνοι, οι οποίοι επιζητώντας να διευκολυνθούν στην διεξαγωγή των υποθέσεών τους, θα μεριμνήσουν να πολλαπλασιασθεί η δυνατότητα των νέων για εκπαίδευση (ιδιαίτερα όσον αφορά οι-

κονομολογικά θέματα που ενδιαφέρουν την παρούσα διερεύνησή μου) και να εκσυγχρονισθεί η προσφερόμενη παιδεία. Η αριθμητική, η λογαριαστική (με τον όρο αυτό εννοείτο η εμπορική αριθμητική), η καταστιχογραφία, η επιστολογραφία αλλά και η ιστορία, η γεωγραφία, οι νομοθεσίες και οι ξένες γλώσσες, αποτέλεσαν την απαραίτητη γνωστική ύλη με την οποία έπρεπε να είναι εφοδιασμένος κάθε εμπορευόμενος (Λουκία Δρούλια, 1988, σελ. 18) :

"Μέσα από αυτές τις επιδιώξεις οι έμποροι γίνονται οι φορείς των προοδευτικών ιδεών της Δύσης και η κινητήρια δύναμη για την ανανέωση της παιδείας και την αποδέσμευσή της από την άμεση εξάρτησή της από την Εκκλησία." ... ..

"Μόνο που στην περίπτωση του βαλκανικού χώρου και των Ελλήνων ειδικότερα, στα χρόνια που μας απασχολούν εδώ, θα πρέπει να προσέξουμε τα ακόλουθα : η τομή ανάμεσα στους εμπόρους και τους λογίους δεν είναι τόσο ευδιάκριτη. Η ιδιότητα του εμπόρου έχει λάβει μια διαφορετική εννοιολογική φόρτιση, αφού σε πολλαπλές περιπτώσεις ο έμπορος είναι και λόγιος και αντίστροφα οι λόγιοι ασχολούνται με το εμπόριο."

Από τις αρχές του 16ου μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα (περίοδος κορύφωσης της εμπορικής επανάστασης), ο έλεγχος της παραγωγής, και κατά συνέπεια τα κέρδη, είναι συγκεντρωμένος αποκλειστικά στα χέρια των εμπόρων : Η δύναμη που εξασφαλίζει την καλή λειτουργία του κοινωνικοοικονομικού συστήματος και που ταυτόχρονα συμβάλλει στην ανάπτυξή του, είναι το διεθνές εμπόριο και ιδιαίτερα το διηπειρωτικό (Mauro, F., 1961, σελ. 1-14).

Ο H. Van Der Wee (H. Van Der Wee, T. Peetres, 1970, σελ. 102-106) κατασκεύασε ένα δυναμικό μοντέλο της αύξησης του παγκόσμιου εμπορίου από τον 12ο μέχρι τον 13ο αιώνα, ενδιαφερόμενος μαζί με τον Peetres στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο εμπόριο και την οικονομική ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή. Ιδεότυπο σ' αυτό το μοντέλο έθεσε (Τοπόλσκι, 1983) την οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης, την οποία εξέτασαν ως αποτέλεσμα της δράσης ενός μόνου παράγοντα: του Διεθνούς Εμπορίου. Το εμπόριο θεωρείται η αιτία που προκάλεσε αυτή την ανάπτυξη, επιτρέποντας να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικότερα οι παράγοντες παραγωγής (φυσικοί πόροι, εργασία, κεφάλαιο) και οδηγώντας έτσι στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος.

Ενδιαφέρει να ασχοληθούμε ιδιαίτερα και με τον 19ο αιώνα επειδή

στη διάρκειά του γίνεται για πρώτη φορά συστηματική εφαρμογή της επιστήμης στην οικονομική ζωή, και εμφανίζονται νέες διανοητικές ποιότητες που άνοιξαν τους ορίζοντες για τον μεγάλο 20ο αιώνα.

Ο Κούμας γράφει σχετικά ότι (τομ. 1ος, σελ. 12) :

"Εις το εμπόριον χρεωστούμε περισσότερο τη σημερινή μας φιλολογική κατάσταση (την πρόοδο δηλαδή στα γράμματα) και αυτό, ας ελπίσουμε, ότι θα φέρει και την πλήρη εθνική μας διόρθωση."

Και ο Βικέλας προσθέτει (1884, σελ. 18 - 20) :

" Ο κύριος μοχλός, ο αναγείρας το έθνος εκ του διανοητικού ληθάργου του, υπήρξεν το εμπόριον το οποίον εμορφώθει πανταχόθεν και αναπτύχθει από του ΙΗ' αιώνος. ..."

Ο Ρίζος Νερούλος αναφέρει (1827, σελ. 102) ότι :

"Περί τα τέλη του παρελθόντος αιώνος τη συνδρομή των εμπόρων πολλοί νέοι Έλληνες μετέβαινον εις την Δύσιν προς τελειοποίησιν των σπουδών των έκτοτε δέ αι προς διάδοσιν της παιδείας γνώσεις επολλαπλασιάζοντο, καθ' εκάστην."

Αρκετοί από αυτούς πήγαιναν παρακινούμενοι από την φήμη ενός "σοφού" δασκάλου ή για να μάθουν τις βασικές έννοιες της εμπορικής αριθμητικής και να επιδοθούν κατόπιν στο εμπόριο ή, όπως έγραφε κι ο Δανιήλ Μοσχοπολίτης (1802, σελ. 38) :

"... να μάθουν μερικά γράμματα, κι ολίγους λογαριασμούς δια να εξακολουθήσουν την πραγματεία, ή την τέχνην των γονέων των".

Από τα 618 βιβλία που αναφέρονται στον Κατάλογο του Παπαδόπουλου Βρετού για τα 160 υπάρχει η υπόμνηση ότι εκδόθηκαν με δωρεές: 94 τυπώθηκαν με έξοδα εμπόρων, 43 κληρικών, 23 ηγεμόνων και πολλά άλλα με τη συνδρομή περισσοτέρων.

Σε δείγμα 155 έργων του 18ου αιώνα, ο Γιάννης Καράς (1977, σελ. 43 - 44) κατέταξε αυτά τα βιβλία κατά κλάδο επιστημών ως ακολούθως:

I.	Γεωγραφία - Εμπόριο	:	60	(38,8%)
II.	Μαθηματικά	:	30	(19,3%)
III.	Γεωπονία, Βοτανική, Ιατρική	:	30	(19,3%)
IV.	Φυσική, Χημεία, Φυσικές επιστήμες	:	17	(11,0%)
V.	Εγκυκλοπαιδικά	:	10	(6,4%)

VI. Στοιχειώδους μόρφωσης : 8 (5,2%)

Αξιίζει να αναφερθεί ότι η "*Λογαριαστική*" του Γλυζωνίου κυκλοφορεί την περίοδο αυτή 10 φορές, καθιστάμενο ένα βιβλίο λαϊκό, "*λόγιο*" της εποχής : 1723, 1756 (δύο εκδόσεις), 1779, 1785 (δύο εκδόσεις), 1804, 1805 και 1818.

3. Τα βιβλία "*λογαριαστικής*" αναφέρονται σε όσους επιθυμούν να επιδοθούν ή επιδίδονται στο εμπόριο και, μεταξύ των άλλων, δίνουν τα "*Ζύγια*" και τα Μέτρα διαφόρων χωρών, διάφορες πράξεις εμπορικές και συναλλαγματικές, ο τρόπος με τον οποίο τηρούνται τα κατάστιχα και γίνονται οι συμφωνίες, αναφέρεται το ιστορικό και η εξέλιξη του εμπορίου, ο τρόπος γραφής εμπορικών επιστολών, κ.ο.κ. Η Λογαριαστική του Γλυζωνίου, το "*Γλυτζούνι*" όπως ήταν ευρύτερα γνωστό, έργο βασικά του 16ου αιώνα, αναφέρεται με έναν τρόπο απλό στις 4 πρώτες πράξεις - "*Σύναψι, Υφειλμό, Πολυπλασιασμό και Μερισμό*" - στα κλάσματα - τα "*τζακίσματα*" - και στην απλή και σύνθετη μέθοδο των τριών, "*πρώτη μέθοδο και κυρία πάντων των μεθόδων*" όπως την αποκαλεί, με προβλήματα παρμένα από την καθημερινή ζωή.

Στην κατηγορία των έργων της (εμπορικής) αριθμητικής - στα οποία περιλαμβάνεται βέβαια και η Λογαριαστική του Γλυζωνίου - δίνονται πίνακες της ανταλλαγής των διαφόρων νομισμάτων ή σχετικά απλοί αριθμητικοί υπολογισμοί, παρουσιάζονται διεξοδικά οι τέσσερις πρώτες πράξεις της αριθμητικής και περιέχονται συνήθως κεφάλαια "*περί συντροφιάς*", "*τόκου*", "*καμβίων*", κ.λ.π., που αφορούν ιδιαίτερα το εμπόριο. Αρκετά από αυτά αποσκοπούν σε ευρύτερη κυκλοφορία, π.χ. το έργο "*Εισαγωγική διδασκαλία ...*" του Δ. Μοσχοπολίτη απευθύνεται στους νέους εκείνους -

"όπου δεν έχουν τον τρόπον ή όπου δεν ημπορούν να κατεξοδιάξουν πολλούς χρόνους εις μαθήματα, αλλά θέλουν να μάθουν μερικά γράμματα, κι' ολίγους λογαριασμούς δια να ακολουθήσουν την πραγματείαν, την τέχνην των γονέων των."

Τα εμπορικά εγχειρίδια (Λουκία Δρούλια, 1988, σελ. 20):

"Συνταγμένα για να ανταποκριθούν στις πρακτικές ανάγκες των εμπόρων, αποβλέπουν να καλύψουν την "πνευματική αποσκευή", τις απαιτούμενες επαγγελματικές τεχνικές γνώσεις που χρειάζονται καθημερινά οι έμποροι στο κάθε τους βήμα, ιδίως τώρα που έχουν ξεπεράσει τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και την πα-

ραδοσιακή αντίληψη στις οικονομικές δοσοληψίες και κινούνται σε διεθνή επίπεδα, ακολουθώντας τα προωθημένα πρότυπα λειτουργίας του δυτικού εμπορίου".

Τον 18ο αιώνα το επιστημονικό βιβλίο έχει πλέον δυναμική παρουσία στην όλη ελληνική βιβλιοπαράγωγή, παράλληλα με το λόγιο βιβλίο και με τις χρηστομάθειες (Λουκία Δρούλια, 1988, σελ. 21) :

"Τις πρώτες, διάσπαρτες, προσπάθειες για ν' ανταποκριθούν στην πρακτική του εμπορίου μιας παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας ακολουθεί τώρα η συστηματική φροντίδα για ν' αποκτήσει ο έλληνας εμπορευόμενος τα απαραίτητα χρηστικά και διδακτικά του εργαλεία, στη γλώσσα του. Πρόκειται, συνήθως, για μεταφράσεις ή συναρμολογημένα ερμηνεία συμπληρωμένα με πληροφοριακά στοιχεία που αφορούν στο χώρο της Ανατολής."

Πρωτοπορία στον θεωρητικό στοχασμό επί θεμάτων της (εφαρμοσμένης) οικονομικής απετέλεσε η Ιόνιος Ακαδημία, η πρώτη καθαρά πανεπιστημιακού επιπέδου σχολή στην Ελλάδα. (Η ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου, π.χ., ήταν με τα σημερινά δεδομένα ένα επαγγελματικό λύκειο ενώ η Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης ήταν ουσιαστικά ανωτέρα θεολογική σχολή.). Έτσι βλέπουμε ότι με το άρθρο 16 του Κανονισμού ορίζεται πως η Ακαδημία προκηρύσσει κάθε διετία βραβεία από τα οποία τα δύο θα έχουν ως θέμα προβλήματα πολιτικής οικονομίας (Pernot, 1918, σελ. 209, 211). Στο πρώτο πρόγραμμα της Ιονίου Ακαδημίας, ανάμεσα στα μαθήματα Φυσικής, Χημείας, Βοτανικής, Φυσιολογίας, Ποινικού και Εγκληματικού Δικαίου που, καθώς ανακρινόταν, θα παραδίνονταν δωρεάν, συμπεριλαμβάνεται και το μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας. Ο καθηγητής Villetta θα δίδασκε κάθε Πέμπτη το μάθημα αυτό με εφαρμογές βασισμένες στη στατιστική της Επτανήσου (Κονόμος, 1984). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κανονισμός, το Πρόγραμμα και μερικά μαθήματα της Ιονίου Ακαδημίας γίνονται στα Ιταλικά, πράγμα το οποίο προκάλεσε την δυσφορία του Κοραή ο οποίος σε επιστολή του προς τον Giuseppe Agrati γράφει (Φραγκίσκος, 1965) στις 26 Οκτωβρίου 1808 :

"... ηθέλατε παντάπασιν απολέσειν την ελληνικήν γλώσσαν και επομένως παύσει να ήσθε και να ονομάζεσθε Έλληνες ..."

Ορισμένα συγγράμματά της υπό εξέταση περιόδου μπορούν κάλλι-

στα να θεωρηθούν ως προχωρημένα για το επίπεδο της εποχής εκείνης. Αυτό, π.χ., επισημάνθηκε στο ελληνικό περιοδικό της Βιέννης, το "Ερμής ο Λόγιος" (τεύχος Μαΐου 15 - Ιουνίου 1, 1816), στην περίπτωση του έργου "Οικονομία πραγματική τε και γενική πάντων των της Αγροικίας κτημάτων, εκ πολλών ερανοσθείσα..." του Δ.Π. Γοβδελά, το οποίο φιλοξενεί μία αυστηρή επικριτική παρουσίαση. Εκτός από τις κατακρίσεις για τη γλώσσα, τον όγκο του έργου και το υψηλό του κόστους, θεωρείται ότι δεν επιτυγχάνεται ο στόχος του συγγραφέα, η ωφέλεια του λαού, καθότι,

"τα τοιαύτα συγγράμματα προϋποθέτουν πολλές γνώσεις, αι οποίαι λείπουν διόλου εις το γένος."

4. Το κατάστιχο είναι όρος που αφορά τετράδιο κατάλληλα διαρρυθμισμένο (χαρακωμένο) για την εις αυτό καταχώρηση των λογιστικών εγγραφών. Η τήρηση των καταστίχων ήταν το έργο των καταστιχογράφων. Επρόκειτο συνήθως για ένα από τα κύρια λογιστικά βιβλία : το ημερολόγιο ή το καθολικό. Ο όρος κατάστιχο είχε όμως και γενικότερη χρήση.

Εκ του ότι οι έμποροι απεικόνιζαν σε αυτό τις απαιτήσεις κατά των (επί πιστώσει) πελατών τους δημιουργήθηκε, π.χ., η φράση:

"Τον έχει γραμμένο στου διαβόλου τα κατάστιχα."

Αυτή εσήμαινε ότι τον μισεί (κάποιον) ασπόνδως - γι' αυτόν δηλαδή που χρωστούσε - ή ότι τον περιφρονεί τελείως - γι' αυτόν δηλαδή που είχε απαίτηση έναντι πελάτη την οποία δεν εισέπραττε.

Με τη δημιουργία των πρώτων μορφών εταιριών στην Ελλάδα (περί τα τέλη του 15ου αιώνα) - αλλά και από έλληνες της διασποράς- ο όρος έγινε γενικότερος υπονοώντας άπαντα τα εμπορικά βιβλία, δηλαδή τα εκ του εμπορικού νόμου απαιτούμενα.

Καταστιχογραφία καλείτο η τέχνη της εγγραφής (καταχώρισης) των διαφόρων οικονομικών πράξεων του επιχειρηματία στα κατάστιχα (εμπορικά βιβλία) του και αποτελεί την τότε μεταφορά στα ελληνικά του γαλλικού όρου **tenue des livres** (τήρηση των λογιστικών βιβλίων, όπως θα λέγαμε σήμερα).

Ο όρος αυτός άρχισε να αντικαθίσταται με τον όρο Λογιστική στις αρχές του αιώνα μας ενώ έκτοτε έλαβε την εξής έννοια : Την με βάση ορισμένους μηχανικούς κανόνες εγγραφή των οικονομικών πράξεων

στα βιβλία του εμπόρου, δίχως βαθύτερη μελέτη και κατανόηση των αιτιών, οι οποίες διέπουν τις εγγραφόμενες πράξεις, και των οικονομικών αποτελεσμάτων τα οποία προκύπτουν εξ αυτών. (Βλ. το λήμμα "καταστιχογραφία" εις Ο. & Λ.Ε., τόμος ΣΤ', σελ. 263).

Έχει γίνει πλέον γενικότερα αποδεκτό ότι από τα μέσα του 18ου αιώνα οι έμποροι άρχισαν να παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου. Στο διάστημα μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα οι Έλληνες έμποροι, εκμεταλλεζόμενοι ευνοϊκές συγκυρίες, κατάφεραν να συσσωρεύσουν μεγάλο προσωπικό πλούτο και να αποκτήσουν ηγετική θέση στην ιεραρχία της ελληνικής κοινωνίας (Traian Stoianovich, 1979, σελ. 287-345, Β. Φίλιος, 1993).

Η διεθνοποίηση του εμπορίου από τις αρχές του 18ου αιώνα επέβαλε τον εκσυγχρονισμό του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα προωθημένα (για την τότε εποχή) πρότυπα οργάνωσης, λειτουργίας και συμπεριφοράς του εμπόρου της Δύσης (Παπαγεωργίου, 1990, σελ. 6) :

" Η μετατροπή, όμως του μικρού ή μεσαίου εμπόρου σε μεγαλέμπορο και πραγματευτή, με "διεθνείς" συνεργασίες και ανταποκρίσεις, δεν ήταν καθόλου εύκολη. Ανασταλτικός παράγοντας σ' αυτή την προσπάθειά του υπήρξε η έλλειψη της βασικής παιδείας στο μοντέρνο "πραγματευτάρικο" σύστημα. Η αριθμητική, η λογαριαστική, η καταστιχογραφία, ... συνιστούσαν την απαραίτητη γνωστική ύλη, με την οποία έπρεπε να είναι εφοδιασμένος ο ζητούμενος νέος τύπος εμπόρου."

Πριν όμως αρχίσει η αποκήρυξη του παραδοσιακού συστήματος μαθητείας με την έκδοση κατάλληλων (εμπορικών) εγχειριδίων και την σύσταση εμπορικών σχολείων, η λογιστική είχε ήδη διαδοθεί με τον παραδοσιακό τρόπο : Πολλοί έμποροι και γραμματικοί είχαν μαθητεύσει σε ειδικούς δασκάλους από πολύ ενωρίτερα. Έτσι, στον Χάνδακα της Κρήτης, εργασίες έχουν παρουσιάσει μαρτυρίες των μέσων του 16ου αιώνα, όπου δάσκαλοι τήρησης λογαριασμών και (κατ' επέκταση) λογιστικών βιβλίων, αναλαμβάνουν να διδάξουν ιδιωτικά σε μαθητές φράγκικα εμπορικά γράμματα, το άμπακο (αριθμητική) του εμπορίου, την δι(πλο)γραφική μέθοδο τήρησης των εμπορικών καταστίχων, την συμπλήρωση των φορτωτικών και την τήρηση των άλλων εμπορικών βιβλίων.

Από τέτοιες συμβάσεις μαθητείας σταχυολογώ : Ο Ευδόκιμος Χορτάτζης, διδάσκαλος τήρησης λογαριασμών και του καδέρνου (καθολικού) στον Χάνδακα της Κρήτης, 3 Οκτωμβρίου 1551, αναλαμβάνει να

διδάξει σε μαθητή (Κωνστ. Μέρτζιος, 1961-62, σελ. 254-255) :

"... να γράφη Φράγγικα γράμματα μαρκαντέζικα (=εμπορικά) και να διαβάξει και τα πιττάκια (=γραπτά μηνύματα) οπού επιάση και τον άμπασκον της πραγματείας σοφιτζιέντε (=ικανοποιητικά) και το καδέρνο της σπετζιαλιτάς (=ειδικό, αναλυτικό) ντόπια (=διπλογραφικά) με το τζορνάλε (= ημερολόγιο) να τα μπαλαντζάδι (= ισοζυγίζει) και ρεπορτάδι (= μεταφέρει) εις λίμπρο καινούργιο".

Στις 12 Δεκεμβρίου 1551, πάλι στον Χάνδακα αναλαμβάνει άλλον μαθητή για να τον μάθει,

"... να γράφει ... Φράγγικα μαρκαντέζικα και τον λογαριασμόν της πραγματείας όλον και καδέρνο της σπετζιαλιτάς σολντάδι (= εξοφλημένο) ρεπορτάδι, πρώτα δεύτερα και καδέρνα ντει βιάντζο (= ταξιδίου), και καδέρνο ίν περσόνα (= προσωπικό) σπαριάτο (= ξεχωριστό) και καδέρνο φατορίας (= τιμολόγιο) και της ιντράδας (= εισαγωγής) καλά και εμπιστευμένα από δά και ομπρός να του δείχνω ώσθε να μάθε και να ατενδέρη (= διεξάγει) και αυτός καλά".

Στην ίδια πόλη στις 9 Οκτωβρίου 1567 ο δάσκαλος Γιάκουμος Σάββας αναλαμβάνει ένα μαθητή, που θα μείνει σπίτι του, αν του μάθει (Θ.Ε. Δετοράκης, 1980, σελ. 244),

"να διαβάξει Φράγγικα και να του μάθη και τους λογαριασμούς."

Καλλιεργήθηκε λοιπόν μια "προφορική" περί τα εμπορικά παιδεία, συχνά "αλληλοδιδασκτικής" μορφής, βοηθημένη από την εμπειρία της καθημερινής πράξης και τα ξενόγλωσσα εμπορικά εγχειρίδια.

Σ' ένα επάγγελμα κατ' εξοχήν "διεθνές" δεν πρέπει να ξεχνάμε τη χρήση των ξένων βιβλίων. Όπως και οι ναυτικοί χρησιμοποιούσαν τους ξένους πορτολάνους (= λιμενοδείκτες) και χάρτες παράλληλα με τους ελληνικούς, έτσι και οι έμποροι χρησιμοποιούσαν τα εμπορικά εγχειρίδια των ξένων τόσο επειδή τα όποια βιβλία και λογιστικά στοιχεία τους είναι υποχρεωμένοι να τα τηρούν στη γλώσσα της χώρας που εμπορεύονται αλλά όσο κι επειδή το επάγγελμα απαιτεί γνώσεις και πληροφορίες οι οποίες μπορούσαν να βρεθούν σε βιβλία της αντίστοιχης μορφής, *Pratica della mercatura*, που κυκλοφορούσαν στην Ιταλία. Ας σημειώσουμε εδώ ενδεικτικά την **Tarifa dei pesi e misure correspondenti dal Levante al ponente e da una terra, e luogo all' altro, quasi per tutte le parti del mondo. Con la dichiarazione e**

notificazione de tutte le robbe che si tragono, di uno paese per l' altro του Bartholomeo di Pasi, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1503 (και ανατυπώθηκε το 1521, το 1540 και το 1557), έργο χρησιμότατο για τους Έλληνες, καθώς έδινε πληροφορίες για το χώρο της αποκαλούμενης τότε από εμάς Ανατολής με τον οποίο είχε εμπορικές σχέσεις η Βενετία ή κατείχε τμήματά του (Α. Ξηρουχάκης, 1938 / 40.)

Οι Έλληνες έμποροι μάθαιναν καταστιχογραφία με ένα ή περισσότερους από τους εξής τρόπους :

- (α) **Κοντά σε ειδικούς δασκάλους** (συνήθως κατ' οίκον). Ελάχιστα έχει διερευνηθεί το ποιοί ήσαν αυτοί οι δάσκαλοι και τί υλικό χρησιμοποιούσαν για εμπέδωση της διδακτέας ύλης. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τ. Σκλαβενίτης (1989, σελ. 28) ότι στις καταστιχογραφίες που εκδόθηκαν στην Τεργέστη έναντι αυτών που εκδόθηκαν στην Βιέννη αναφέρονται με διαφορετική συχνότητα η Σμύρνη ή οι Σέρρες, κ.λ.π. Μπορούμε, λοιπόν, να ισχυρισθούμε ότι η πραγματικότητα των εμπορικών σχέσεων της εποχής αντικατοπτρίζεται στα στοιχεία - συνολικά - που δίνουν τα εμπορικά εγχειρίδια. Άλλωστε, καθώς φαίνεται, πολλά από τα παραδείγματα των βιβλίων ξεκινούν από πραγματικά στοιχεία και είναι πολύ ενδιαφέρον να ερευνηθεί πόσο πιστά καθρεφτίζεται η λογιστική πρακτική σε αυτά.
- (β) **Σε σχολεία.** Τους δύο πρώτους αιώνες μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης η "*διδασκαλία εντελής συστηματική απάσης της εμπορικής επιστήμης*" ήταν δυστυχώς άγνωστη στους νέους που προορίζονταν να στελεχώσουν την ελληνική εμπορική τάξη, εξ αιτίας της ανυπαρξίας εμπορικών σχολείων. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Νικ. Παπαδόπουλος (1817, β, Πρόλογος χωρίς αριθμηση):

"Κανείς από ημάς δεν αμφιβάλλει, ότι οι επιχειρούντες κατά το παρόν το Εμπόριόν μας, έχουν χρειάν μετά την εντελή προκοπήν εις την ιδίαν μας, από μίαν, και δύο ξένας γλώσσας, οποίαι η Ιταλική, και η Γαλλική, και έτι από Αριθμητικήν, Γεωγραφίαν, και Νομοδιδασκαλίαν, τας ουσιωδώς αναγκαίας επιστήμας εις τον Μεγαλέμπορον ... Αλλ' επειδή ταύτα, ή ολποτελώς δεν διδάσκονται εις τα μέχρι τούδε συσταθέντα κοινά μας σχολεία, ως τα νομικά, ή διδασκόμενα συγκεχυμένως πώς με τας λοιπάς υψηλότερας επιστήμας, καταφθείρουσι τον πολύτιμον εκείνον καιρόν των υιών και συγγενών μας ... Έχομεν άρα ανάγκην από ιδιαίτερον

τι εμπορικών σχολείων, όσον έχομεν χρέος να επιθυμώμεν και των συγγενών, και απλώς όλων μας των ομογενών την εις το εμπόριον επίδοσιν."

Κάνοντας στη συνέχεια μία ύστατη έκκληση προς το "*Σύστημα των Ελλήνων εμπόρων της Κωνσταντινούπολης*" ζητούσε να μην παραμελήσουν-

"την αναγκαίαν προς μαθήτευσιν διδασκαλίαν ... δια την εντελή έλλειψιν τοιούτου εμπορικού σχολείου, του οποίου έχομεν γενικήν χρείαν, και του οποίου η μεγίστη ωφέλεια απεδείχθη ανωτέρω, και επιβεβαιούται από τα συσταθέντα τοιαύτα εις όλας τας πόλεις της Χριστιανικής Ευρώπης, όπου ακμάζει το εμπόριον".

Την αναγκαιότητα για την ίδρυση εμπορικού σχολείου επεσήμανε ο ίδιος έμπορος λόγιος στην **Ερμανθήνη** ή εμπορική σπουδή που είναι η πολυσέλιδη εισαγωγή της Εμπορικής εγκυκλοπαιδείας (Νικ. Παπαδόπουλος, τ. Α. 1815, σελ. 151-152) :

"Επιθυμητόν και ωφελιμότατον πράγμα ήθελεν ήναι το να συστήθῃ Σχολείον Εμπορικόν, εις το οποίον να διδάσκωνται όσοι νέοι είναι αφιερωμένοι δια το Εμπόριον ... να συνθείζωνται εις εμπορικὴν ανατροφήν παρὰ Διδασκάλων τιμίων, και αξίων δια τοιούτο επάγγελμα.

Κανέν από τα ήδη ευρισκόμενα Σχολεία εις το Γένος μας δεν έχει αυτό το προτέρημα, επειδή δεν έχει αυτόν τον ιδιαίτερον σκοπόν του να διδάξει τους νέους απλώς, και εις ολίγον καιρόν, όσα χρειάζονται δια να έμβουν εις το Εμπόριον και δια τούτο ολίγοι είναι εκείνοι οι νέοι, οι οποίοι εκβαίνοντες από αυτά ημπορούν, αμέσως, και χωρίς πολλήν άλλην τριβήν, και διδασκαλίαν να χρησιμεύσουν εις το Εμπόριον. Από το Εμπορικόν Σχολείον όμως εξερχόμενος ο μαθητής αμέσως θέλει ιξεύρει όλην την θεωρίαν της τέχνης, και μετά ολίγην πράξιν τελειοποιείται."

Οι νέοι που επιθυμούσαν να σπουδάσουν το σύγχρονο σύστημα εμπορικών γνώσεων ήσαν υποχρεωμένοι να μεταβούν στη "*φωτισμένη*" Ευρώπη. Πέρασαν πολλά χρόνια μέχρις ότου, μεταξύ των πρώτων, οι "*φιλέμποροι Οδησινοί*" συνειδητοποίησαν την ανάγκη δημιουργίας άμεσων προσβάσεων στις ευρωπαϊκές μεθόδους του εμπορίου και να ιδρύσουν, το 1817, στην ομώνυμη πόλη εμπορικό σχολείο. (Για τα πρώτα πενήντα χρόνια λειτουργίας της

Εμπορικής Σχολής της Οδησσοῦ, βλ. Χ. Βουλοδήμος : Στο μοναδικό και σπάνιο αυτό έργο διασώζονται πολύτιμες πληροφορίες για την ίδρυση, τα διδασκόμενα μαθήματα, τα ονόματα των δασκάλων και τους κανόνες των διοικητών του ελληνικού εμπορικού σχολείου "των εν Οδησσοῦ Γραϊκῶν". Για τα σπουδαιότερα γεγονότα της Σχολής στη δεύτερη πεντηκονταετία, 1867 - 1917, βλ. κ. Παπουλίδης.)

Ανάμεσα στη μαθήματα που προβλέπονταν να διδάσκονται οι μαθητές της τότε νεοϊδρυμένης Σχολής αναφέρονται : η Γεωγραφία, η Μαθηματική, "τα της εμπορίας αναγκαία μετά της **Καταστιχογραφίας (Διπλογραφίας)** προηγουμένης της Αριθμητικής, κοινής τε και εμπορικής" και η ιταλική γλώσσα, εκτός από την ελληνική και τη ρωσική.

Στα Γιάννενα οι νέοι που φοιτούν στην Καπλάνειο Σχολή, από τις αρχές του 19ου αιώνα, γέυνονται επίσης το προνόμιο της συστηματικής εμπορικής παιδείας.

- (γ) **Αυτοδίδακτα** (δηλαδή, είχαν αποκτήσει την εμπειρία τους χρησιμοποιώντας ξενόγλωσσα εγχειρίδια ή μαθητεύοντας κοντά σε άλλους έλληνες και ξένους εμπόρους). Η εμπειρική αυτή γνώση αποκτώνταν κάτω από την πίεση της ανάγκης να τηρούνται τα κατά τον εμπορικό νόμο βιβλία σύμφωνα με το θεσμικό πλαίσιο της πολιτείας στην οποία εμπορεύονταν, αφού έπρεπε να κρατούν κατάστιχα και αρχείο για να μπορούν να τεκμηριώνουν τις απόψεις τους στα αρμόδια δικαστήρια αν χρειάζονταν.

Τριών ειδών ήσαν αρχικά οι καταστιχογράφοι :

- (α) Οι ελληνικές παροικίες μισθοσυντηρούσαν γραμματισμένους - οι οποίοι πολλές φορές ήταν δάσκαλοι ή λόγιοι - για τις γραμματείες των κοινοτήτων τους και την διαχείριση του ταμείου της "Αδελφότητας των Ελλήνων" (οργάνωσης της κατά πόλη ελληνικής κοινότητας - παροικίας). Τα "ταμεία" αυτά, ενισχυόμενα από μεγάλες δωρεές υλοποίησαν μεγαλόπνοα έργα (βλ. Β. Σφυρόερα, σελ. 66-79).
- (β) Οι κατςηλέρηδες-γραμματικοί των κοινοτήτων της Ανατολής που αξιοποιούνταν στις φορολογικές και άλλες οικονομικές δοσοληψίες, στο δημοσιονομικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
- (γ) Τα μοναστήρια που κρατούσαν κατάστιχα χάριν της ασκούμενης διαχείρισης μεγάλων γαιοκτημάτων τους, οπότε διαβιούσαν εκεί μονάχοι - καταστιχογράφοι.

Η ανάπτυξη του εμπορίου, ιδιαίτερα από τα μέσα του 18ου αιώνα, η μετατροπή του πραγματευτή ή μεσαίου μεγέθους εμπόρου σε μεγαλέμπορο, με "διεθνείς" συνεργασίες και ανταποκρίσεις, επέβαλαν την οργάνωση των λογιστηρίων των εμπόρων και την εγκατάλειψη του απλογραφικού συστήματος στην καταστιχογραφία. Η γενίκευση της χρήσης διπλογραφικού συστήματος (*scrittura doppia*) είχε ήδη γίνει όταν δύο εγχειρίδια που τυπώνονται, στην Τεργέστη το 1793 και στη Βιέννη το 1794, έρχονται να διδάξουν στους νεότερους ή μαθητευόμενους εμπόρους αυτό το σύστημα.

Η καταστιχογραφία, που εκδόθηκε στην Τεργέστη το 1793, έχει τίτλο: **Εμπορική οδηγία, ήτοι ακριβής και σαφειστάτη διδασκαλία να κρατεί τινάς τα κατάστιχα εις παρτίδαις διπλαίς κοινώς την σκοριτούρα ντόπια. Και να κάμνει με ευκολίαν κάθε μπιλάντζιο, κατά την μέθοδο των Ολλανδέζων** (Λαδάς - Χατζηδήμος, 1791-1795, αρ. 121). Στο εξώφυλλο και κάτω από μία αξιοπρόσεκτη εικόνα του λιμανιού της Τεργέστης, έχουν τυπωθεί οι στίχοι :

"Αμαθής έμπορος πλουτών ανόρθωτα ολισθαίνει,
Η πείρα δέ, κ' η προκοπή άσυλος πλούτος μένει."

Κατά τον Τ. Σκλαβενίτη (1988, σελ. 84, 1989, σελ. 27) :

"Το βιβλίο έρχεται να αγγίξει την οξυμένη πιά σ' αυτό το σημείο φιλοτιμία των εμπόρων : παρουσιάζεται ως εργαλείο για το ξεπέραςμα της αμάθειας στην άσκηση του επαγγέλματος."

Ο συγγραφέας υπογράφει με τα αρχικά Ι.Τ. Έχει υποτεθεί από τους περισσότερους ιστοριοδίφες του θέματος ότι πρόκειται για τον μεγαλέμπορο Ιωάννη Ταμπίσκο, που ήταν διευθυντής της εταιρίας "Ανδρουλάκης - Ταμπίσκος και Pontini" στην Τεργέστη τα χρόνια αυτά (βλ. Κατσιαρδή, ο.π., σελ. 418 κυρίως).

Στον πρόλογο του βιβλίου σημειώνεται :

"Εκείνοι οπού ηξεύρουν την αληθινήν μέθοδον κάθε πραγματευτικής επιχειρήσεως, το ομολογώ, δεν χρειάζονται το ειδικόν μου Βιβλίον. Έγραφα λοιπόν δια τους αρχαίους. Αυτός εστάθει ο κύριος σκοπός. Έγραφα δεύτερον με τέλος, να ωφεληθούν και εκείνοι, οι οποιόι μ' όλον οπού ήδη από καιρόν καταγέρονται εις την πραγματείαν, δεν έφθασαν όμως να έχουν κανόνας στερεούς δια τας επιχειρήσεις των και δια να αποφεύγουν τας ζημίας, οπού ή η απάτη των συνα-

ναποκρινομένων τους (corrispondenti) ή η απροσεξία η εδική τους, ημπορούν να τους προξενήσουν."

Το βιβλίο με την δοκιμασμένη, από την διδασκαλία των Γραμματικών, μέθοδο των ερωταποκρίσεων, δίνει τους ορισμούς των καταστίχων που πρέπει να κρατά ένας έμπορος με παραδείγματα και, αξιοποιώντας το μεγάλο σχήμα του βιβλίου καταστρώνει τα παραδείγματα έτσι, που οι σελίδες του να θυμίζουν πραγματικό εμπορικό κατάστιχο. Πολλά από τα παραδείγματα του βιβλίου φαίνεται να ξεκινούν από πραγματικά στοιχεία.

Με περισσότερες φιλοδοξίες αλλά με τον ίδιο περίπου τρόπο διάταξης της ύλης έχει γραφτεί ***Η Σκριτούρα δόπια ήτοι η τάξις των πραγματευτάδικων καταστίχων. Συντεθείσα εις την απλήν ημών διάλεκτον παρά του Θωμά Δημητρίου του Σκιατιστέως***, που τυπώθηκε στη Βιέννη το 1794.

Στον πρόλογο ο συγγραφέας εξηγεί τη σκοπιμότητα της συγγραφής

"την οποίαν Βίβλον έχοντες τα άλλα των Ευρωπαϊών γένη εις την γλώσσαν των, ου μόνον ποιούσι μεθοδικώς τας πραγματείας των, αλλά και κρισολογία τις και έρις εντεύθεν δεν ακολουθεί, δια την εύτακτον μέθοδον των καταστίχων των."

Ο συγγραφέας, έμπορος κι αυτός με έδρα την Βιέννη, γνωρίζει ότι υπάρχουν και εκείνοι που δεν κατανοούν αυτή την σκοπιμότητα, άλλοι γιατί θεωρούν ότι η Διπλογραφία είναι όργανο και μέσο για ευκολότερη απάτη, άλλοι επειδή κάνουν απάτες και ψευτιές δεν κρατούν κατάστιχα για να μπορούν να τις κρύβουν προφασισζόμενοι τους αμαθείς και άλλοι γιατί λένε

"δείξόν μι τον τρόπον πως να κερδήσω άσπρα, το πως θε να τα κρατήσω τα κατάστιχά μου, αρκεί μοι και εν φύλλον χαρτίου' ιδού το κατάστιχόν μου εις το καλλάκι μου το φορώ."

Στη συνέχεια διαβεβαιώνει ότι οι αμαθείς έμποροι φτάνουν σε αδιέξοδα και προσφεύγουν τελικά σ' αυτούς που γνωρίζουν και αναγκάζονται έτσι,

"προσκυνούντες την μάθησιν",

να κοινολογήσουν τα επαγγελματικά τους μυστικά.

5. Το 1803 ο Νικόλαος Αναστασίου, έμπορος από τα Γιάννενα και πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας, τυπώνει ιταλικά στο τυπογραφείο Γλυκή, με έξοδά του, τον πρώτο τόμο του βιβλίου **La scrittura doppia ridotta scienza**. Για περιγραφή της έκδοσης, βλ. Α. Παπαϊωάννου, σελ. 148 - 149, αρ. 7. Πβ. Μ. Γεδεών, σελ. 29 - 33, όπου αξιοποιούνται στοιχεία από τους Καταλόγους του Γλυκή του 1805 και του 1806 και ερμηνεύεται η έκδοση ως αντίδραση στην έκδοση της "*Σκριτούρα Δόππια*", Βιέννη 1794. Οι Λαδάς - Χατζηδημόσιος (1971, σελ. 300), θεωρούν ότι ο συγγραφέας Νικόλαος Αναστασίου ταυτίζεται με ομώνυμο έμπορο της Τεργέστης (για τον Αναστασίου, βλ. Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, σελ. 223 και 239. Πρβλ. και Πλουμίδης, σελ. 50.).

Στο διδακτικό εγχειρίδιο, "**Διδασκαλία της εμπορικής επιστήμης**" (Ιάσι, 1817), υπάρχει και παράρτημα "**περί των εμπορικών καταστίχων**". Επίσης στην "Εμπορική εγκυκλοπαιδεία" του Ν. Παπαδόπουλου (Βενετία 1815-1817), προβλέπονταν και κεφάλαια "**περί καταστιχογραφίας**" στους τόμους που δεν εκδόθηκαν.

Ο Ψαλίδας αφιερώνει στην "*τεχνη του κρατείν κατάστιχα*", 10 μακροσκελείς παραγράφους από τις 39 συνολικά της χειρόγραφης πραγματείας του για το εμπόριο, ο οποίος κρίνει ότι ένα από τα ουσιώδη προσόντα του ολοκληρωμένου εμπόρου πρέπει να είναι και η άριστη γνώση της καταστιχογραφίας. (Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, 1990. Στο έργο αυτό, όμως, θα επανέλθουμε πιο κάτω.)

Ας περιγράψουμε τώρα το θεωρητικό πλαίσιο της τότε λογιστικής πρακτικής με βάση την ορολογία που επικρατούσε. Κατά την δι(πλο)γραφία (*scrittura doppia*) ο έμπορος έπρεπε να σημειώνει κάθε πράξη σε δύο μέρη, το ένα αναφέρονταν στο τί έχει **να δώσει** και το άλλο στο τί έχει **να λάβει**. Κάθε δηλαδή αντικείμενο της περιουσίας του εμπόρου είχε κατ' είδος (κατά κατηγορία) την δική του μερίδα και θεωρούνταν, όπως και ο άνθρωπος, έμψυχο γι' αυτό είχε **να λάβει** και **να δώσει**. Θα ακολουθήσουμε εδώ τον τρόπο με τον οποίο εκθέτει το τότε επικρατούν θεωρητικό πλαίσιο ο Α. Ψαλίδας στην χειρόγραφη εμπορική πραγματεία του σύμφωνα με την εξαιρετική παρουσίαση που της κάνει ο Γ. Παπαγεωργίου (1990, σελ. 72 - 86).

Έτσι -

"κάθε αγοραζόμενο πράγμα έχει χρέος να δώσει δια τα άσπρα που εδόθησαν δι' αυτό, έχει και να λάβει το αυτό από εκείνον, εις τον οποίον ήθελε πωληθεί έπειτα." (Παράρτημα, Γ. Παπαγεωργίου, σελ. 126.)

Πιο απλά, κάθε προσωποποιημένο είδος εμπορεύματος (κονδύλι της συνολικής περιουσίας) όφειλε "να δώσει" ένα ποσό στον αγοραστή του έμπορο, ο οποίος με τη σειρά του έπρεπε "να λάβει" το αντίστοιχο ποσό από την πώλησή του, στην περίπτωση που αυτή δεν έφερε κέρδος ή ζημία.

Στα τακτικά τηρούμενα κατάστιχα η χρέωση του λογαριασμού της κάθε κατηγορίας εμπορευμάτων (μέρος - **μερίς** - του όλου εμπορεύματος = **παρτίδα**) βρισκόταν κάτω από το "Να δώσει" και πάντα αποτυπωνόταν στην αριστερή τους πλευρά (φύλλο verso), ενώ αντίθετα, στην δεξιά (φύλλο recto) αντιστοιχούσε η πιστωτική εγγραφή "Να λάβει".

Πρόκειται δηλαδή για την "**θεωρία**" της **προσωποποίησης των λογαριασμών** η οποία επικρατούσε τον 16ο και 17ο αιώνα. Κατά την "**προσωπική θεωρία**" σκόπιμο κρίνονταν όπως τονίζεται ιδιαίτερος η μεταξύ προσώπων (πραγματικών ή και πλασματικών) σχέση. Σχεδόν μοναδικός κανόνας καταχώρισης των οικονομικών συμβάντων υπήρξε ότι

"ο λαμβάνων χρεούται και ο δίδων πιστούται".

Εκτός, όμως, από την κατανόηση της διπλογραφικής "**μεθόδου**", ο Ψαλίδας θεωρούσε πολύ σημαντικό να γνωρίσουν οι μαθητές του και τα **δεφτέρια** που κρατούσε ο μεγαλέμπορος της εποχής, ή ο γραμματικός του. (Δεφτέρι και τεφτέρι είναι λέξη περσική εισαχθείσα στην τουρκική και μετά στη νεοελληνική, προερχόμενη από την αρχαία ελληνική : διφθέρα = δέσμα κατεργασμένο που χρησιμοποιούνταν προς γραφή. Σημαίνει το βιβλίο λογαριασμών, δηλαδή το καθολικό ή το κατάστιχο.)

Για να μπορεί ο πραγματευτής **ανά πάσαν στιγμήν** να ελέγχει την πορεία των εμπορικών του δραστηριοτήτων και **προς αποφυγήν** της λήθης έπρεπε να διατηρεί τα παρακάτω κατάστιχα :

- (1) Τα **ίσα γραφών και πολιτζών (κόπια)**, όπου ο πραγματευτής αντέγραφε "**ίσως και απαράλακτως**" και με χρονολογική σειρά όλες τις επιστολές και τις συναλλαγματικές που κατά καιρούς έστελνε. Το κατάστιχο αυτό το συναντούμε επίσης και με την ονομασία Αντίγραφα επιστολών. (Βλ. εικόνα, αρ. 21 του βιβλίου του Γ. Παπαγεωργίου.)
- (2) Το **πρόχειρον (στράτζα)**, στο οποίο οι πραγματευτές "περνούσαν" προσωρινά τις εμπορικές τους πράξεις **ασχέτως όμως και ατέχνως**. Από αυτό οι ίδιοι ή οι γραμματικοί τους μετέφεραν με

προσοχή (**παστριά**) όλες τις εγγραφές στο κατάστιχο που ονόμαζαν καθημερινό (για το οποίο θα πούμε στην συνέχεια). Σύμφωνα με τον Θ. Δημητρίου (**Σκριτούρα Δόπια**, σελ. 13) το πρόχειρο κατάστιχο ήταν πολύ χρήσιμο για τους εμπόρους που σύχναζαν σε εμπορικά πανηγύρια, "*διότι εις την αρχήν του Πανηγυρίου αρχίζουν αι υποθέσεις των και προς τα τέλη λαμβάνουν τέλος σωστά*".

- (3) Το **καθημερινόν (τζιορνάλε)**. Στο κατάστιχο αυτό αποκαλούμενο και "Εφημερίς" (Θ. Δημητρίου, ο.π., σελ. 13), ο πραγματευτής μετέφερε, όπως προαναφέραμε, όλες τις εμπορικές πράξεις που βρισκόνταν καταχωρισμένες στο πρόχειρο **καθαρώς και τακτικώς**, αλλά και **σχετικώς** προς το επόμενο εμπορικό κατάστιχο. (Εφημερίς στην αρχαιότητα ήταν το ημερολόγιο στο οποίο αναγράφονταν τα καθ' εκάστη ημέρα γεγονότα. Προκειμένου για επιχειρήσεις αναγράφονταν σε αυτήν με χρονολογική σειρά τα οικονομικά συμβάντα.) Σήμερα ο εμπορικός νόμος ορίζει ότι (άρθρ. 8):

"Πάς έμπορος, εκτός των άλλων βιβλίων, τα οποία είναι μέν εν χρήσει εις το εμπόριον, αλλ' όχι και απαραίτητως αναγκαία, οφείλει να έχει έν βιβλίον, ονομαζόμενον Ημερολόγιον, παριστάνον αφ' ημέρας εις ημέραν την περιουσίαν και τα χρέη του, τας εμπορικής του εργασίας, τας συναλλαγματικές του διαπραγματεύσεις, τας αποδοχάς ή οπισθογραφήσεις και εν γένει παν ό,τι λαμβάνει ή πληρώνει εφ' οιωδήποτε λόγω, και φανερώνον κατά μήνα το ποσόν της οικιακής του δαπάνης. - Χρεωστεί να θέτει εις φάκελλον τας όποιας λαμβάνει επιστολάς και ν' αντιγράψει εις βιβλίον όσας αποστέλλει."

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Ημερολόγιο είναι υποχρεωτική η εγγραφή και των αστικών πράξεων του εμπόρου. Κατ' αυτή την έννοια πλησιάζει ακόμα περισσότερο προς την Εφημερίδα των εμπορων της αρχαίας Ελλάδος.

- (4) Το **μέγα κατάστιχον (μάστρο ή μαέστρο)**, που επονομαζόταν και **Μάνα** (βλ. Γ.Παπαγεωργίου εικόνα αρ. 22) επειδή θεωρούνταν "*το κεφάλαιον όλων των άλλων Βιβλίων εις το οποίον αποπλούνται ήτι κατασταλάζουν όλαις η υπόθεσες του πραγματευτή*". (**Εμπορική οδηγία ... κοινώς Σκριτούρα Ντόπια ... κατά την μέθοδον των Ολλανδέζων**, σελ. 2.) Στο μαέστρο σημείωνε ο έμπορος όλες τις εμπορικές πράξεις κατά το διπλογραφικό σύστημα "να

δώσει, να λάβει" και δίπλα από την κάθε εγγραφή ή του φύλλου, που παρέπεμπε στην αντίστοιχη εγγραφή του "καθημερινού". Ο πραγματευτής έπρεπε να διατηρεί το μέγα κατάστιχο "παστροικότατον" και να αποφεύγει οποιαδήποτε επέμβαση, όπως π.χ. ξύσιμο ή σβήσιμο για την επανόρθωση του λάθους.

- (5) Το **ίσον λογαριασμών (κόπια κόντι)**. Στο κατάστιχο αυτό που ήταν γνωστό και ως **κόντοι κορρέντοι** επειδή περιείχε την τήρηση των τρεχούμενων λογαριασμών, αντιγράφονταν όλοι οι δοσοληπτικοί λογαριασμοί που είχε ο κάθε πραγματευτής με άλλους εμπόρους και πάντα το συνολικό τους άθροισμα έπρεπε να συμφωνεί με τις **σούμμαις** των αντίστοιχων παρτίδων (των τρεχούμενων λογαριασμών) του Μαέστρου.
- (6) Τα **ίσα καταγραφών (κόπια φατούρων)**. Στο κατάστιχο αυτό οι πραγματευτές κατέγραφαν τα εμπορεύματα που έστελναν σε κάποιον άλλο για να τα πουλήσει. Πρόκειται για όσα εστέλονταν σε παρακαταθήκη, (φατούρα = καταγραφή) όπου εδίδονταν ιδιαίτερη έμφαση στην παρακολούθηση των εμπορευμάτων "*παρά τρίτους*".
- (7) Το **κατάστιχον εξόδων**, όπου ο έμπορος καταχώριζε τα καθημερινά λιανικά έξοδα, τα οποία στη συνέχεια **απερνούνται ολικώς** στα ανάλογα κατάστιχα.
- (8) Το **κατάστιχον της αποθήκης ή Μαγαζιού**. Στο εμπορικό αυτό βιβλίο, που ονομαζόταν και "*Ινβεντάριο*" (Θ. Δημητρίου, ο.π., σελ. 18. βλ. επίσης εικόνα 24 στον Γ. Παπαγεωργίου) σημειώνε τόσο τα εμπορεύματα που εισέρχονταν στην αποθήκη όσο και τις πραγματείες που εξέρχονταν από αυτή. Ήταν πολύ χρήσιμο στους εμπόρους επειδή μπορούσαν με ένα πρόχειρο έλεγχο να διαπιστώσουν "*αν τους εκλεύθει τίποτες ή αλησμόνησαν να απεράσουν κανένα πράγμα εις τα καθολικά κατάστιχα*" (Θ. Δημητρίου, ο. π. , σελ. 18). Ακόμη προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες κατά τον ετήσιο απολογισμό μιας εμπορικής συντροφίας, επειδή εύκολα έβρισκαν το σύνολο των πραγματειών που ήταν απούλητο. Σύμφωνα με τον Ψαλλίδα, το κατάστιχο αυτό μπορούσε να διασπασθεί σε δύο : **στο κατάστιχο του μαγαζιού** και **στο κατάστιχο του ζυγιού**. (Βλ. Παράρτημα στον Γ. Παπαγεωργίου, σελ. 126).

- (9) Το **κατάστιχον της εκπτώσεως των πολιτών** (πόλιτζα ή κάμπιο - cambio = συνάλλαγμα), στο οποίο ο έμπορος αντέγραφε την ημερομηνία της αποδοχής ("υποδοχής" και ο αποδέκτης "υποδεχτής" = ακτζετέντε) και της έκπτωσης των συναλλαγματικών (σε συνάλλαγμα), καθώς και τον εκδότη και κομιστή τους. Το κατάστιχο αυτό **έπρεπε** να είναι καθημερινώς προ των οφθαλμών των εμπόρων **δια να θεωρούν τον καιρόν της εκπτώσεως των πολιτών**, ώστε, κάθε φορά, να έχουν έτοιμα τα μετρητά για την πληρωμή τους.

Στο Γ' άρθρο του "Συστήματος Ρωμαίων πραγματευτών της Σμύρνης" αναφέρονται σχετικά τα εξής (Ν. Σ. Γ., σελ. 58) :

"Εις τας τράτας και ριμέσσας ομού μας έρχονται δια λογαριασμόν φίλων, επειδή κάποτε φυλλάττομεν άσπρα, ποτέ δέ προδανειζόμεθα εις απάντησιν της πληρωμής, κρίνεται δίκαιον, οι φίλοι να δεμπιτάρονται μετά τρεις ημέραις της πτώσεως των ριμέσων των."

- (10) Το **κατάστιχον των μυστικών καταγραφών**. Στο κατάστιχο αυτό ο έμπορος αντέγραφε τις παραμάτειες που αγόραζε με όλες τις σχετικές επιβαρύνσεις ως την αποθήκευσή τους, δηλαδή τελωνειακά τέλη, αγωγή ή ναύλος και αχθοφορικά. Στη συνέχεια προσδιόριζε με βάση τους ανάλογους λογαριασμούς, και την αξία αγοράς του κάθε εμπορεύματος. Όλη αυτή η διαδικασία διευκόλυνε πάρα πολύ τον πραγματευτή να διαμορφώσει αργότερα τις τελικές τιμές πώλησης των εμπορευμάτων του. Για το λόγο αυτό και ο Ψαλίδας σημειώνει ότι το κατάστιχο αυτό "**συντείνει εις τον έμπορον δια να ηξεύρει ακριβώς την μετά ταύτα πώλησιν**".

Σε γενικές γραμμές αυτά ήταν τα κατάστιχα που ο Ψαλίδας θεωρούσε ότι όφειλε να κρατά ο κάθε πραγματευτής. Στα παραπάνω πρέπει οπωσδήποτε να προσθέσουμε και το κατάστιχο της Κάσσας ή του Ταμείου (χρηματοθήκη), το οποίο οι σχετικές μαρτυρίες αναφέρουν (βλ. εικόνα αρ. 25 του Γ. Παπαγεωργίου), μετά το **μαέστρο** και το "**καθημερινό**", ως απαραίτητο βοήθημα για τον έμπορο. Και στο κατάστιχο αυτό οι εγγραφές γίνονταν με την διπλογραφική μέθοδο, δηλαδή το ταμείο χρεωνόνταν για όσα "λάμβανε" και πιστωνόταν για όσα "έδιδε".

Πώς όμως "**καταγράφονται τα καλά κατάστιχα δια να ήναι πάντοτε εις φώς της καταστάσεώς του ο Έμπορος, και να τω χρησιμεύσουν ως νόμιμος απόδειξις εις τα κριτήρια**"; (Νικ. Παπαδόπουλος, Ερμής ο

Κερδώος, τ. Α', σελ. 150.) Εις το έργο *Ιστορίας του Εμπορίου Επιτομή*, σελ. 103, αναφέρονται τα εξής :

"Όλοι οι πραγματευταί χρεωστούσι να έχουσι διφθέρας (κατάστιχα), να τας παρησιάζωσι εις τους δανειστάς, και συντρόφους, όταν τάς ζητώσι."

Επ' αυτών και πολλών άλλων παρομοίων σχολίων της τότε βιβλιογραφίας εδράζεται το πρώτον η αναγκαιότητα και το φυσιολογικόν του εξωτερικού ελέγχου.

Κατά τον Ψαλίδα όλες οι εμπορικές πράξεις πρέπει να αναφέρονται μέσα από τις εξής μερίδες (πρωτοβάθμιοι λογαριασμοί) του γενικού καθολικού :

- (1) του κεφαλαίου
- (2) της χρηματοθήκης
- (3) των συναλλαγματικών
- (4) των ομολογιών
- (5) των κοινών εξόδων
- (6) των "ωνίων"
- (7) του τόκου
- (8) των κερδών και ζημιών και
- (9) της ζυγοσταθμίας (**μπιλάντζου**).

Από αυτές, η μερίδα του κεφαλαίου υποδιαιρείτο σε τόσες μερίδες **όσοι και οι σύντροφοι κεφαλαιοθέται**. Το ίδιο συνέβαινε και με την μερίδα των "ωνίων", όπου ανάλογα με τα είδη που διακινούσαν οι συνεταιρείοι έμποροι ανοίγονταν και οι ανάλογες μερίδες. Αντίθετα, όλες οι υπόλοιπες μερίδες έμεναν απλές (δηλαδή, δίχως περαιτέρω ανάλυση σε δευτεροβάθμιους λογαριασμούς). Από αυτές η πιο σημαντική ήταν η μερίδα της ζυγοσταθμίας (σημερινός λογαριασμός ισολογισμού), η οποία ήταν μία δοκιμή και βάσανος όλων των άλλων μερίδων. (Βλ. Παράρτημα, Γ. Παπαγεωργίου, σελ. 127).

Αν δηλαδή δεν υπήρχε λάθος στις μερίδες, έπρεπε το μπιλάντζο να παρουσιάζεται ισοσκελισμένο. Διαφορετικά σήμαινε πως σε κάποια μερίδα είχε γίνει λάθος και για να επισημανθεί αυτό έπρεπε ο πραγματευτής να ελέγξει μία μία όλες τις προηγούμενες μερίδες.

Ο πραγματευτής που συνδύαζε τις ιδιότητες του εμπόρου και τραπεζίτη έπρεπε κατά τον Ψαλίδα (αλλά επίσης κατ' ορθήν θεωρητικά πρακτική) να αντιμετωπίζει τα νομίσματα, που πουλούσε στη δίκη του εμπορική αγορά ή τα έστελνε να πωληθούν σε κάποια άλλη **πιάτζα μερικαντίλε** (= εμπορική αγορά), ως ξεχωριστά εμπορικά είδη. Για το λόγο αυτό άνοιγε ιδιαίτερη μερίδα στο κάθε νόμισμα, για να μπορεί εύκολα στο τέλος να διαπιστώνει τί κέρδος θέλει ρίξει αυτό το έργο του τραπεζίτου. (Βλ. Παράρτημα, Γ. Παπαγεωργίου, σελ. 132.) Πρόκειται δηλαδή για μία εισαγωγή στην τραπεζι(τι)κή λογιστική. (Για μεγαλύτερη ανάπτυξη των παραπάνω, βλ. Γ. Παπαγεωργίου, σελ. 72-86, όπου βασίσθηκαν τα αμέσως προηγούμενα.).

6. Μεταξύ του 16ου και του 17ου αιώνα γενικεύεται η διδασκαλία της λογιστικής στην Δύση και εκδηλώνεται πανταχόθεν μετά θαυμασμού η χρησιμότητά της για τις εμπορικές συναλλαγές. Ο Colbert με το *Ordonnance de Commerce*, που εκδόθηκε τότε αναγνωρίζει επίσημα τη σπουδαιότητα της λογιστικής και κατοχυρώνει νομοθετικά τη θέση της, με την τήρηση λογιστικών βιβλίων υποχρεωτικά από τους εμπόρους. Ο Jacques Savary, συνεργάτης του Colbert, δημοσιεύει το 1675 το έργο "**Le parfait negociant**" (= Ο τέλειος έμπορος), στο οποίο συγκεντώνει τις γνώσεις (μεταξύ των οποίων και τις λογιστικές), τις οποίες έπρεπε να έχει ο συγχρονισμένος τότε προς το *Ordonnance de Commerce* έμπορος.

Τη δεκαετία του 1830 ο Coffy αξιώνει το πρώτον, την πανεπιστημιακή διδασκαλία της λογιστικής στην Γαλλία, η οποία αρχίζει όμως αρκετές δεκαετίες αργότερα. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η λογιστική εδιδάσκονταν σε μέσες ή ανώτερες εμπορικές σχολές και σε εμπορικά γυμνάσια (που ουσιαστικά, από άποψη περιεχομένου σπουδών ταυτίζονταν με τις μέσες εμπορικές σχολές). Κατά συνέπεια η ποιότητα της τότε λογιστικής πρακτικής είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένη με την εξέλιξη της εμπορικής εκπαίδευσης σε κάθε χώρα, είτε στο δευτεροβάθμιο (εμπορικά γυμνάσια - λύκεια) είτε στο τριτοβάθμιο της (εμπορικές ακαδημίες - ανώτερες εμπορικές σχολές) επίπεδο. Αυτό κατέστη γρήγορα προφανές στους Έλληνες - είτε της διασποράς είτε τους υπόδουλους.

Ο λαός μας έχει πατροπαράδοτη τάση προς τον κλασικισμό ενώ οι μέχρι το 1930 κυβερνήσεις και τα αρμόδια όργανα του Κράτους όχι μόνον δεν ανέκοψαν αυτή την εσφαλμένη και πολύ επιβλαβή τάση αλλά αντίθετα την ενίσχυσαν. Την θλιβερή αυτή κατάσταση την διείδε πρώτος το 1930 ο μεγαλοφυής πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος

ως πρόεδρος τότε της Κυβέρνησης, απεφάσισε να αναστρέψει αυτόν τον έντονο κλασικισμό δια της μετατροπής των μισών γυμνασίων σε σχολεία επαγγελματικής εκπαίδευσης. Κάμφθηκε όμως και αυτός από την αντίδραση βουλευτών και από τους κατά τόπους κομματάρχες του (Ο. & Λ.Ε., Τόμος Δ, λήμμα "Ελλάς", σελ. 781-2).

Μπορούμε επομένως να ισχυρισθούμε ότι και η εκπαίδευση περί τα εμπορικά ακολούθησε αυτή την γενικότερη τάση του έθνους μας; Μάλλον όχι, όπως θα δούμε στα αμέσως επόμενα.

Κατά τον 15ο αιώνα η επαγγελματική μόρφωση δεν είχε εμφανισθεί ως ιδιαίτερη (αυτοτελής) μορφή της εκπαίδευσης. Ο γνώστης (και εκτελών) μια εργασία ήταν συγχρόνως και διδάσκαλος του επαγγέλματός του. Γι' αυτό εκαλείτο "μάστορας" (εκ του μεσαιωνικού μαγίστωρ, το οποίο προέρχεται από το λατινικό magister). Μαστορείες (maitrises) καλούνταν κατά τον Μεσαίωνα οι αστικές επαγγελματικές ενώσεις.

Η οργάνωση της λογιστικής πράξης και της λογιστικής εκπαίδευσης κατά την πρώτη αυτή περίοδο άνθησης της (διγραφικής) λογιστικής (12ος - 15ος αιώνας) στην ελεύθερη Ευρώπη έχει γίνει αντικείμενο μεγάλης σπουδής από αρκετούς ερευνητές όπως ο καθ. Basil Yamey, ο καθ. Raymond De Roover, ο καθ. Federigo Melis, ο Edward Peragallo, κ.α. Επίσης σημαντικές έρευνες έχουν δημοσιευθεί στα δύο ειδικά περιοδικά του κλάδου που κυκλοφορούν από χρόνια, το Αμερικανικό *The Accounting Historians Journal* και το Βρετανικό *Accounting, Business & Financial History*. Στην χώρα μας, όμως, ελάχιστα έχει διερευνηθεί το θέμα αυτό.

Στις εμπορικές συντεχνίες της υπόδουλης τότε βαλκανικής οι νέοι που έρχονται να μαθητεύσουν έχουν συμπληρώσει τουλάχιστον το 14ο έτος της ηλικίας τους, αφού πρέπει να είναι εφοδιασμένοι με περισσότερη παιδεία και να έχουν αποκτήσει βασικές γνώσεις της εμπορολογίας, της λογιστικής γενικά και της δι(πλο)γραφίας ειδικότερα. (Βλ. Φ. Μιχόπουλος, σελ. 19. Πβ. και Πανδώρα 13/1863, σελ. 71).

Την ευεργετική σημασία της υποδομής αυτής σημειώνει με έμφαση ο χιώτης, στην καταγωγή, Ανδρέας Συγγρός, στα απομνημονεύματά του (τ. Α', 1908, σελ. 87-88 και 98-99), όταν πηγαίνοντας από τη Σύρο στην Κωνσταντινούπολη, σε ηλικία 14 ετών, για να ακολουθήσει το επάγγελμα του εμπόρου, δεν συνάντησε κανένα πρόβλημα στις ερωτήσεις καταστιχογραφίας και αριθμητικής, που του επέβαλε ο μελλοντικός εκπαιδευτής του έμπορος Νικόλας Διαμιανός για να τον προσλάβει ως

μαθητευόμενο. Με τα μαθήματα καταστιχογραφίας και πρακτικής εμπορικής αριθμητικής που είχε παρακολουθήσει στη Σύρο, κοντά στον "πρώτον γραμματικόν και καταστιχάρην" του Θεόδωρου Ροδοκανάκη, Νικόλαο Ζυγομαλά, είχε αποκομίσει σημαντικές γνώσεις για τα πρώτα βήματα της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας. (Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, 1986, σελ. 27-30.)

Η πρώτη υποτυπώδης μορφή παροχής ευρύτερης επαγγελματικής μόρφωσης αρχίζει από τον 16ο αιώνα με τα λεγόμενα "κυριακά σχολεία", τα οποία λειτουργούντα κατά τις Κυριακές παρείχαν μαζί με την θρησκευτική διδασκαλία και επαγγελματικές γνώσεις.

Κατά τον 19ο αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες ελληνικές εμπορικές σχολές. Έτσι, το 1814 οι ξενιτευμένοι Έλληνες ίδρυσαν στην Οδησό, Σχολή αρχικά ως "*Ελληνοεμπορικόν Γυμνάσιον*", αργότερα δέ ως "*Ελληνοεμπορικήν Σχολήν*". Σε αυτή εφοίτησε και ο Αλέξανδρος Ραγκαβής όπως ο ίδιος μαρτυρεί στα "*Απομνημονεύματά*" του. Στην Σχολή αυτή δίδαξε και ο Γεώργιος Κλεόβουλος, ο πρώτος στην Ελλάδα εισηγητής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου.

Η βαθμιαία όμως εκλαΐκευση και διάδοση της εμπορικής εκπαίδευσης αποτελεί χαρακτηριστικό των Ιωαννίνων, κέντρο όχι μόνον των Ελλήνων εμπόρων της Ηπείρου αλλά και πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού, κατά το δεύτερο μισό του ΙΗ' αιώνα. Επίσης, η Μοσχόπολις, πόλις της Βορείου Ηπείρου, είχε ονομαστή Ακαδημία από της αρχές του 17ου αιώνα, καθώς και τυπογραφείο σε πλήρη δραστηριότητα.

Χάρης στην ιδρυθείσα Σχολή, με αρχική επωνυμία "*Ελληνικόν Φροντιστήριο*" η οποία το 1744 μετονομάστηκε σε "*Νέα Ακαδημία*" και η οποία περιλάμβανε αξιόλογη βιβλιοθήκη, καθώς και το ιδρυθέν κατά το 1720 από τον ιερομόναχο Γρηγόριο Κωνσταντινίδη ή Μοσχοπολίτη τυπογραφείο, η Μοσχόπολις έδωσε στο γένος πολλούς διακεκριμένους λογίους και κληρικούς. Ας υπενθυμισθεί ότι ο Σίμων Σίνας, εγγονός του Σίμωνα Σίνα εκ Μοσχοπόλεως (1753-1822), ίδρυσε την Ακαδημία Αθηνών με δωρεά του οποίου κτίστηκε το σχετικό οικοδόμημα υπό του αρχιτέκτονα Χάνσεν.

Κατά το 1823, όταν στην Κεντρική Ελλάδα διεξάγονταν ο υπέρ της Ανεξαρτησίας αγώνας, έγινε η ίδρυση στην υπό την αγγλική προστασία διατελούσα νήσο Κέρκυρα της "*Ιονίου Ακαδημίας*". Σε αυτήν λειτουργούσαν σχολές θεολογίας, φιλοσοφίας, νομικής και ιατρικής. (Ήδη από τα τέλη του ΙΗ' αιώνα πολλοί έλληνες, από τις αρχοντικές κυρίως οικο-

γένειες της Επτανήσου σπούδασαν στην Πάδοα της Ιταλίας σχεδόν αποκλειστικά ιατρική δημιουργήσαντες μία πνευματική κίνηση, ευθύς μόλις απομακρύνθηκαν οι Ενετοί και επεκράτησε στις νήσους η ελληνική ως γραφόμενη γλώσσα.)

Την Ακαδημία αυτή ελάμπρυναν περιφρημοί επιστήμονες, όπως ο Ασώπιος, ο Κάλβος, ο Θερειανός και πολλοί άλλοι.. Όπως γράφει ο Κ.Δ. Γεωργούλης, πολύ ορθά, (Τόμος Ζ', λήμμα "**Ελλάς, Νεότερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ηλίου**", σελ. 1566) :

"Ενώ δε πάς τις ανέμενεν ότι η κατά το 1864 ενσωμάτωσις των Ιονίων νήσων εις το ελεύθερον βασίλειον θα συνετέλει ίνα ενισχυθεί η λειτουργία της Ιονίου Ακαδημίας, η τότε Κυβέρνησις προέβει εις κατάργησίν της θεωρήσασα ταύτην περιττήν, εφ' όσον ελειτούργει το εν Αθήναις Πανεπιστήμιον. Η κατάργησις της Ιονίου Ακαδημίας απετέλεσε βαρύ σφάλμα και από εθνικής και από παιδευτικής απόψεως. Η λειτουργία της επεβάλλετο δια να ασφαλίξει την πνευματικήν ελληνικήν επίδρασιν επί των ελληνικών πληθυσμών της Ηπείρου και της Αλβανίας. Αφ' ετέρου δια της διατηρήσεως της θα απεφεύγετο η υδροκεφαλική συγκέντρωσις των πνευματικών ιδρυμάτων εν Αθήναις."

Το 1831 ιδρύθηκε στην Χάλκη Εμπορική Σχολή η οποία λειτουργούσε μέχρι την δεκαετία του 1950 και της οποίας η συμβολή στην περί τα εμπορικά εκπαίδευση των κατοίκων της ανατολικής Θράκης ελάχιστα έχει παρουσιασθεί. Στην εις Χάλκη Εμπορική Σχολή δίδαξαν ο Ξενοφών Ζυγούρης (γνωστότερο σύγγραμμά του η **Πλουτολογία**, 1876). (Η Θεολογική Σχολή Χάλκης, ισότιμη προς την Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ιδρυθείσα το 1843, συμπλήρωσε έκτοτε 150 χρόνια. Έντονη επιθυμία - και - του τωρινού Πατριάρχη είναι η επαναλειτουργία της για την οποία όμως αναγκαία είναι η αρωγή του Ελληνικού Κράτους και των εις Ελλάδα πανεπιστημιακών θεολογικών Σχολών. Θεωρώ χρήσιμο, αν όχι σκόπιμο, στο πλαίσιο αυτό να λειτουργήσει και Τμήμα Οικονομικής Ιστορίας στου οποίου τα ερευνητικά προγράμματα θα δίνουν προτεραιότητα στην μελέτη του οικονομικού βίου των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία.)

Το 1894 ιδρύθηκε από τους Όθωνα Ρουσόπουλο και Γερακάρη η "**Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία**", η οποία επί σειρά ετών εμόρφωσε πολλούς νέους, επειδή δεν υπήρχαν τότε Δημόσιες Σχολές σε αυτούς τους κλάδους. Ο Όθωνας Ρουσόπουλος εξέδιδε το μηνιαίο "**Δελτίο της Εμπορικής και Βιομηχανικής Ακαδημίας**" ενώ έγραψε **Εμπορευμα-**

τολογία για τις ανάγκες του αντίστοιχου μαθήματος που εδίδασκε.

Η Ακαδημία αυτή (1894-1923) υπήρξε ίδρυμα ανώτερης βαθμίδας εκπαίδευσης και έτυχε αρχικά μεν της προστασίας των Δήμων Αθηνών και Πειραιώς, κατόπιν δε και της ελληνικής κυβέρνησης. Η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία μετά τριετία από την ίδρυσή της μεταγκαταστάθηκε από τον Πειραιά στην Αθήνα, μέχρι την διάλυσή της λόγω θανάτου του ιδρυτή της, οπότε οι περισσότεροι καθηγητές της συνεργάστηκαν με την Εμπορική Σχολή Γεράκη.

Η Εμπορική Σχολή της Ακαδημίας αποσκοπούσε στον επιστημονικό καταρτισμό εμπόρων, λογιστών, τραπεζιτικών υπαλλήλων. Εκεί διδάχθηκε για πρώτη φορά η λογιστική στη χώρα μας.

Σημαντικές είναι οι διασυνδέσεις μεταξύ όλων αυτών των Σχολών της υπό εξέταση περιόδου. Μία από αυτές συνιστά η συμβολή του κύκλου της Ελληνεμπορικής Σχολής και της Ελληνικής Κοινότητας της Οδησού στην ίδρυση της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών των Αθηνών. Κατά τον Κωνσταντίνο Κ. Παπουλίδη (σελ. 148), αυτό εξάγεται καθαρά από το ταξίδι του Όθωνα Α. Ρουσόπουλου το 1901 στην Οδησό, από τις φιλικές του σχέσεις με τον έφορο της Ελληνεμπορικής Σχολής και δήμαρχο Οδησού Γρηγόριο Γρηγορίου Μαρασλή και τέλος από την ιστορία της ίδρυσης του κτιρίου της **Ανωτάτης** Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών. (Ο Όθωνας Ρουσόπουλος πίστευε στην ίδρυση μιας Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής κατά τα τότε Ευρωπαϊκά πρότυπα και συνέβαλε προς τη δημιουργία της.) Επίσης η ΑΣΟ & Ε πρωτοστεγάσθηκε στο επί της πλατείας Κάνιγγος διδακτήριο, όπου λειτουργούσε μέχρι τότε η Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία του Οθ. Ρουσοπούλου, αποτελώντας κατά κάποιον τρόπο τη φυσική συνέχειά της.

Ο Κωνσταντίνος Παναγιωτόπουλος ίδρυσε το 1904, και διηύθυνε μέχρι το 1927 την φέρουσα το όνομά του "*Εμπορικήν και Λογιστικήν Σχολήν*".

Ο καθ. Κ. Παναγιωτόπουλος (1877-1936) εσπούδασε στην Εμπορική - Λογιστική Σχολή των Παρισίων και εις Νεσατέλ της Ελβετίας. Οργάνωσε και διηύθυνε την Εμπορική Σχολή Βόλου, διετέλεσε δε καθηγητής της Δημοσίας Εμπορικής Σχολής Καρλοβασίου Σάμου και από το 1921 μέχρι το 1923 καθηγητής της θεωρητικής και εφαρμοσμένης λογιστικής στην Ανωτάτη Σχολή Εμπορικών Σπουδών των Αθηνών. Από το 1908 και επί τριετίαν εξέδωσε το περιοδικό "Εμπόριο". Εδημοσίευσε πολλές

μελέτες και έργα λογιστικά, εμπορικής εκπαίδευσης, διδακτικά, κ.λ.π., τα κυριότερα των οποίων είναι : "Σύστημα μαθημάτων Λογιστικής", "Διδακτικός Οδηγός", "Η ελληνική εμπορική εκπαίδευσις" (βραβεύθηκε στην έκθεση των Αθηνών το 1903), "Εγκυκλοπαίδεια εμπορικής μορφώσεως" κ.α.

Δύο είναι οι σημαντικότερες συνεισφορές του Κ. Παναγιωτόπουλου:

- (α) Η ίδρυση στον Πειραιά της ομώνυμης Εμπορικής και Λογιστικής Σχολής (1904), η οποία επί ολόκληρη τριακονταετία παρέδιδε αξιολόγα στελέχη στο εμπόριο, βιομηχανία, Τράπεζες, κ.λ.π., και
- (β) Τα πολυσέλιδα λογιστικά του συγγράμματα, με βάση τα οποία μορφώθηκαν λογιστικά οι πρώτοι σπουδαστές της Α.Σ.Ο. & Ε.Ε., οι οποίοι από το σχολικό έτος 1925/26, ως καθηγητές των μέσων εμπορικών σχολών, άρχισαν "να μεταλαμπαδεύουν το νέον φώς της επιστημονικής λογιστικής ανά την χώραν μας" (Ο. & Λ.Ε., Τόμος Η, σελ. 264).

Ο Κ. Παναγιωτόπουλος υπήρξε ο θεμελιωτής στην Ελλάδα των επιστημονικών αρχών της σύγχρονης Λογιστικής. Καταπολέμησε με τα συγγράμματά του, δια του Τύπου, με δημόσιες διαλέξεις και με όλες του τις δυνάμεις την εμπορική λογιστική που στηρίζονταν στον μηχανικό κανόνα της χρεωπίστωσης "ο λαμβάνων χρεούται και ο δίδων πιστούται".

Παρότι υπήρξε ο πρώτος καθηγητής της Λογιστικής στην νεοσύστατη τότε Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, το 1923 απολύθηκε λόγω πολιτικών φρονημάτων από την επαναστατική κυβέρνηση Πλαστήρα. (Το 1923 τοποθετήθηκε καθηγητής της Λογιστικής ο Ανδρέας Νέζος σε αντικατάσταση του Κ. Παναγιωτόπουλου και τον Νέζο διαδέχθηκε ο ανακαινιστής της Λογιστικής στην Ελλάδα Μάριος Τσιμάρας).

Το 1903 εκδόθηκε ο Νόμος "Περί συστάσεως Εμπορικών Σχολών" που απετέλεσε την αφετηρία για μια νέα εποχή στην εμπορική εκπαίδευση της χώρας μας. Συστήθηκαν αρχικά 4 εμπορικές σχολές. Ο αριθμός τους αυξήθηκε μετά το εποικισμό των προσφύγων σε 21 με 3.000 μαθητές.

Μέχρι το 1936 υπήγονταν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, από εκείνο όμως το έτος υπήχθησαν στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας. Ο αριθμός των εγγραφομένων μαθητών εσημείωσε προοδευτική αύξηση

τη οποία έγινε αφορμή να αυξηθεί και ο αριθμός των σχολών. Κατά το έτος 1955 - 1956 ήσαν σε λειτουργία 40 δημόσιες Εμπορικές σχολές, εγγράφηκαν δε σε αυτές 10.192 μαθητές, κατά το έτος 1956 - 1957 ο αριθμός των εγγραφέντων κατήλθε σε 9.638 κατά δε το 1959 - 1960 σε 7.569. Κατά το 1960 - 1961 μετωνομάσθηκαν σε "*Οικονομικά Γυμνάσια*".

Οι πρώτες εμπορικές σχολές ιδρύθηκαν στην Αθήνα και την Πάτρα, στην Σύρο και Τσαγκαράδα το 1905, στην Κέρκυρα και Βόλο το 1908. Την περίοδο αυτή και μέχρι το 1925 περίπου (Ο. & Λ. Ε., Τόμος ΣΤ, 1959, λήμμα "*Λογιστική*" από τον Δημ. Ν. Αλικάκο) :

"Η διδασκαλία όμως της λογιστικής εγένετο κατά το πλείστον υπό καθηγητών μη εχόντων επιστημονικήν κατάρτισιν, εξαιρέσει ελαχίστων, προερχομένων εξ ανωτάτων εμπορικών σχολών της Εσπερίας."

Η συστηματική διδασκαλία της λογιστικής στη χώρα μας αρχίζει ουσιαστικά από το σχολικό έτος 1925-1926, όταν διορίσθηκαν ως Καθηγητές της Λογιστικής και των εμπορικών - νομικών μαθημάτων (εμποριολογίας, εμπορικής και φορολογικού δικαίου - δημοσίου λογιστικού) οι πρώτοι πτυχιούχοι της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, της οποίας η λειτουργία άρχισε στην ουσία τον Οκτώβριο του 1921.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αντωνιάδη, Σ. : "Κατάστιχο του 1645, περί της Οικονομικής καταστάσεως της Ζακύνθου", *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, Τομ. Α (23 - 29, Σεπτ. 1967), σελ. 6 - 15.
- Βικέλας, Δ. : (1884), "Η Ελλάς προ του 1821", Απόσπασμα εκ του Η' τόμου (τεύχ. β') του περιοδικού *Παρονασός*, 22 σελίδες, (ως ανάτυπο στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη).
- Βλαχογιάννης, Γ. : (1932), "Σκριπτούρα Δόπλια", επιφυλλίδα στην εφημ. *Πρωΐα*, φ. της 20-3-1932. (Επίσης στα *Απαντα*, επιμέλεια Γ. Κουρνούτου, τ. 2, Αθήνα, χ.χ., σελ. 389 - 395.)
- Βουλοδήμος, Χ. : (1871), *Πρώτη πεντηκονταετηρίς της εν Οδησσώ Ελληνεμπορικής Σχολής (1817-1867)*, Εν Οδησσώ εκ του Τυπογραφείου Α. Νίτσε, 1871.
- Γεδεών, Μ. : (1904), "Νεοελληνικής βιβλιογραφίας ανάλεκτα", *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 24 (1904) σελ. 29 - 33.
- Δετοράκης, Θ. Ε. : (1980), "Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη", *Κρητολογία* 10 - 11, 1980.
- Ηλιού, Φ. : (1983), *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, Τετράδια εργασίας 4, Αθήνα 1983 (Προσθήκες - Συμπληρώσεις).
- Καράς, Γ. : (1977), *Οι Φυσικές - θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό 18ο αιώνα*, Gutenberg, σειρά : Ιστορία - Έρευνα, Αθήνα, 1977.
- Καράς, Γ. : (1988), *Οι θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό Χώρο (15ος - 19ος αι.)*, Δαίδαλος / Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1988 (σειρά : Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη).
- Κατσιαρδή - HERING, Όλγα : (1986), *Η Ελληνική Παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Α' - Β', Αθήνα, 1986.

- Κοκκινάκης, Κ. : (1908), *Ιστορίας του Εμπορίου Επιτομή Συγγραφήσα μὲν γερμανιστί υπό Ιωσήφ Νοβάκκου ενός των διδασκάλων των εν Βιέννη ακαδημιών δια δε φιλοτίμου δαπάνης των ομογενών εκδοθείσα και μεταφρασθείσα υπό Κωνσταντίνου Κοκκινάκου Χίου, εν Βιέννη της Αυστρίας. Εκ της τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, 1809.*
- Κονόμος, Ντ. : (1984), "Η Ιόνιος Ακαδημία Κερκύρας (ένα αβιβλιογράφητο μονόφυλλο του 1808)", *Επτανησιακά Φύλλα*, 1Β' (1984).
- Κούμας, Κ.Μ. : (1830 / 31), *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμοι 12, Βιέννη, 1830 - 1831.
- Λαδάς, Γ. Γ. - Χατζηδήμος Αθ. Δ. : (1971), *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα, 1971.
- Μαυρομμάτης, Κ. : (1954), "Πρακτική των λογαριασμών", *Ηπειρωτική Εστία*, 3 (1954) σελ. 19 - 26.
- Μέρτζιος, Κ. Δ. : (1961 - 62), "Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του Νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538 - 1578)", *Κρητικά Χρονικά*, 15 - 16, τεύχος Π.
- Μ.Ι.Ε.Τ. : (1988), *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, Δ' : 1984 - 1987, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988.
- Μοσχοπολίτης, Δ. : (1802), *Εισαγωγική Διδασκαλία ... Συντεθείσα παρά του Δανιήλ του εκ Μοσχοπόλεως ...* . Εν έτει σωτηριώ, αωβ' 1802. (Τόπος έκδοσης, μάλλον η Βενετία.)
- Μιχόπουλος, Φ. : (1941), *Μοσχόπολις, αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας, 1500-1769*, εν Αθήναις 1941.
- ΝΕΡΟΥΛΟΣ, ΡΙΖΟΣ : (1827), *Μάθημα της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γενεύη, 1827.
- Νικολαΐδης, Ε., Διαλέτης, Δ., Αθανασιάδης, Η. : (1986), "Τυπολογία των βιβλίων των θετικών και φυσικών επιστημών (1750 - 1821)" *Τετράδια Εργασίας* 8, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1986, σελ. 7-38.
- Ν.Σ.Γ. : (1878), "Σύστημα Ελλήνων Εμπόρων προ της Επανάστασεως", *Ομηρος*, 6 (1878), σελ. 57-60.
- Ξανθοπούλου - κυριακου, αρτεμηΣ : (1978), *Η Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797-1866)*, Θεσσαλονίκη, 1978.

- ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ : (1938/40), "Το εμπόριον της Βενετρίας μετά της Ανατολής κατά τον Μεσαίωνα επί τη βάσει των εμπορικών καταλόγων του Βαρθ. Πάξη", *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), σελ. 17-61, 3 (1940) σελ. 241 - 296 και ανάτυπο : Αθήνα 1940.
- Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια : (1950 - 59), Τόμοι Α' - ΣΤ', εκδοτικός οίκος Ιωάννου Σιδέρη, Αθήναι (Κατά συντομογραφία στο κείμενο αναφέρεται ως Ο. & Λ. Ε.)
- Παπαγεωργίου, Γ. : (1986), *Η Μαθητεία στα Επαγγέλματα (16ος - 20ος αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 3, Αθήνα, 1986.
- Παπαγεωργίου, Γ. : (1990), *Ο Εκσυγχρονισμός του Έλληνα Πραγματευτή σύμφωνα με τα Ευρωπαϊκά Πρότυπα (τέλη 18ου - αρχές 19ου αι.)*. Ένα Μαθηματάριο Εμπορίου του Αθανασίου Ψαλίδα, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα, 1990.
- Παπαδόπουλος, Ν. : (1815 - 17), *Ερμής Ο Κερδάος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια συγγραφείσα ... δια προτροπής και δαπάνης του εν Κωνσταντινουπόλει τιμίου και φιλογενούς εμπορικού συστήματος των Ελλήνων μεγαλεμπόρων προς Χρήσιν και ωφέλειαν αυτών και των απανταχού ομογενών*. Επιστασία και διορθώσει Σ(πυρίδωνος) Β(λαντή). Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, τ. Α' - Β'.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. : (1817, α), *Ο Έμπορος Κώδηξ της Γαλλίας, Μεταφρασθείς εκ του Γαλλικού πρωτοτύπου και πολλοίς σημειώμασι πλουτισθείς έτι δέ επαυξηθείς παρά Νικολάου Παπαδοπούλου, παρ' ού προσενεχθείς τω εν Κωνσταντινουπόλει Εντιμοτάτω συστήματι των Ελληνορωμαίων Εμπόρων προς κοινήν ωφέλειαν, αναλώμασι του κυρίου Μιχαήλ Βασιλείου τύποις εκδίδεται εν Βιέννη 1817*. Εκ του Ελληνικού τυπογραφείου δέ Χιρσφέλδ.
- Παπαδόπουλου, Βθ. : (1854), *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι ...*, εν Αθήναις 1854, 1857.
- Παπαϊωάννου, Απ. : (1980), "Ελληνικά παλαιότυπα σε βιβλιοθήκες της περιοχής Ζαγορίου", *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980) σελ. 148 - 149 αρ. 7.
- Παπουλίδης, Κ. : (1982), "Η Ελληνεμπορική Σχολή της Οδησού (1817 - 1917). (Σύμφωνα με τα νέα αρχειακά στοιχεία από την Αθήνα και το Λένινγκραντ.)", *Αρχείον Πόντου*, 37 (1982), Αθή-

- ναι, σελ. 142 - 152.
- Πλουμίδης, Γ. : (1969), *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755 - 1824)*, Αθήνα, 1969.
- Σουλιώτης, Μ. : (1993), "Γενικόν Τεφτέριον", 1903 - 1918. Μία ανέκδοτη περίπτωση βόρειας λογοτεχνίας". *Το Βήμα*, Κυριακή 2 Μαΐου 1993, σελ. Β9 51.
- Συγγρός, Αν. : (1908), *Απομνημονεύματα*, τ. Α', εν Αθήναις 1908.
- Σφυρόερας, Β. : Βλ. (1975), *Οι Έλληνες επί Τουρκοκρατίας*, άνευ εκδότου, Αθήνα, 1975.
- ΤΟΠΟΛΣΚΙ, ΓΙΕΡΖΙ : (1983), "Η Μέθοδος των Μοντέλων στην Οικονομική Ιστορία", σελ. 125 - 148 : εκ του βιβλίου "Γιέρζι Τοπόλσκι : Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- Τυπάλδος, Ιακ. Γεώργιος : (1982), *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Εκδοση - Εισαγωγή - Σχόλια: Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα, 1982.
- ΦΙΛΙΟΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ : (1989), *Λογιστική για την Οικονομική Ανάπτυξη. Ο Ρόλος της Λογιστικής στην Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδας*. (Αδημοσίευτη μελέτη).
- ΦΙΛΙΟΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ : (1993), *Θέματα Λογιστικής και Μάνατζμεντ*, εκδόσεις Forum, Αθήνα, 1993. (Βλ. ειδικότερα την μελέτη με τίτλο "Ιστορική Έρευνα της Λογιστικής Σκέψης για την Ελλάδα".)
- Φραγκίσκος, Εμμ. Ν. : (1965), "Ο Κοραΐς και η Ιονική Ακαδημία", *Ο Ερασιστής Γ'*, 1965. (Στη σελίδα 177 παρατίθεται εξαντλητική βιβλιογραφία για την ιστορία της Ιονίου Ακαδημίας.)
- Χουμανίδης, Λ. : (1990), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, τομ. Β' εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1990.

Ξένη

- CAMBRIDGE ECONOMIC HISTORY OF EUROPE, The : (1971), second edition, Cambridge at the University Press, Vol. I - VII (στο κείμενο αναφέρεται κατά συντομογραφία ως CEHE).
- MAURO, F. : (1961), "Towards an "Intercontinental Model" of European Overseas Expansion between 1500 and 1800", *The Economic History Review*, 2η σειρά, τ. XIV/1, 1961, σελ. 1 - 17.
- PERNOT, HUBERT : εκδ. (1918), *Souvenirs de l' aide - major Lamare* -

Picquot (1807-1814), Avec un Appendice sur l' Academie fondee par les Francais a Corfou, Paris, 1918 (ο Κανονισμός είναι μόνο στα αγγλικά).

STOIANOCICH, TRAIAN : (1960), "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, 20 (1960) σελ. 234 - 313. Υπάρχει σε ελληνική μετάφραση "Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος" στον τόμο, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας ιε' - ιθ' αι.*, Εισαγωγή-επιλογή κειμένων : Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Μέλισσα, Αθήνα, 1979, σελ. 289-345.

VAN DER WEE H., T. PEETRES : (1970), "Un modele économique de croissance interseculaire du commerce mondial (XIIe-XVIIIe siecles)", *Annales ESC*, 1, 1970, σελ. 102-126.

SRAFFA' S STANDARD COMMODITY, MONEY, PRICES AND UNIT OF ACCOUNT¹

THIERRY M. LEVY²

*University Institute of Technology, St-ESTIENNE,
Department of Management and Economics (GEA)*

1. Introduction

The article is part of a critical Programme about economic methodology and applied to the analysis of a monetary economy.

This Programme emerged with C.A. Garvin and Edward Fullbrook in the Atlantic Economic Society. This article will specifically consult the contribution of Sraffa (1960) to the debates of the evoked Programme.

For Edward Fullbrook (1993a), "it is logically impossible to define an abstract unit of account without fixing the price of one of the economy's goods.". How does it happen then in practice where units of account systems?". How does it happen then in practice where units of account systems do work? Which is the good whose price is fixed then? Is it possible to choose Capital as the basic unit of account as suggested C.A.

---

¹ The paper has got its origin in the discussion that took place after the session "Economic Methodology" in Brussels, during the 35th Atlantic Economic Conference with Edward Fullbrook, C.A. Garvin and Brigitte Betchold.

A first version was presented at the 36th Atlantic Economic Conference held in Philadelphia, October 9, 1993. This is a completely revised version.

² I'm really grateful to Jean-Claude Chataignier, from the I.U.T. of St-Etienne and to Marie-José Labouré from Université Jean - Monnet (St-Etienne) for their useful

Garvin in a comment of Fullbrook (1993a)³?

What to think of the solution of Sraffa? Can we choose the composite - commodity as numeraire, fixing its price? For Sraffa, it is supposed to be the only one "invariant measure of the value" that Ricardo looked for. Is it really so? It is supposed to allow to distinguish the goods' price-variance and the numeraire' s price-variance. Following Abraham - Frois and Berrebbi (1990), this will be discussed in Section 1.

But one could be very doubtful with Sraffa's solution to monetary debates because "Production of commodity by means of commodity" does not introduce explicit money. Section 2 will tell the conditions of the monetarization of the production prices system.

The suggestion of C.A. Garvin to take capital as a numeraire is difficult to conceive in practice but reveals paradoxes and limitations of Sraffa's contribution as we will examine in Section 3. It's obvious that considering Capital as a good, as the neoclassical analysis does, does not solve the problem of the measure of the value. It doesn' t allow to distinguish among the good's price - variance and the numeraire's price - variance. One has to consider the other traditional conception of Capital. Considering it as an intertemporal resource changes the debates and invites to define money and numeraire in the Historical Time. The contributions of Hicks and Gaffard are then confronted to Sraffa' s. This confrontation underlines as well the specific contribution of Sraffa as well as its limit to analyze a monetary economy as it is summarized in Section 4.

2. Why study P. SRAFFA to analyze Monetary problems?

The essential motive for this study is that the objective of Sraffa himself when he worked on Ricardo's opus is to make possible the assumption of a non equiproportionate change in the price of all goods and particularly in the price of the medium of exchange and numeraire. The stake of this study is then **to know whether Sraffa' s building allows to overpass the logical incoherence of monetary prices theory that was underlined by Patinkin (1965) and Fullbrook (1993a) or**

---

³ at the 35th Atlantic Economic Conference, April 1993, Brussels.

not. Is Sraffa's proposition a solution to the Patinkin paradox?

In the next section, we will evolve the work of Mondello (1990) who suggests an affirmative answer. The first aspect of a positive answer requires to precise if Sraffa (Chapter 4)'s standard commodity is effectively the only unvariable unit of account.

Following G. Braham-Frois and Berrebbi (1990), the global system of Sraffa can be described with (A, I, L) where A is the matrix of the inputs (order k), I is the squared - matrix of the outputs (order k) and L is the column- Labour vector. Rewriting the Sraffa's system, it is then possible to build the composite - commodity and analyze its properties. The Composite - commodity is proposed in Sraffa (§ 23-24). It's the commodity $q = (q_1, q_2, \dots, q_K)$ where $1, 2, \dots, K$ correspond to the different industries. q is given with : $qA = \alpha q$ and $qL = 1$ and its value is supposed to be independent of repartition. In Chapter 5, Sraffa enounces that this commodity is the only one pertinent standard, that is the only one invariant measure of the value. The study of the properties of the build system, developed in Abraham - Fois and Berrebbi (1990), reveals that this proposition is true only if matrix A is not decomposable with an assumption too on the matrix that defines the different forms of Labour. The definition of K is $K = (L, AL, \dots, Ak-1L)$. For Sraffa, it is implicitly a matrix of rank k . If K is of rank $m < k$, there exist then $k - m + 1$ independent standards and the composite-commodity of SRAFFA is one among others. Its unicity is verified only when K is of rank k . (Abraham - Sraffa's solution doesn't work and there are several standard - commodities, each of them offering a different evaluation ratio. (This corresponds to the model of Sraffa § 35).

The Composite - Commodity is a solution to the problem of the measure of the value under specific conditions. When these conditions are respected, the result is suggested by Edward Fullbrook (1993) in an unpublished part of the paper he presented in Brussels and that is published in the «Atlantic Economic Society Best Paper Proceeding» (Fullbrook, 1993a) :

"Now consider the case of a unit of account uc defined in terms of unit of a commodity formed of units of two or more of the economy's goods. Each of the component commodities will have its price in terms of uc . The sum of the products of each component commodity's unit price times the numeric of the quantity of that

commodity included in the commodity's unit is definitionally equal to the price of the composite-commodity. Thus, the price of each component commodity is some fractional part of the price of the composite commodity. Therefore, if uc is the unit of account and the price of one of the component commodities increases/decreases, then the price of at least one of the other component commodities must decrease/increase. Therefore, when a unit of account is defined in terms of a composite commodity, though it is possible to conceive of a change in the prices of all non-composite commodities, it is not logically possible to conceive of an equiproportionate change in the prices of all non composite commodities".

Then, the major objection that one can make to Sraffa's contribution is that the Composite-Commodity is an unrealistic and unpracticable standard. How to perceive it in reality? This critic is linked to the non introduction of money in his theory. Following C. Schmidt (1990), it will be proposed in section 3 that this omission is significative of Sraffa's methodology.

To suppress this objection, is it possible to monetarize Sraffa's system? For G. Mondello (1990), the omission of money is just a formal problem that is easily solved. In this prospect, money has no specificity and there will no be difference among a "real economy" and a monetary one. Consequences will be evoked in section 3 and 4 after the monetarization of Sraffa's system is described.

3. Monetarization of SRAFFA's analysis is formally possible

Following Mondello (1990), the question of the monetarization of the Sraffa's production prices system is the one of the articulation of relative prices and prices that are expressed in terms of units of account. Mathematically it is just a normalization change. Relative prices are multiplied by a positive Homothety factor λ that is supposed to represent the nominal and monetary values. But economically, this formal solution is wrong because of the Patinkin paradox. In this context and if nothing

more is given, the monetary prices are undetermined. Effectively, to each level of λ is corresponding a different value of these prices and then the choice of λ is arbitrary. The problem is that λ is not economically determined and then can be of any level, respecting the following equality :

$\lambda = w / v$, where w is the value of product expressed in units of account and v the same value in relative terms.

Mondello's solution, to obtain an economic foundation of the level of λ , is to consider that this factor is determined with the following ratio :

(Monetary Wage Rate / Real Wage Rate). This is conform to the precedent equality and links λ to an economic variable : the level of wages.

Mondello first shows that a monetarized expression of the prices system and the microeconomic and macroeconomic data can be reduced to a Sraffian production prices system whatever the abstract unit of account. This result depends on the level of α in the definition of the composite - commodity. α is the maximal Eigen Value of matrix A and the needed proportions of each component commodities of the composite-commodity will be given with the Eigen vector associated to α . This process and the precise solution of Mondello (choosing the wages to justify the level of λ) is an effective process to achieve the monetarization of Sraffa's system and to fix the components of the composite - commodity. Following Mondello, *"this form of monetarization allows to conceive a monetary theory which is not quantitative because the variance of monetary prices is essentially explained with non - monetary factors, specifically in the Sraffian context: - the variance of the monetary wage rate, -a change in the effective repartition of surplus, -or technological changes."*

Nevertheless, this interesting result is to be used with prudence because of the ambiguity of the fixation of λ . Mondello (p. 400) is considering that monetary values and real values are independently determined. In fact, Edward Fullbrook (1993b) shows that the real value is a particular expression of the value with a given numeraire. "A real value is only a money value which has been converted to a different unit of measurement." ⁴ The nominal versus real distinction is just a nominal distinction

---

⁴ Referring to Aristotle's Theory of Value (Houmanidis, 1994), it's interesting to notice that he seems to avoid this discussion. In a "monetary and speculative economy", for "Chrematistic Oeconomics", money is considered as "equivalent of the exchanged

and the ration proposed by Mondello (Monetary Wage Rate / Real Wage Rate) to determinate economically λ becomes really problematic.

Following Fullbrook, *"the false belief that there are two kinds of value is shown to rest upon a confusion arising from the need to convert value numbers to a common unit and from the fact that the operational unit of value is always historical accident."* The fact that money as unit of account is historical accident is an important element for the present discussion. Does Sraffa contribution is very mitigated.

Under specific conditions, the composite-commodity is the only one invarant measure of the value. The monetarization of the basic system of prices proposed by Sraffa is possible but problematic. Its only interest is probably that it illustrates how to found the constitution of the standard - commodity. The proportions of the different component commodities in the standard - commodity result from a specific process which is partially arbitraty too (for example, the choice of the ration Monetary Wage Rate / Real Wage Rate).

In this prospect, The Standard - Commodity is just an imperfect image of what a real unit of account is. The arbitrary of its formation is not a real handicap to this description while the operational unit of value is always an historical accident. In this sense, and the same if it is an "imaginary system" (C. Schmidt, 1990), the composite - commodity concept seems to be one of the best visualizations of the unit of account.

But the Composite-commodity is just a static and abstract unit of account that doesn' t capture all the functions of money associated to the operational unit of account. Works of the "Intersubjectivists" and "Conventions economists" (Aglietta, Orlean, 1982; Levy, 1990, 1994a) underline the social impact of the choice of one unit of account or the other. The choice is not neutral, a fact that doesn' t appear in Sraffa's representation. And the unit of account is also perceived for these authors as a signal and an institution for the coordination of the agents. (See Levy, 1990 for a complete survey.). But Sraffa's analysis also neglects the role of money in the economic dynamic. This was first underlined by Goodhart and an interesting extension was proposed by D. Blondel and J.M Parly

---

"Chrematistic Oeconomics", money is considered as "equivalent of the exchanged value" (Houmanidis, 1994, p. 12-13). This formula avoids radically the artificial distinction Nominal / real value that is contested by Fullbrook. And the monetarization of the Sraffain system would be unseeable but immediate.

(1981) who show that money is an intertemporal medium of disequilibria reports. This characteristic is attributed to the Capital in the Austrian Tradition. This remark invites to examine a possible austrian alternative to the contribution of Sraffa.

And effectively, J.L. Gaffard (1990) when he studies Sraffa's contribution, rejects it and invites to prefer a Hicksian approach (as the one he develops in *"The Innovative Choice"* with Mario Amendola). For him, the approach Hicks inaugurated is the one which allows a dynamic analysis of the disequilibria in which everything is not played ex-ante. This would be the only one approach to take into account the temporal dimension of the production processes. These remarks are a serious critic of Sraffa's contribution. Evaluating their significative implication requires to situate money versus the Time-representation of the two approaches and of the agents. Is Sraffa's contribution respecting Historical Time? This is the object of the next section.

4. Alternative and Debates; Money and Time ⁵

4.1. GRAFFARD and HICKS about Capital and Money

Like Sraffa's, the objective of Gaffard (1992) is to propose a critic of Economic Theory. Specially, he also wants to break with the equilibrium problematic which doesn't allow the explanation of Change. Considering that *"Monetary analysis and the equilibrium method are mutually incompatible"* (M.Kohn, 1986), Gaffard pretends to examine money and capital as medium of disequilibria intertemporal reports. In particular, he says that the historical dominance of the equilibrium method in the economic thought comes from the insufficient study of Capital in the Monetary approach. The study of capital would be the key of a dynamic analysis. (Gaffard, 1992, p. 124-125).

Opposing two economic traditions about capital is equivalent to

---

⁵ A different and more complete presentation of these debates about Temporality in Economics and the stakes of the different representations of Time is proposed in Levy (1994b, Chapter 4, section 3).

oppose two temporalities : "Historical Time" and "Project time".

The two alternative approaches about Capital are well known. While, for neo-classical theory, Capital is just a stock of machines immediately usable and transformable, the Austrian Tradition considers Capital as a fund of resources to start the production process. This conception invites to consider sequences of production and integrates the existence of individual and collective learnings during the production process (Levy, 1994b). It can be associated with the Historical Time while the Neo-classical approach is associated with Project Time. It is time of the instant while the historical time is the time of the duration (For example duration of the production-process) (Claude Mouchot, 1978). The most important with these two representations of time is that, in the same context, following the dominant representation, the optimal choice in a decision problem may be different. Then, it will be important to verify if Sraffa's contribution is located in the Historical Time.

4.2. Historical Time and Project Time

Newcomb's paradox presented by Robert Nozick (1969) and J.P. Dupuy (1991) is a good illustration of the stakes of the generic distinction of the two temporalities : Time of the project and Historical Time. Developments and Extensions of this paradox are presented in Levy (1994b) and this section will offer a summary of the result it illustrates.

Consider a player facing a generous bank. There are two boxes, one is opaque and contains one Billion \$ if the Bank anticipated that the player would only take it. And the other box is transparent and contains \$ 10.

The Player has two alternative choices : Either he takes the two boxes and he is sure and certain to receive at least \$10, or he chooses the opaque box and can hope to receive 1 billion but this is not certain. Of course, all depends on the Bank's anticipations, and then on the player's idea about the bank anticipations. This is what is first apparent. But in reality, the bank plays before the player decides. And then, the discrimination between the two temporalities is based on the assumption of counter-factual power on the past or not.

If the agent considers that his decision can affect the decision of the Bank, he will easily choose only the opaque box. It is the time of project. If the agent's representation excludes the counter-factual power on the

past, he will choose the two boxes in order to receive at least \$10.

This is just a schematic paradox that underlines the stakes of one representation or the other. Which is the dominant representation in Sraffa's contribution? Are the critical remarks of Gaffard relevant?

Following Dupuy (1991), **the definition of the Historical Time is as follows : there is no counter-factual power on the past. In other terms, there are irreversibility phenomena.** Isn't it a characteristic of Sraffa's contribution?

4.3. Is SRAFFA's formalization located in the Historical Time?

For Gaffard, the approach Hicks inaugurated is the one which allows a dynamic analysis of the disequilibria in which everything is not played ex-ante. This remark is supposed to be a critic of Sraffa's contribution but it is not. Effectively, in the Sraffa's opus, there is an indetermination about the levels of wage-rate and profit-rate. In "*Production of commodities by means of commodities*", Sraffa proposes simulations when one of these two rates is given but he also suggests that in reality the levels of these two variables depend on social conflicts. Everything is not played ex-ante and Sraffa's system receives a first historical inscription which is social. (Claude Mouchot, 1978, p. 183).

The view of Sraffa on Production is also located in the Historical Time and the Gaffard critic seems to be irrelevant. Sraffa's contribution insists on repetition (of the production cycle). Then, it, de facto, snaps with the marginalist reasoning (C. Schmidt, 1990). The production of a given moment is herited from the past accumulation of capital and there is no counterfactual power on the past. The apprehension of Time is then clearly a sequential one. In this sense, it takes into account the irreversibility phenomena and the possible learning processes in the production process and Sraffa's analysis is more close to Gaffard's work than to Neo-Classical one on this point. In this sense, Sraffa's contribution is effectively located in the "Historical Time". The critic of Gaffard is irrelevant except when he notes that the composite-commodity thought as an invariant measure of the value may be in time. The process of monetarization described in this article can justify the fact that the standard may receive new definitions with new proportions of the component commodities at certain moments. These modifications are

changes of monetary conventions and are socially determined. The analysis of Sraffa is only incomplete.

The only ambiguity of the Sraffa's contribution comes from his methodology. In the precedent sub-section, it was argued that subjects had time-representations in mind that could affect their choice. Conversely and curiously, Sraffa's system is only technical and the agents compartments are implicitly described⁶. The subject doesn't appear in the analysis of Sraffa⁷. Mental representations and anticipations of the agents are not taken into account. Therefore, it is difficult to define the Historical Time representation the agents refer to. And this is particular to Sraffa's methodology that Schmidt (1990) considers to be analogous to the one of Brouwer Mathematics. It's an intuitionist approach of the problems. In this thought process, the objective of the proposed formalisms is only to make seeable what is hidden in reality. In fact in this discussion, Sraffa makes seeable the Standard and invariant measure of the value that would be partially unseeable. In this prospect, Sraffa's analysis cannot pretend to be a complete theory of the functioning of a monetary economy and his work has to be developed and refined.

It is now time to summarise the conclusion of this survey of Sraffa's contribution to the analysis of a monetary economy and to consider that Sraffa's solution is logically and methodologically interesting but not completely relevant. The Consideration of the Composite-Commodity as Standard has to be articulated with other elements of the monetary theories.

5. Conclusive remarks

The (implicit) monetary theory and value theory suggested with the work to Piero Sraffa is certainly incomplete but its main merit is to invite

---

⁶ Significantly, in the joint-productions models, it is possible to show that the "hidden" demand compartments are determinant to select which is the equilibrium production system among all the possible production systems that exist in this context. (A. D'Autume, 1990).

⁷ Following G. Deleplace (1990), Sraffa's heterodoxy is a limited example of Economics

the economists to consider money and value in a "production economy". The Neo-classical theory of value and one of its alternative : the Intersubjectivist theory of value (...) are based on an "*Exchange Economy*".

The Intersubjectivist theory of value which is a very critical refinement of the Neo-classical Theory describes the valuation of goods when two individuals in possession of two different goods meet on the market. Founded on Simone de Beauvoir and René Girard's philosophy, it shows that exchange takes place because of the reciprocal desires of the individuals. (Fullbrook, 1994b; Aglietta, Orlean, 1982; Levy, 1994a). But the result of this is a market social violence process and the only way to avoid it is to introduce money. (Levy, 1994a). Then the social function of money is completely described. But the model is the one of an "exchange economy". How does it work in a "production economy" when the consumer meets goods that have been produced by firms which have a discretionary power for pricing? This question, suggested by the work of Marc R. Tool (1994) is the object of a future research (Levy, forthcoming).

Sraffa's contribution can then be positioned vs the new research programs that concern the functions and foundations of the monetary economy.

Two new research programs of this concern have emerged recently. One has its origins in the work of C.A. Garvin and Edward Fullbrook and explores the algebraic structure and formal measurement properties of commodity space and exchange - value. The second and already well established program grew out of works in the 1980s in France by Michel Aglietta, André Orlean, Jean-Pierre Dupuy and others. Its foundation works have been comprehensively surveyed in Levy (1990). Known variously as "conventions economics" and as the "Intersubjectives", this school emphasizes the role of conventions and intersubjective in market relations. It treats money and markets as social institutions (Levy, 1994a), whereas the other school treats the same as systems of measurement (Edward Fullbrook, 1994).

Each of the two new programs offers a system for analysing standard economic phenomena from a vantage point outside the equilibrium paradigm. And this is a shared point with Sraffa's work.

The two programs, for separate reasons, argue that a money economy is fundamentally different from a real one. At the opposite Sraffa's

extension proposed with the monetarization of the production prices system considers that there is just a formal difference. In this sense, it seems that the Sraffaian approach of a monetary economy is incomplete but deserves to underline the production aspects of the functioning of the economy and of valuation.

As suggests Edward fullbrook (1994a), Neo-Classical Economics considers Market as the process of reaching the equilibrium while Measurement Economics (he develops) considers Market as the process of measure of the value using money. The work of "Conventions Economics" also suggests that Market is a Social Violence process and that money is useful to capture violence. For Sraffa, Market is a process of creation and his analysis is centered on production more than on the exchange. The pricing is then resulting from the production system. The role of money in the economy does not appear clearly in this analysis. Nevertheless, monetarization is possible.

Measurement Economics and Sraffaian approach or Conventions Economics and Sraffaian approach should be combined to obtain a complete theory of value and an explanation of the functioning of a monetary economy that integrates the production sphere, that is a theory for which, pricing and costing phenomena are not only Market Determination but discretionaty decisions of the productive agents engaged in an interactive and complex process (R. Tool, 1994-1995). This is suggested with P. Sraffa's work. The next development of these researches will then illustrate the importance of Sraffa's work.

REFERENCES

- ABRAHAM-FROIS, Gilbert-BERREBBI, Edmond (1990) : "L'ambiguïté de l'étalon." (Standard's ambiguity), in R. ARENA, J.L. RAVIX (Eds) : "*SRAFFA, trente ans après*" (Sraffa, 30 years ago), PUF, Paris.
- AGLIETTA, Michel-ORLEAN, André (1982) : "*La Violence de la Monnaie*," PUF, Paris.
- D' AUTUME, Antoine (1990) : "Le rôle intime de la demande dans la production jointe," in R. ARENA, J.L. RAVIX (Eds) : "*SRAFFA, trente ans après*" (Sraffa, 30 years ago.), PUF, Paris.
- BLONDEL, Danièle-PARLY, Jeanne - Marie (1981) : "La monnaie dans les reports intertemporels de déséquilibre," in P.Y. HENIN (Ed.) : "*Etudes sur l' Economie en Déséquilibre*" Economica, Paris.
- DELEPLACE, Ghislain (1990) : "Sraffa et l' Hétérodoxie. Une critique de la théorie du sujet économique," in R. ARENA, J.L. RAVIX (Eds) : "*SRAFFA, trente ans après*", PUF, Paris.
- DUPUY, J.P. (1991) : "Temps du projet et Temps Historique," in R. BOYER, B. CHAVANCE, O GODARD (Eds) : "*Les Figures de l' Irréversibilité en Economie*," Editions de l' EHESS, Paris.
- FULLBROOK, E. (1993a) : "Logic and Abstract units of Account", *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Volume 3, Number 2, July 1993.
- FULLBROOK, E. (1993b) : "Nominal versus Real Values : a nominal distinction." *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Volume 4, Number 1, January 1994.
- FULLBROOK, E. (1994a) : "Rabbit or Duck : An Introduction to Measurement Economics." Paper presented at the Allied Social Science Association Meetings, Boston, January 3-5, 1994.
- FULLBROOK, E. (1994b) : "The Intersubjectivity problem in philosophy and economics." Paper in process of placement.

- GAFFARD, J.L. (1990) : "Théorie du capital et dynamique économique, une approche sraffaïenne versus une approche hicksienne," in R. ARENA, J.L. RAVIX (Eds) : "*SRAFFA, trente ans après* (Sraffa, 30 years ago.), PUF, Paris.
- GAFFARD, J.L. (1992) : "Capital et monnaie. Controverses historiques et recherches méthodologiques," in R.ARENA, D. TORRE (Eds) : "*Keynes et les Keynésiens*," PUF, Paris.
- GIRARD, René (1961, Translated in English 1965) : *Deceit, Desire, and the Novel : Self and Other in Literary Theory*, John Hopkins Press, Baltimore.
- GIRARD, René (1972, Translated in English 1977) : *Violence and the Sacred*, John Hopkins Press, Baltimore.
- HICKS, J.R. (1974) : "Capital controversies : Ancient and Modern," *American Economic Review*.
- HOUMANIDIS, L. (1994) : "Aristotle on Value and Price". Paper presented at the Atlantic Economic Conference, Athens.
- KOHN, M. (1986) : "Monetary analysis, the equilibrium method, and keynes' General Theory," *Journal of Political Economy*.
- LEVY, THIERRY (1990) : "*Conventions et Fondements de l' Echange marchand et de la monnaie*," Paris -IX-Dauphine University.
- LEVY, THIERRY (1994a) : "Measurement Economics, Value Theory and the social function of the Money," *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Volume 4, Number 2, July 1994.
- LEVY, THIERRY (1994b) : "*L' interaction entre jeu interne et jeu externe dans la Dynamique de l' Entreprise*," Paris -IX-Dauphine University.
- LEVY, THIERRY (Forthcoming) : "The Intersubjectivist Theory of Value and the production." Paper to be presented at the 39th International Atlantic Economic Conference, Vienna, March 1995.
- MONDELLO, G. (1990) : "Essai sur l' expression monétarisée d' un vecteur de prix de production sraffaïen," in R. ARENA, J.L. RAVIX (Eds) : "*SRAFFA, trente ans après* (Sraffa, 30 years ago), PUF, Paris.
- MOUCHOT, CL. (1978) : "*Temps et Sciences Économiques*," Economica, Paris.

-
- NOZICK, R. (1969) : "Newcomb's problem and two principles of choice," in N. RESCHER et. al. (Eds.) : *"Essays in Honor of Karl HEMPEL,"* D. REIDEL, Dordrecht (Nederland).
- PATINKIN, Don (1965) : *"Money, Interest and Prices : an integration of monetary and value theory"*, Harper and Row, New-York.
- SCHMIDT, Christian (1990) : "Les fondements d' une critique constructiviste de l' économie marginaliste," in R. ARENA, J.L. RAVIX (Eds) : *"SRAFFA, trente ans après"* (Sraffa, 30 years ago.), PUF. Paris.
- SRAFFA, Piero (1960) : *"Produzione di merci a mezzo di merci. (Premesse a una critica della teoria economica.)"*, Einaudi Paperback, 35, Italy. Translated in english : *"Production of Commodities by means of commodities,"* Cambridge University Press.
- TOOL MARC, R. (1994) : "Costing and Valuation." Paper presented at Meetings of the Association for Evolutionary Economics, Boston, January 1994, and at the meeting of the Society for the Advancement of Socio-Economics (SASE), Paris-HEC Campus, July 1994. A revised version will be published in TOOL, Marc R. (1995) : *"Pricing, Valuation and Systems"*, Edward Elgar.

NOMINAL VERSUS REAL VALUES : A NOMINAL DISTINCTION*

EDWARD FULLBROOK

University of Bristol

1. Introduction

Economics distinguishes between nominal values and real values. A belief, apparently universal, exists to the effect that these terms, “nominal” and “real”, refer to two profoundly different ways of measuring most economic quantities. Magnitudes of exchange-value, so it is believed, can be “measured in money (or “nominal”) terms” or “measured in real terms”. Thus, there are “money values” (or “nominal values”) and “real values”, as is the expressions “the money value of inventories” and “the value of inventories”. Theoretical analysis often employs this conceptual differentiation; so too does everyday reportage of economic affairs. However, despite its general use, the distinction between “real” and “nominal” seems to have been predicated more on intuition and habit than on rigorous analysis. Explanations of the putative difference between these two kinds of value invariably seem to have been superficial and without grounding in the basic measurement concepts of modern science. A more considered examination of this distinction is long overdue.

Implicitly associated with the notion of two kinds of value is a cluster of general quantitative concepts. This paper will proceed by analysing these subsidiary ideas as they pertain to exchange-value. It will consider

---

* This paper was originally published in the *Atlantic Economic Society Best Papers*

various basic measurement concepts, including : the distinction between standards and units, the naming of units, the principle of “absolute significance of relative magnitude”, and the process of unit conversion. This analysis reveals that a “real value” is only a “money value” which has been converted to a different unit of measurement. The false belief that there are two kinds of value is shown to rest upon a confusion arising from the need to convert value numbers to a common unit and from the fact that the operational unit of value is always an historical accident.

2. Units of Money and units of Value

Discussion of measurement phenomena is beset with several linguistic problems, each involving the overloading of a symbol. Of special interest to the present inquiry is that a unit of measurement typically is given the same name as the standard by which it is defined. With a measurement standard, one is dealing with an object, whereas a measurement unit refers to a property of a class of objects. For example, there is the bar of platinum - iridium alloy kept in Paris and called the “metre”, and there is the unit of length which that bar defines and which also is called the “metre”. Or, on the operational level, there is the metre stick which one positions along the wall of their house, and there is the metre of length which the metre stick measures. Similarly, there is the dollar one leaves on the table for a tip, and there is the unit of exchange-value also called the “dollar” which the other kind of dollar defines.

In the physical sciences, this double-loading of a symbol such as “metre” does not engender conceptual difficulties, because the process of measurement and the object of inquiry are, with rare exceptions, distinct. Economics’ relation to the measurement process, however, is radically and irredeemably different. As Wassily Leontief has observed, [Leontief, 1983, p. viii] “measuring and pricing constitute an integral part of the phenomena that [the economics] sets out to explain.” The focus of economics’ inquiry is the market exchange mechanism, whereby exchange-values, through a process of equilibration, are determined for the commodities exchanged. The fact that the measures, that is, the economic agents, do not perceive their exchange operations as

---

measurement ones, only adds to the terminological problems. It is the tangible objects of their exchanges, the commodities and the money, rather than the exchange-value numbers which their exchanges assign to the commodities exchanged, which are the economic agents' primary and often sole interest. Consequently, they are inclined to speak only of quantities of money, that is, quantities of a replicated standard of measurement, rather than quantities of exchange - value, that is, quantities of a measured property.

As economists, however, while remaining profoundly interested in quantities of money, it is imperative that we also focus on quantities of value, this being the only measurable property shared by all objects in our domain. Consequently, it is necessary for us, in a way that it is not for economic agents, to indicate, when speaking of currency units, whether we are referring to a quantity of money or to a quantity of exchange - value. With regard to this matter, standard usage in economics is often distressingly imprecise. Consider the various meanings that commonly, and often all in same work, are given to the symbol "price". Leaving aside the case of relative prices, this term is used, normally without any qualification, to denote magnitudes belonging to four different quantitative orders. Sometimes "price" is used to denote the number of units of money for which a unit of some commodity exchanges, sometimes to denote the exchange - value of a unit of a commodity, sometimes to denote the number of units of money exchanged per unit of a commodity, and sometimes to denote exchange-value per unit of a commodity. There is also, most curiously, a fifth common usage for "price", as when it is said the price of a unit of money or of a numeraire is one. Not one dollar, or one mark, or one apple, but just one. Here the term "price" refers to no quantity of any kind, but instead merely to the numeric or numerical coefficient of a magnitude of some, usually unspecified, kind of quantity.

This melange of professional usages of the symbol "price" illustrates the knot of linguistic ambiguity that has grown up in economics around the fundamental distinctions between a **standard** and a **unit** of measurement, between a standard of value and a unit of value in particular, between quantities of money and quantities of exchange-value, and, indeed, between quantities and pure numbers. Each of these distinctions is a simple one, and it is not in any way being suggested that prior to hearing or reading this you have not all possessed a full

understanding of them. It has, however, been the author's personal experience that failure to keep these elementary distinctions in the fore of his mind has often led to the most frightful muddles when considering questions concerned with exchange-value. Part of this proclivity to confusion arises from the fact, noted by Leontief, that, in economics, the measurement process is internal to the object of inquiry. But there is another and even more perplexing dimension to this internality, one which bears directly on the question of "nominal" versus "real" values and to which we must now turn.

3. Naming units of Exchange - Value

In all of economics few passages are so deserving of esteem as Ricardo's famous "SECTION VI On an invariable measure of value". Yet it seems that this famous piece of analysis has been a seminal influence in engendering the general misunderstanding about exchange-value numbers which underlies the presumed distinction between "nominal" and "real". Although Ricardo went some distance toward intellectual mastery over this difficult matter of standard of value variance, he did not exhaust the issue, and, most significantly, he partially but strategically misidentified the problem.

Ricardo identifies the absence of "an invariable standard, by which we could measure the variation in other commodities" [Ricardo, 1971, p.71] as the insuperable cause of the difficulties surrounding the comparison of shifting relative values. Familiarity, however, with some of the finer aspects of physical measurement shows that on two points this long accepted doctrine is slightly but crucially wide of the mark. The case of length measurement is particularly instructive.

The traditional process by which units of length have been defined, far from assuming that the objects chosen as the standard of length are invariable, stipulate procedures by which the variability of their length can be controlled within limits at the moment of their use. "The meter, for example," writes the epistemologist Carl Hempel, [Hempel, 1966, p. 95].

is defined by the distance of two marks engraved upon the International Prototype Meter, a bar made of platinum-iridium alloy, with

a peculiar X-like cross section : the marks are said, by definitional convention to have a distance of one meter when the bar is at the temperature of melting ice and is symmetrically supported by two rollers at right angles to its length and .571 meters apart in horizontal plane.

Hempel' s passage illustrates two points relevant to the present discussion. First, it implicitly assumes that the length of the chosen standard of length is significantly variable. Second, it also implies that the size of the unit of length defined by the metre bar is conditional upon the latter' s temperature and means of support. The second point raises a theoretically interesting possibility : by holding the means of support constant and varying the temperature, a series of different units of length could be defined using the same International Prototype Metre. Of course, the low coefficient of linear expansion of the platinum-iridium alloy would severely limit the size range of such a set of units. But it is only the principle and the hypothetical problem to which it leads that is of interest. Defining units in this peculiar way gives rise to a problem in naming them. It makes it impossible to individually name them by merely passing on the name of the standard by which they were defined. "Metre", in this situation, could be used as the name of the set of such units, but it cannot suffice as a means of identifying the individual units. Instead the name of any unit of length so defined would have to include the temperature of the standard at the time of definition.

This hypothetical physical case is relevant to economics because it structurally resembles the one we face in the naming of units of exchange-value. Because the exchange-value of exchange-value standards varies over historical time, it is impossible to identify a unit of exchange - value merely by assigning to it the name of its defining standard. "U.S. dollar" identifies a unit of money, that is a standard of exchange - value, but not a unit of exchange-value. To name an exchange-value unit it is necessary to date the exchange-value standard, just as in the imaginary experiment above it was found necessary to state the standard' s temperature in order to name a length unit.

On one level, this problem with the naming of exchange-value units would seem to be well understood. It is common practice to specify quantities of exchange-value as measured in "1987 dollars" or "1960 dollars", or "1993 dollars" and etc.. However, earlier in this paper it was stated that "there is the dollar one leaves on the table for a tip, and there is the unit of exchange-value also called the 'dollar'". On hearing this

statement eyebrows may have been raised, but I rather doubt it. Yet as we are all currently aware, the statement's second half is fundamentally untrue. There is no unit of exchange-value called the "dollar", and there never has been. Furthermore, one economic prediction that can be made with certainty is that naming a currency unit will never suffice for the naming of a unit of exchange-value. The fact that such an elementary error can pass unnoticed shows our understanding of this matter of identifying and naming units of exchange-value is not as secure as it should be. This seems partly due to the failure to fully conceptualize the nature of the variance in exchange-value standards. Contrary to Ricardo's analysis, the mere fact of an exchange - value standard's variability does not distinguish it from a standard of a physical order of measurement. Rather, it is that the economist is powerless to control such variation. This brings us to a second major problem with exchange-value measurement.

4. Converting units of exchange - value

Ricardo, and thereafter economists in general, spoke of the wished for invariable standard in the singular. However, it is the fact that different standards generate the same order on a set of objects which shows that a quantitative order such as length or exchange-value is object chosen as the standard. Therefore, with such quantitative orders the problem of unit conversion can never be completely avoided. Furthermore, because the standard and the size of the unit are ultimately matters of choice, there is a nominal aspect to every such measurement number.

It also must be noted that not all kinds of measurement numbers, e.g., hardness, length and probability, are nominal in the same degree. Measurement theory offers formal systems for classifying the degree to which a measurement number is nominal, or, in mathematical terminology, arbitrary as opposed to unique. Quantity numbers such as length and exchange-value, which are based on a ration scale, are unique up to a similarity transformation. The numerical coefficient of a length or exchange-value number depends upon the size of the arbitrary unit of measurement. Therein lies the nominal aspect of such measurement numbers. The smaller the unit, the larger the numeric and vice versa.

Because the size of the unit is due to choice or historical accident, the coefficients of such quantity numbers lack significance individually. Ratio quantities such as length and exchange-value do have, however, what is called the property of absolute significance of relative magnitude. This means that for any two measurement numbers belonging to one of these orders and expressed in the same unit, the ratio of their numerics is independent of the size of the unit. To exhibit this significance, and thus go beyond the nominal aspect of such numbers, it is, of course, necessary to convert them to a common unit. But it must be emphasized that such conversions, including those of exchange-value numbers, so not alter the nature of the individual measurement numbers. Instead they change only their numerical significance relative to one another.

Despite these formal similarities between exchange-value and other ratio scale measurement orders such as length, mass and time, there is a crucial and fundamental difference in the actual process of unit conversion. This difference, however, is not generally apparent. This is because for the working economist and the natural scientist the procedure is usually the same : a unit into which all the data is to be converted is chosen, then tables are consulted for the factors of proportionality holding between the chosen unit and the various units found in the original data, and finally, by an arithmetic process learned by every child, the data is converted to the same unit of measurement. It is only in the procedures that lie behind the compilation of the conversion tables that one encounters the anomaly in the conversion of exchange-value units. Whereas the factors of proportionality holding between units of a physical order of measurement are determined by operations of measurement, those between non-contemporaneous exchange-value units are merely the result of estimates. This difference arises out of the conjunction of two empirical facts. Firstly, the operational unit of exchange-value measurement, that is, the measurement unit of the market, is always an historical accident, rather than the choice of the measurers. This predicament arises from the previously noted inability of agents to control the variableness of exchange-value standards. Secondly, all of an economy's replicated exchange-value standards, that is, all units of its money supply, vary equally and simultaneously over time. These facts make it economically impossible to use direct measurement procedures to determine the factor of proportionality between any two such units of exchange - value. With a physical order of measurement,

however, determination of factors of proportionality between units takes place by the direct comparison of the standards or replica standards which define the units. For example, a foot rule can be juxtaposed to a metre stick and measured in metres. However, exchange-value standards belonging to the same currency but possessing different exchange - value, for example, 1983 dollars and 1993 dollars, can never be placed in the relation of exchange since they are always separated by historical time. In other words, over time there is no means of directly comparing two units of exchange-value. Consequently, the determination of factors of proportionality between exchange-value units proceeds by methods of estimation, that is, price indices, rather than by measurement ones. A price index number is merely the estimated factor of proportionality holding between two units of exchange-value.

5. Conclusion

In recent decades the presumed distinction between nominal and real values has been asked to carry heroic amounts of theoretical weight. Reliance on this hypothesis has been especially great in the work of Milton Friedman, where the analysis proceeds from its distinction between “nominal income” and “real income”. Yet it is to be observed that Friedman defines “real income” as merely “nominal income” divided by price index number. [Friedman, 1974, p. 31] This division of a denominate number by a pure one yields a number of the same quantitative order as the numerator. Thus Friedman’s distinction between “real income” and “nominal income” is of the same kind as the distinction between length in metres and length in feet, or between weight in grams and weight in ounces. Obviously, Friedman and many others, including at one time the present author, believed that this distinction between “real” and “nominal” income in particular, and between “real” and “nominal” values in general, was more profound than a mere change of unit on a ratio scale. This paper has tried to explain briefly some of the peculiarities of exchange-value measurement which invite susceptibility to this sort of confusion and mistaken belief. The analytical ground surrounding inflationary phenomena is particularly hazardous as it contains all the

---

pitfalls examined above. And to make a difficult situation even more so, one finds an application of the terms “nominal” and “real” in conjunction with price changes that seems proper, albeit unnecessary. When a change in the coefficient of an exchange-value number assigned to some object is due entirely to a change in the exchange-value **number** assigned to some object is due entirely to a change in the exchange-value unit, then it is not unfitting to describe this as a **nominal change**. Likewise, a change in an exchange-value number assignment where the unit remains unchanged could correctly be described as a **real change**. But in neither case may the term be applied legitimately to the magnitude itself. Furthermore, the pure case, where the change in the exchange-value number is either all nominal or all real, will not be the common case.

For historical reasons, economics, despite its insatiable appetite for mathematics and trendiness, has insulated itself from the sort of rigorous critique of its concepts which in the 20th century has become the hallmark of advanced theoretical science. In consequence of our century of arrogance, all manner of ill-founded notions, such as nominal and real values, may have become established as solemn truth in economics’ traditional wisdom. In the past, occasional attempts to critique the working ideas of Western economics have been successfully neutralized by labelling them “methodology”, something reputed to be a quaint medicinal substance as tasty as cod liver oil. Now, however, this state of affairs may, at long last, be in the process of changing. So long as the Cold War continued, it was inevitable that serious criticism of the inner workings of non-Marxist economics would be regarded implicitly as a form of sedition. But with the ending of the Cold War, it can reasonably be hoped that it will become increasingly possible, without being thought treasonous, to think aloud critically about the basic concepts, entities and structures of our science, as other scientists have long thought about theirs. Papers to this effect and reflecting the new historical circumstances have begun to appear not only in the English-speaking world, but also in France.¹ It is in the context of this new situation that this paper should be judged.

---

¹ For papers in English, see Bechtold, 1992 and 1994, Fullbrook 1992 and 1993, and Garvin, 1992. In France the leading figures include M. Aglietta, J.P. Dupuy, Thierry Levy, A. Orlean, and Christian Schmidt. Levy, 1991, offers a fascinating overview of recent developments in critical economics in France, including an extensive bibliography.

BIBLIOGRAPHY

- BECHTOLD, BRIGITTE H. : "Economic Proofs as Rhetoric", *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Vol. 2, No. 2, July 1992, pp. 8 - 12.
- BECHTOLD, BRIGITTE H. : "The Methodological Problems of VAR and Related Methods", to be given at Atlantic Economic Society sessions of the 1994 (January) American Economic Association meeting in Boston.
- FRIEDMAN, MILTON, : "A Theoretical Framework for monetary Analysis", in *Milton Friedman's Monetary Framework*, ed, R. J. Gordon, Chicago : Univ. of Chicago, 1975.
- FULLBROOK, EDWARD, : "Some Surprises (Mostly Good) Regarding the Representation of Value", *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Vol.2, No.2, July 1992, pp. 13-17.
- FULLBROOK, EDWARD, : "Logic and Abstract Units of Account", *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Vol.3, No. 2, July 1993, pp. 2-6.
- GARVIN, ALEXANDER : "Multidimensional Commodity Structures", *Atlantic Economic Journal*, Vol. 20, No.2, June 1992, pp. 30-42.
- HEMPEL, CARL, G. : *Philosophy of Natural Science*, Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1966.
- HOUMANIDIS, L. Th. : *Humanitarian Economics; a new perspective of Social Economics*, ed. Synchroni Ekdotiki", Athens, 1994.
- JOHNSON, L. E. : "The Source of Value and Ricardo : An Historical Reconstruction", *Atlantic Economic Journal*, Vol. 20, No. 4, December 1971, pp. 21-31.
- LEONTIEF, WASSILY : "Academic Economics", in *Why Economics is not yet a Science*, ed. Alfred S. Eichner, London : Macmillan, 1983.
- LEVY, THIERRY, : "*Conventions et fondements de l' échange marchand et de la monnaie. A propos de la Violence de la monnaie*," Université Paris - IX - Dauphine, DEA 111, 1991.
- REICHENBACK, HANS : *The Philosophy of Space and Time*, trans. Maria Reichenback and John Freund, New York : Dover, 1957.
- RICARDO, D.: *On the Principles of Political Economy and Taxation*, London : Penguin, 1971.

MASTERING THE OLD IN ORDER TO APPRECIATE THE NEW : JOSEPH SHIELD NICHOLSON'S REHABILITATION OF ADAM SMITH*

A. PETRIDIS

Murdoch University

1

Joseph Shield Nicholson (1850 - 1927) had a long and extremely prolific career, yet his outputings of writing have been relatively neglected by historians of economic thought. This neglect may be explicable by Nicholson's tendency to pursue an essentially classic analysis at a time when neoclassical analysis was approaching its zenith. This paper attempts to partially remedy this neglect on the grounds that Nicholson's economics was often insightful and original. The emphasis will be on Nicholson's approach to the competitive model and his analysis of the role of trade unions within this framework. Section I provides biographical background and a brief review of Nicholson's methodology, followed in subsequent sections by his development of the case for trade unions, the economic analysis of trade unions, the role of competitive theory in this analysis and a concluding section which included an estimate of Nicholson's impact on economics and economists.

---

* The title of this paper paraphrases the following statement by Nicholson, which epitomises the main thrust of his approach to economic analysis" ... you must master the old before you can appreciate the new, a position of truth rediscovered for the hundredth time by some amateur is not of such value as a body of doctrines that have developed for more than a century by economists of repute" (1893, p. 639).

Nicholson was a Cambridge graduate who, despite coming under Alfred Marshall's influence, resisted most of the blandishments of the rapidly developing neo classical analysis. At the time when Marshall held his first teaching appointment in economics at Cambridge, Nicholson was there as a student. From Cambridge he went to Heidelberg where he completed his formal education.¹ Between 1876 and 1880 he was a private tutor at Cambridge before occupying the only Chair of Political Economy and Mercantile Law in Scotland at Edinburgh University. He occupied the chair for 45 years, retiring in 1925. Not surprisingly his output of books and articles was substantial, except for a hiatus between 1890 and the publication of the third volume of his «Principles of Political Economy» in 1901. After 1913 he also became a regular contributor to the Edinburgh based newspaper. «The Scotsman» and occasionally to other newspapers. In his journalistic writing he dealt mainly with monetary theory and policy, the bimetallism controversy and problems of inflation, especially in wartime, so that this aspect of his work is not directly relevant to his economic treatment of trade unions. However, some of his addresses to chambers of commerce and businessmen's conventions contained important and significant comment and analysis of trade unions, which must have had considerable impact on industrial relations, in Scotland at least.²

The dominant significant characteristic in shaping Nicholson's ideas and writing was his attitude to the precursors of the neo-classical economists, and most especially his attitude to Adam Smith. A faithful disciple of Adam Smith, he frequently defended him against what he thought were unjust charges and misinterpretation. He was most concerned to defend Adam Smith against the charge that he held to the doctrine "that every individual ought simply to look to his own interest, regardless of the interests of others." (1909, p. 12) His sober and well

---

¹ For biographical details about Nicholson, see the obituary notices by W.R. Scott (1927) and Henry Higgs (1927). For some additional details and a short analysis of Nicholson's economic writings see L.L.F.R. Price (1937).

² Nicholson produced a wide range of articles, and even brochures in a diverse range of publications, from academic journals to newspapers. "In fact this was the secret of a part of Nicholson's influence. He felt that in addition to the economist by profession, an appeal should be made to the ordinary citizen, and he had the facility of lucidity of writing, which enabled him to expound recondite economic problems in a manner which appealed to any one who had an interest in the subject discussed." W. R. Scott (1927), p. 495.

---

reasoned arguments put to rest the idea that absolute laissez faire is the ideal toward which every society ought to aim. Nicholson clearly demonstrated that : “The leading idea of his (Adam Smith’ s) system is that in any civilised community, if men are at liberty to pursue their own interests in the way they consider best, they will, as a rule, unintentionally, promote the public good”. (1895, pp.14 - 15) But this, argued Nicholson, does not mean that governments should be functionless. They ought to be responsible for a variety of functions besides defence and administration of justice. However, there is always a presumption against government interference, and whenever a case does exist for government action there is a presumption in favour of local as against central government. (1895, p. 17) This was Nicholson’s interpretation of Adam Smith on the question of natural liberty and government intervention, and it essentially formed the starting point for most of Nicholson’ s writing. It is significant that in his earliest writing, in the 1870’ s when the British economy and society cried out for reform, Nicholson took a more radical position vis-a-vis that of Adam Smith. In Britain he noted : “The process of adaptation to the new environment has been rendered less speedy than it might have been by the absurd extremes to which the doctrine of laissez-faire has been carried.” (1892, p.133) The law had an important role to play in any society and legislation was not necessarily either tyrannical or paternal. But in the second edition of the book he added a footnote : “I confess that at the present time (1892) I do not think the utility of reliance upon Law and Government needs the emphasis it required in 1877.”³

Nicholson’ s reversion to Adam Smith tended to produce a professional conservatism in his approach to economics. Thus he always referred to political economy, not to economics; he organised the material in his *Principles of Political Economy* with the theory of exchange after distribution and not before as Marshall had done; he approached mathematics and graphical methods most gingerly, referring to them as the vagaries of fashion. Nicholson believed that the desire for novelty, too often led to the underrating of the work of earlier

---

³ That Adam Smith’ s approach weighed heavily with Nicholson is demonstrated by his repeated references to it in almost everything he wrote. See for additional examples 1893 (627 - 39) 1897 (538 - 50) 1902 (81-2, 85, 225 - 6) 1903a (317 - 19) 1903b (554-66) 1908 (178 - 81, 210, 349 - 50) 1900 (125 - 26, 360, 415) and 1917 (276, 333).

economists.⁴ In the famous tariff reform debate of 1903, Nicholson lined up with the pro free trade group and was a signatory of the letter to «The Times» on 15th August, 1903 opposing Joseph Chamberlain's fiscal policy proposals. But Nicholson had doubts about the participation of economists in this debate and of their appeal to the authority of earlier economists for support. He observed that : "The legitimate appeal to authority is simply the recognition that every science must advance by slow gradations or, in other words, by little increments ... And that means that we must first of all consult the recognised authorities." (1903.b, p. 565). This was the use of authority, but on the other hand it was an abuse of authority" ... to quote opinions of economists, even the most eminent in the past or the most fashionable in the present, as if such opinions were as binding as the decisions of the House of Lords as a final court of appeal." (1903.b, 563). Clearly, Nicholson's professional conservatism is reflected in his opinion on the role of authority in economics, and in his case is especially a product of his reverence for the work of Adam Smith. It is also significant that Nicholson did not hold the same high opinions, and did not appeal to anywhere near the same extent, to the work of his other predecessors in economics. His attitude to some of them was merely neutral, and in the case of John Stuart Mill was negative, if not hostile.⁵

As will be seen, much of Nicholson's writing on trade unions was moulded by the attitudes described above. The methodology he preferred to use was also influenced by similar factors. Nicholson rightly observed that two main methods available to economists were "deductive, a priori, abstract, hypothetical, mathematical, analytical, etc." and "inductive, positive, a posteriori, historical, comparative, etc." (1909, pp.13-14) and that of these respective methods each had its place according to the circumstances. Despite this observation, Nicholson's writing is dominated by an inductive approach to economic problems, the larger proportion of it being practical and descriptive rather than theoretical. This is only partly explicable by his choice of subject matter which demanded a historical perspective. The fact is that in the numerous

---

⁴ On the question of the deference of economists to their predecessors and the conservative effect on their approach to economics see A. W. Coats, (1964, pp. 85-106) and L.L. Price, (1937, pp. 270-1).

---

instances when his analysis led to the point where an extension of economic theory was called for, Nicholson usually avoided the issue by attempting to appeal to facts only.⁶

2

Like Alfred Marshall, Nicholson based his case for the existence of trade unions on the relatively weak bargaining position of the individual labourer. And like Marshall he alluded to the argument in the form put forward by Adam Smith, but his commitment to Adam Smith's point of view was complete. The principal reason, wrote Nicholson, was well stated by Adam Smith :

A landlord, a farmer, a master manufacturer or merchant, though they did not employ a single workman, could generally live a year or two upon the stocks which they have already acquired. Many workmen could not subsist a week, few could subsist a month, and scarce any a year, without employment. In the long run the workman may be as necessary to his master as to him, but the necessity is not so immediate. (1903.a, p. 383 and 1908, p. 216).

In more modern phraseology labor, considered as a commodity, is perishable. The voluntary nature of trade unions was especially stressed because Nicholson was concerned to demonstrate not only their consistency with Adam Smith's system of natural liberty, but also that benefits flowed from the free expression of individualism.

The rise of trade unions was a reaction to the extreme individualism of the early part of the nineteenth century.

But by 1840 ample time had been given to *laissez-faire* to develop freedom and self reliance, and what had been the result? The feeling between the labouring and employing classes had become more and more embittered, and the old reliance on Law has been replaced in the

---

⁶ Evidence of this may be found in both his «Principles» and «Elements». Of course, it may be argued that since these were written as textbooks, it was not the proper place for this kind of pathbreaking analysis. However, the papers in *Strikes and Social*

workmen by the new reliance on Trades-Unions. (1892, p. 52).

To the extent that trade unions aimed to rectify some of the evils springing from the aftermaths of the industrial revolution, they were also justified. But the Factory Acts and other legislation, especially after 1870, had corrected many of the hardest aspects of industrial life. There was a danger that “class legislation” could be carried too far, and the protection of the physical condition of the worker was, by the end of the nineteenth century, no longer regarded as a strong argument for trade unions. In the early years of the nineteenth century trade unions had to operate in the presence of legal barriers and public odium, and paradoxically, Nicholson observed, at the end of the nineteenth century when industrial conditions were drastically improved and trade unions more militant, “the pendulum has swung to the other extreme, though there are still survivals of old prejudices.” (1909, p.187). For his own part, Nicholson claimed impartiality on the question. In an address to the Edinburgh Chamber of Commerce in 1893 he said : “It is no part of my interest - in the ordinary selfish sense of the term - to appear to defend capital and to attack labour.” (1896, p.19) But in this address he was going against the current fashion of praising the labouring class, something which he claimed to have done in a public lecture as early as 1877.⁷ He was abused then for defending trade unions, and now (1893) abused for attacking them. This was the basis for arguing that “I may at least claim to be impartial.” (1896, p.19) The parallel with Alfred Marshall is most striking. He too underwent a substantial change in attitude to trade unions between 1870 and 1900 (see Petridis, 1973). Nicholson was at Cambridge at a time when Marshall was writing his early favourable account of trade unions, in «The Economics of Industry» and the contact with each other may have been

---

⁷ The public lecture to which Nicholson was referring has not been identified. At the time Nicholson was a private tutor at Cambridge and he lecture may have been delivered to a small local audience, and not been published. It was probably based on his long essay, published in 1878, and awarded the first Cobden Prize at Cambridge, dealing with the effects of machinery on wages. This essay stressed, as Nicholson claimed, the harmful rather than the good effects of capital labor substitution. It thus gave an impression of a strong bias in favour of labor. See «The Effects of Machinery on Wages», especially Chs. I and II.

⁸ In the preface of the first edition of his «Principles of Political Economy», Nicholson wrote : “I must, however, express my great indebtedness to Professor Sidgwick and Professor Marshall, not only for their published writings but for the influence of their teaching whilst a student at Cambridge.” (1902, p. viii)

mutually reinforcing.⁸

In his early writing of trade unions Marshall appeared to accept Brentano's argument that combination arose out of weakness and competition out of strength.⁹ Nicholson, however, was disinclined to accept this hypothesis noting in the first edition of his «Principles of Political Economy», that it “is natural and suggestive, and receives from history abundant illustration, though not enough to establish an inductive proof.” (1902, p.381). His historical Knowledge and sence predisposed him against ready acceptance of this empirical generalisation. By the time the first edition of his «Elements of Political Economy» appeared ten years later there was ample evidence to refute Brentano's hypothesis. He confidently asserted : “Nor is there much foundation for the wider contention of Brentano that the weak resort to combination and the strong to competition - witness the modern trust.” (1909, p. 186).

The origins and justification of trade unions simply lay in the desire to bargain from a stronger position, which did not necessarily imply that the pre-union position was one of weakness. “The economic justification of labour combinations is found in the fact that in collective bargaining the knowledge of the conditions of the market is in general much greater, and the mobility of labour is increased by organisation.” (1902, p. 74). Trade unions could bring the wage rate nearer to that which would prevail under perfectly free competition, but not above that rate. Thus wherever combinations of masters succeeded in establishing a wage less than the competitive wage, the solution might be to “meet combination with combination.” (1896, p. 37)

3

Whenever he was confronted with an economic question, Nicholson's

---

⁹ See Marshall's notes, made in the 1870's, titled, Earnigs Theory I, Theory of Wages. Original in Marshall Library, Cambridge.

¹⁰ “... if the dry bones of Political Economy are to be clothed with flesh, continual references must be made to actual and historical conditions.” (1895, p. 9).

inclination was to examine the historical evidence as a first step toward answering it.¹⁰ Any discussion of distribution¹¹ with reference to labor and trade unions therefore called for an analysis of early theories of wages, especially the wages fund theory since it called attention to the impact of trade unions. The wages fund he described as a determinate fixed proportion of total capital set aside for the payment of labor, the labor supply being fixed. The fund is distributed as wages to laborers who are in competition with one another, just as the employers are in competition for labor. Changes in wages can only occur through a change in the size of the wages fund, or the supply of labor. For this reason, Nicholson noted, “any restraint of competition in one direction can only cause a rise of wages by a corresponding fall in another quarter, and in this form it was the argument frequently urged against the action of trade unions.” (1902, p. 341). Nicholson noted that there was historical evidence to support the theory in part, such as for example, the rise in wages after the black death which had reduced the supply of labor in the fourteenth century. But he also noted contrary cases where a rapid rise in the labor supply did not result in a fall in wages. More significantly, he believed that the willingness of workers to withhold their labor by going on strike, provided evidence that the laborers themselves did not accept the proposition that there is always a “natural market rate” of wages. On the other hand the perishability of labor was a constraint which meant that this proposition is at times close to the truth. Furthermore, the cessation of the supply of labor implies that workers have at various times some control over the supply through trade unions, which negates the argument that the wages fund will always be distributed through competition. “In fact, the tendency seems to be more and more for combinations of masters on one side, and of men on the other, to take the place of the competition of individuals” (1902, p. 345). Nicholson did not write off the wage fund theory completely. While acknowledging that the “produce” theory took into account all the elements which influence the quantity and efficiency of production as well as the price of the product, he notes that there was a danger of carrying the theory to extremes and neglecting the

---

conservative) arrangement of subject matter with distribution being discussed before, not after, exchange in his two textbooks, «Principles of Political Economy» and «Elements of Political Economy». The effect was to create problems of exposition and introduce stylistic difficulties in those sections of the books.

---

role of capital in determining wages. He concluded that “the true solution seems to be found in a combination of the ‘produce’ theory with the ‘fund’ theory” (1902, p. 346). Trade union action would therefore appear to be relevant since the aggregate wage bill would depend partly on the general productiveness of all factors of production, and partly on the relative power of labor compared with the owners of land and capital.¹²

4

Of all the British economists writing at the turn of the nineteenth century, Nicholson with his commitment to Adam Smith’s exposition of the “liberty” system, stands out as the chief protagonist of the competitive model for economic analysis, and of the competitive system as the ideal for economies to strive towards. Some economists employed the competitive model, and other economists pointed to the benefits of the competitive system, but only Nicholson stressed and spelled out the virtue of this approach, so often and so consistently. It might be unfair to suggest that the competitive system and the competitive model constituted a creed for Nicholson. After all, like Marshall, he was at pains to stress that “economics and morals should be logically separated.” (1897, p. 542). Nevertheless, in the first volume of his widely read «Principles», Nicholson makes the assertion that : “It is hardly too much to say that the great agency of progress has been competition, and the great obstructive the debris of old organisations” (1902, p. 429) Economic historians have yet to bring down a final verdict on the nature and sources of rapid growth in Britain in the nineteenth century, although none would deny that it was a time when all the impediments and controls were stripped away, and laissez faire ruled supreme. But the operation of laissez faire does not automatically encompass competition - on occasions they may even be antagonistic conditions. This points up the unanswered question with which economists are still grappling but which

---

¹² The “produce” theory of wages admits that “all the factors that affect the real national income may benefit labour directly, if only labour, either through law or combination can exercise its full strength in bargaining” (1909, pp. 162-3).

Nicholson apparently away. For if the system is competitive, then surely the appropriate model of analysis is also to be competitive.

Nicholson's championing of competition merits a closer examination of his conception of competition, and of the manner in which he employed the competitive model for the analysis of trade unions. In one paper, as a preface to his discussion of trade unions and competition he wrote : "It is so long since anyone had a good word to say for perfect competition that a display of its excellencies ought to be as interesting as removing the dirt from an old picture" (1896, pp. 30, 94-5 and 1902, p. 432). Nicholson drew an analogy between competition and sport. As long as every player observed the rules of the game, the outcome would be desirable (1908, p.219). In its most uncomplicated form Nicholson observed how competition : "On the positive side ... implies that every person tries to attain his own economic interests regardless of the interests of others. Negatively it is implied that the self interest is not attained by combination or by law or by custom" (1908, p. 159). In the labor market this competition between employers would tend to raise the wage, while competition between workers would tend to lower it. The outcome is the payment of equal wages for equal efficiency, with all workers finding equal employment in terms of conditions, such as hours, work environment etc. ¹³ (1896, pp. 30-1) A further outcome of a system of competition, freedom, and natural liberty is the attainment of the economically best distribution of wealth, each person receiving a "reward according to dessert" (1896, p.148, 1902, pp. 233, 268).

This description of perfect competition is almost identical to the version frequently used by modern economists, with its built in value judgments that the existing distribution of wealth is in some sense, the ideal distribution. But Nicholson with this trained historical sense and his down to earth institutional approach emphasised his awareness of the qualifications to perfect competition. Thus he observed that various forces modify competition. These forces could best be classified under the single heading - custom. Custom includes habit and inertia to any change, and habit itself includes laws, regulations of church, government, corporation or trade union. (1902, pp. 268-81). Moreover the requirement of knowledge on both sides of the market, and of mobility of labor and capital would only occasionally be completely satisfied. Rents,

---

quasi-rents and monopoly profits can thus arise. With respect to wages a perfect distribution under perfect competition is possible only in a stationary state. "As soon as we introduce change, or progress, time is required for readjustment, and until the readjustment is made, some gain and others lose without merit and without fault" (1908, p. 234).

The existence of various imperfections does not preclude the use of a competitive model for Nicholson. Trade unions may by their provision of information on market conditions and their influence on mobility of labor increase the degree of competition. "They may bring wages nearer to the rate that would be arrived at under really free competition; than would be the rate actually obtained under the impetition possible in present conditions" (1903.a, p. 74, see also 1902, p. 432). Even with the presence of combinations, competition may be concealed, though really at work. Borrowing directly from Alfred Marshall, he observed that "custom is often a form of slowly moving competition (Marshall) ... and within the combinations labour and capital the law of substitution (Marshall) is a form of competition." ¹⁴ (1908, pp. 159-60. Thus, competition may be overshadowed but never displaced by these other forces. The parallel with Alfred Marshall's approach of analysing most situations with the competitive model, while still acknowledging the existence of imperfections, is quite striking. The difference in their approaches is only a matter of degree. Nicholson was more straightforward in his admission of the limitations of the competitive models, in partly competitive situations. He openly recognised "that the idea of competition excludes the idea of combination or association, even if the combination is in origin and intention purely voluntary" (1908, p.211). He did not believe that it was a distortion of reality to assume that prices were determined by competition when considering the pure theory of exchange, though he recognised that "the principle exception" was "in the combinations of individuals" (1903. a, p. 27). In analysing actual labor market situations Nicholson argued from a competitive model, but most of the time keeping in sight the deviations from competition, and their effects. But these are not a problem as long as "the general causes ... are always at work" (1908, p.168 and 1892, pp. 108-9).

Whether or not competitive forces are the dominant ones in any economy, and whether they were in the British economy in the nineteenth

---

¹⁴ The words in emphasis are Nicholson's.

century, is an empirical question. Several points emerge from the previous discussion. Nicholson clearly made a subjective estimate of the amount of competition in British labor markets in the nineteenth century, and concluded that it was the dominant form. In this respect he did not differ from Alfred Marshall. Any significant deviations from competition due to trade unions could still be dealt with within the framework of a competitive model. With the knowledge of hindsight it is clear that later economists have not been satisfied with this approach, and bargaining theories in particular, are one important outgrowth of this dissatisfaction.¹⁵ It is also clear that the use of the competitive model for analysis, the empirical question of the existence of competition, and the moral question that the best system is a competitive one, were intertwining strands in Nicholson's approach, and cannot satisfactorily be separated.

5

It has been demonstrated that Nicholson's approach to the theory and analysis of trade unions was conventional and conservative, in the sense that he argued from an essentially Adam Smithian competitive framework. Like Alfred Marshall, his attitudes to the moral aspects of the question of competition reflected the conventional wisdom of the Victorian age, but from his very earliest writings these attitudes were much more set and inflexible. There was little tendency for them to change during his lifetime, and they were influential in determining his theoretical and analytical approach to trade unions. Unlike Marshall, however, Nicholson was never ill at ease in the use of the competitive mode for his examination of trade unions. He did not admit any inconsistencies in the two uses to which he put the competitive models. On the one hand, he argued on a theoretical plane about trade unions, while still admitting the possibility of theoretical imperfections. On the other hand, he analysed actual situations in the light of the competitive model, while

---

¹⁵ See for example N.W. Chamberlain and J.W. Kuhn, (1965) and Allan Franders, ed. (1969). It is noteworthy that one of Nicholson's students, John Davidson, wrote a book in which he coined the phrase "bargain theory", see John Davidson, (1898).

still acknowledging the presence of institutional and other imperfections.

So Nicholson did not feel compelled to provide a rationale for either his own preferred approach, or for any alternative approaches. Whereas Marshall did not face the problem squarely, he was sufficiently disturbed by it, to search for escapes via institutional changes. Nicholson's assessment of the prospect of institutional developments such as co-operative production and distribution and profit sharing, providing alternatives to trade unions, was more down to earth and realistic. He did not dispute that there was merit in the role played by some of these institutions : "...no one is likely to forget that the state and trade unions and co-operative societies have power for good." (1902, p.432, 1908, pp. 216-7). But he did question the line of argument developed by John Stuart Mill through W. S. Jevons to Marshall, that various forms of co-operation in production and distribution were competing alternatives to trade unions, as a form of worker organisation. An appeal to the facts demonstrated that the high hopes and unwise prediction of Mill had not materialised (See 1908, pp. 170-1, 1896, pp. 62-63). This was especially true of co-operative production where ordinary competition and the inferior business capacity of co-operators had brought about their economic downfall. In the case of profit sharing, if it had succeeded then competition would have caused it to spread. But its basic weakness was the failure to recognise that : "In the minds of masters and men there is an irreconcilable opposition between profits and wages ... the one can only rise at the expense of the other" (1896, p.53). It is at this point that trade unions enter the picture. Most profit sharing schemes failed because they had the entirely unrealistic aim of providing a substitute for trade unions. The essential point to recognise was that the ordinary rate of wages was most important, and that profit sharing could not change this.

Clearly Nicholson took a realistic stand on the question of competition in fact, and competition in theory. He did not see other forms of worker organisation replacing the central role of the trade union. In similar realistic fashion he stressed that information ought to be freely available to all actors in the economic system. Especially did he stress the community of interests that may often exist, and the need to make clear "the conditions under which the war between parties will take place, and therefore of the chances of success in case of conflict" (1896, pp. 44-5). Thus, he placed considerable faith in the successful use of methods of

conciliation (See for examples 1908, pp. 165, 196). From which it also followed “that the method of collective bargaining by voluntary combinations may under existing conditions be the best method in many industries of securing the true market price of labour” (1903. a, pp. 2, 74) It is clear that Nicholson’ s interpretation of the trend of economic history towards collective bargaining in Britain was correct. There is no evidence that he had either the inclination or the ability to develop economic theory along the same lines.

Nicholson’ s impact should not be under-estimated as a consequence. Although he was trained at Cambridge, Nicholson can nevertheless be regarded as a legitimate member of the continuing Scottish School. That he was highly regarded, though as a somewhat stern and conservative economist, is attested to by some of the obituary notices written for him. In Scotland, Nicholson’ s influence was spread widely, not only acting directly on his students but also on the lay audience which he reached through his prolific and lucid articles in the popular press. Outside Scotland, some of his students carried the Scottish tradition to other universities. Among them, the most well known was a distinguished student of Nicholson’ s, John Davidson. Davidson became Professor of Political Economy in the University of New Brunswick (Canada) where his teaching closely followed the model established by Nicholson. In his writing he was, like Nicholson, an avowed free trader (See John Davidson, 1900). His best, but undeservedly little known work, dealt with the theory of wage determination. In his book, in which he acknowledged his debt to Nicholson, Davidson developed (and may well have coined the phrase for the first time) the “bargain” theory of wages. He went well beyond Nicholson’ s work in this area, explicitly taking account of the bargaining power of trade unions and employers. His approach represents a radical departure from the more conventional theorising of Davidson’ s teacher, and from the other neoclassical economists including Alfred Marshall. In a review of the book, F. Y. Edgeworth correctly pointed to a haziness or obscurity in Davidson’ s theory, but commented that it “would repay further investigation” (1899, p. 232). But Edgeworth was unconvinced that there was very much new or original in the theory. That impression, conveyed in Edgeworth’ s review, appears to have been sufficient to stifle further interest in the theory.

Outside Scotland then, Nicholson’ s influence was extended less by his

---

students than by his prolific publications. Reviewers of his books constantly referred to Nicholson's clarity of exposition and the breadth and accuracy of his knowledge of economic literature. The suitability of his books for students of economics was regarded by the reviewers as beyond question. Nicholson's standing in the economics profession is indicated by such typical comments as that it was necessary to pay "great attention and deference to the judgement of such an authority as Professor Nicholson" (Edgeworth, 1896, p.245). His three volume «Principles of Political Economy» would have been used in competition with or in conjunction with Marshall's and Mill's «Principles». A shortened, one volume version which the reviewers had called for, «Elements of Political Economy» was published later and was regarded as suitable for beginning students, and the "volgar" reader.¹⁶ Among Nicholson's other books, the most popular, was the collection of essays dealing with monetary theory and policy, and related problems of inflation (See Price, 1895, pp. 562-66). This book, which ran to three editions, was highly commended to students by its reviewers (See also Bastable, 1894, pp. 70-72). It presented the "essential principled of currency ... in a shape so free from technical detail and yet without any sacrifice of scientific precision" (Bastable, 1894, p. 70). In all his books, Nicholson presented the conventional orthodoxy. The secret of his success in publication was that he had a gift of clarity of presentation and felicitous arrangement of material. The prevailing mood among economists was reconciliation, and Nicholson's conciliatory and deferential tone in writing about the antecedents of the neoclassical economists, especially his attitude to Adam Smith, struck just the right chord in the economics profession. It would be fair to say that Nicholson's impact on economics through his writing, even if it did not lead to some retrogression in the discipline, at the very least powerfully reinforced the status quo.

---

¹⁶ These books were reviewed in the *Economic Review* and in some of the smaller fortnightly or monthly periodicals. Here references are given only to reviews in the *Economic Journal*. Reviews by L.L.F.R. Price, 1893, 1898 and 1902. Review by F.Y. Edgeworth, 1904.

REFERENCES

- BASTABLE, C. F. : (1894), "Review of J. Shield Nicholson : A Treatise on Money and Essays on Monetary Problems", 2nd ed., *Economic Journal*, 4, 70-72.
- CHAMBERLAIN, W.W. and J.W. KUHN : (1965), *Collective Bargaining*, 2nd ed. (New York : McGraw Hill).
- COATS, A.W. : (1964), "The Role of Authority in the Development of British Economics", *Journal of Law and Economics*, 7, 85-106.
- DAVIDSON, JOHN : (1898), *The Bargain Theory of Wages*, London : G.P. Putnam' s Sons.
- DAVIDSON JOHN : (1900), *Commercial Federation and Colonial Trade Policy*, London : Swan Sonnenschein and Co. Ltd.
- EDGEWORTH, F.Y. : (1896), "Review of J.S. Nicholson : Strikes and Social Problems", *Economic Journal*, 6, 245-248.
- EDGEWORTH, F.Y. : (1899), "Review of John Davidson : The Bargain Theory of Wages", *Economic Journal*, 9, 229-32.
- EDGEWORTH, F.Y. : (1904), "Review of J. Shield Nicholson : Elements of Political Economy", *Economic Journal*, 14, 67-89.
- FRANDERS, A. (ed) : (1969), : *Collective Bargaining : Selected Readings*, (Middlesex : Penguin Books).
- HIGGS, H. (1927), : "Obituary : Joseph Shield Nicholson", *Journal of the Royal Statistical Society*, 90, 811-13.
- NICHOLSON, J.S., : (1892), *The Effects of Machinery on Wages*, London : Swan Sonnenschein and Co.
- ....., : (1893), "The Reaction in Favour of Classical Political Economy", *Journal of the Royal Statistical Society*, 56, 627-39.
- ....., : (1894), *Historical Progress and Ideal Socialism*, London : A. & C. Black.
- ....., : (1895), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth*

-
- of Nations, with an Introductory Essay (pp. 1-32) by J.S. Nicholson, London : T. Nelson and Sons.
- ....., : (1896), *Strikes and social Problems*, London : A & C. Black.
- ....., : (1897), “Inaugural Address to the Scottish Society of Economists”, *Economic Journal*, 7, pp. 538-50.
- ....., : (1902), *Principles of Political Economy*, Vol. I, London : A & C Black.
- ....., : (1903), *The Tariff Question, with Special Reference to Wages and Employment*, London : A & C. Black.
- ....., : (1903. a), *Principles of Political Economy*, Vol. II. London : A & C. Black.
- ....., : (1903. b), “The Use and Abuse of Authority in Economics”, *Economic Journal*, 13, 554-66.
- ....., : (1908), *Principles of Political Economy*, Vol. III, London : A & C. Black.
- ....., : (1909), *A Project of Empire*, London : Macmillan and Co.Ltd.
- ....., : (1909), *Elements of Political Economy*, London : A & C. Black.
- ....., : (1917), *War Finance*, London : P.S. King and Sons.
- PETRIDIS, A. : (1973), “Alfred Marshall’ s Attitudes to and Economic Analysis of Trade Unions : A Case of Anomalies in a Competitive System”, *History of Political Economy*, Spring, 165-98.
- PRICE, L.L.F.R. : (1893), “Review of J. Shield Nicholson : Principles of Political Economy, Vol. I”, *Economic Journal*, 3, 658-64.
- PRICE, L.L.F.R. : (1895), “Review of J. Shield Nicholson : A Treatise on Money and Essays on Monetary Problems”, 3rd ed., *Economic Journal*, 5, 562-66.
- PRICE, L.L.F.R. : (1898), “Review of J. Shield Nicholson : Principles of Political Economy”, Vol. II”, *Economic Journal*, 8 60-64.
- PRICE, L.L.F.R. : (1902), “Review of J.Shield Nicholson : Principles of Political Economy”, Vol. III”, *Economic Journal*, 12, 50-56.
- PRICE, L.L.F.R. : (1937), *A Short History of Political Economy in England*, 15th ed., London : Methuen.
- RICHTER, MELVIN : (1964), “*The Politics of Conscience : T.H. Green and his Age*”, Cambridge, Mass : Harvard University Press.
- SCOTT, W. R. : (1927), “Obituary : Joseph Shield Nicholson”, *Economic Journal*, 37, 495-502.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ PAUL SAMUELSON*

Αναστάσιου Δ. Καραγιάννη

Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

1. Εισαγωγή

Η μεθοδολογία που υιοθέτησαν και ακολούθησαν ορισμένοι από τους σημαντικότερους οικονομολόγους της εποχής μας όχι μόνο θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τις θεωρίες τους, αλλά θα μας δείξει και τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να εξελιχθεί η ανάλυση των οικονομικών φαινομένων. Ένας από τους σημαντικότερους οικονομολόγους της εποχής μας είναι ο Paul Samuelson καθηγητής του M.I.T. τιμηθείς με τον βραβείο Νόμπελ της Οικονομικής Επιστήμης το 1970 για τη συμβολή του στην ανάπτυξή της.

Στο παρόν άρθρο, αρχικά, θα παρουσιάσουμε τη μεθοδολογία του Samuelson στηριζόμενοι σε σχετικά του άρθρα. Στη συνέχεια, θα δούμε εάν και κατά πόσο υιοθέτησε τις μεθόδους τους αυτές σε δύο από τις σημαντικότερες συμβολές του στην οικονομική σκέψη : τη θεωρία της “δεδηλωμένης προτίμησης” (revealed preference) και τη θεωρία για την ισότητα των αμοιβών των παραγωγικών συντελεστών στο διεθνές εμπόριο. Στο τέλος, θα εξετάσουμε τις αντιρρήσεις και σχόλια που δέχθηκε η μεθοδολογία του Samuelson.

---

* Τα κριτικά σχόλια του Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πειραιώς, Λ.Θ. Χουμανίδη με βοήθησαν να βελτιώσω το κείμενο. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

2. Θέσεις και απόψεις για την οικονομική μεθοδολογία

Ο Samuelson υιοθέτησε τον “οπερασιοναλισμό” (operationalism) σαν μέθοδο επιστημονικής ανάλυσης. Ο οπερασιοναλισμός αναπτύχθηκε το 1927 από τον φυσικό επιστήμονα P.W.Bridgman. Με τον οπερασιοναλισμό σχηματίζουμε ένα λειτουργικό ορισμό κάθε όρου ή έννοιας που εμφανίζεται με την εκτέλεση μιας συγκεκριμένης λειτουργίας η οποία και παρουσιάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά [Hempel, 1965, σ. 123].¹ Με τον οπερασιοναλισμό δίνουμε προσοχή όχι στο αντικείμενο ή φαινόμενο που παρατηρούμε, αλλά στη λειτουργία του και στη δυνατότητα μέτρησής του. Η μεθοδολογία του οπερασιοναλισμού αφορά την κατασκευή ορισμένων κανόνων αντιστοιχίας που υποτίθεται ότι συνδέει τις αφηρημένες έννοιες μιας επιστημονικής θεωρίας με τις εμπειρικές λειτουργίες των φυσικών μετρήσεων [Blaug, 1980, σσ. 99-100].²

Στην εργασία του Foundations of Economic Analysis [1948α] ο Samuelson εισήγαγε την άποψη ότι η Οικονομική Επιστήμη μπορεί να εξελιχθεί όταν οι οικονομολόγοι προσπαθούν να ανακαλύψουν “λειτουργικά θεωρήματα με σημασία”. Στην εργασία του αυτή προσπαθεί, όπως ο ίδιος αναφέρει [1948α, σ. 3], να βρει τα κοινά συστατικά που χαρακτηρίζουν όλα τα διαφορετικά πεδία οικονομικής έρευνας, όπως της παραγωγής, της κατανάλωσης, του διεθνούς εμπορίου, κλπ. Επίσης, θέλει να δείξει ότι υπάρχουν “θεωρήματα με σημασία” (meaningful theorems) που μπορούν να παρουσιαστούν και να αποδειχτούν μαθηματικά και τα οποία είναι κοινά σε όλα τα ερευνητικά πεδία της Οικο-

¹ Ο οπερασιοναλισμός, όπως θεωρεί ο Hempel [1965, σ. 123] συνδέεται στενά με τον “λογικό εμπειρισμό”.

² Ο Bridgman εισάγει τις εξής αρχές της οπερασιοναλιστικής ανάλυσης: 1) Για να καταλάβουμε την έννοια ενός όρου θα πρέπει να γνωρίζουμε τα λειτουργικά (operational) κριτήρια της εφαρμογής του, και κάθε επιστημονικός όρος με σημασία πρέπει να ορίζεται διαμέσου ενός μοναδικού λειτουργικού κριτηρίου ώστε να αποφεύγονται οι αμφισβητήσεις. 3) Οι επιστημονικοί όροι πρέπει να έχουν μια αναμφισβήτητη καθορισμένη λειτουργική σημασία [Hempel, 1965, σ.124]. Οι υποθέσεις που δεν επιδέχονται λειτουργικό έλεγχο, σύμφωνα με τον οπερασιοναλισμό, απορρίπτονται σαν ασήμαντες [Hempel, 1965, σ.125]. Κατά του οπερασιοναλισμού έχει εγερθεί η εξής ισχυρή κριτική : όλες οι μετρήσεις και οι μετρούμενες λειτουργίες προσπατούν μια θεωρία, και όπως απέδειξε ο Popper οι θεωρίες δεν επιβεβαιώνονται από τις παρατηρήσεις [Wong, 1978, σ. 85].

νομικής Επιστήμης [Ibid]. Η ισχύς όμως τέτοιων θεωρημάτων δεν είναι εύκολο να πιστοποιηθεί σε σχέση με την πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Samuelson [1948α, σ. 4], γι' αυτό και πρέπει διαμέσου της λειτουργικής τους διάστασης να αυξάνουμε τον εμπειρισμό τους.

Ο Samuelson στην παραπάνω εργασία του εισάγει δύο υποθέσεις που έχουν λειτουργική διάσταση : Η πρώτη είναι ότι οι προϋποθέσεις της ισορροπίας είναι ισοδύναμες προς τη μεγιστοποίηση ή ελαχιστοποίηση ενός μεγέθους [1948 α, σ. 5]. Η δεύτερη αφορά την “αρχή της αντιστοιχίας” (Correspondence Principle) μεταξύ της συγκριτικής στατικής και δυναμικής ανάλυσης διαμέσου της οποίας μπορούν να εξαχθούν από μια απλή υπόθεση ορισμένα θεωρήματα με σημασία [Ibid. σ. 5]. Με την αρχή της αντιστοιχίας που δεν είναι τίποτα άλλο από μια αόριστη γραμμή της απαγωγικής λογικής σκέψης “μπορούμε κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις να εξάγουμε, από την υπόθεση ότι ένα ορισμένο ρητά σύστημα είναι δυναμικά σταθερό, διάφορες υποθέσεις για τις ιδιότητες της συγκριτικής στατικής που είναι κατάλληλες προς μια μόνιμη μετατόπιση στην παράμετρο στην οποία αντιστοιχεί μια νέα στάσιμη κατάσταση ισορροπίας” [1955, σ. 1769]. Με απλά λόγια, μπορούμε κάτω από την υπόθεση σταθερής δυναμικής ισορροπίας να εξάγουμε συμπεράσματα για τις ιδιότητες της συγκριτικής στατικής ανάλυσης.

Η χρησιμότητα της συγκριτικής στατικής ανάλυσης, σύμφωνα με τον Samuelson [1948 α, σ. 7], προέρχεται από το γεγονός ότι μπορούμε να προσδιορίσουμε την τάση και τη φύση μιας άγνωστης μεταβλητής του συστήματος που προέρχεται από μια σχεδιασμένη μεταβολή σε κάποια από τις παραμέτρους μας. Στην πραγματικότητα η θεωρία που εξάγουμε με αυτό τον τρόπο συγκριτικής στατικής ανάλυσης, “είναι χωρίς περιεχόμενο με τη λειτουργική έννοια, εκτός και εάν συνεπάγεται μερικούς περιορισμούς στις εμπειρικά παρατηρούμενες ποσότητες διαμέσου των οποίων μπορεί να αναιρεθεί” [Ibid].

Ο Samuelson [1963, σσ. 233-4] εξασκώντας κριτική στη μεθοδολογία του Friedman και των νεο-Αυστριακών (π.χ. L.von Mises) αναπτύσσει και τις δικές του σκέψεις για την κατάλληλη μεθοδολογία που πρέπει να ακολουθείται στην Οικονομική Επιστήμη.

Ο Samuelson [1963, σ. 232] έχει χαρακτηρίσει τη μεθοδολογική θέση του Friedman σαν F-Twist. Η μέθοδος αυτή είναι μια θεωρία η οποία μπορεί να δικαιωθεί εάν μερικές από τις συνέπειές της ισχύουν εμπειρικά σε κάποιο χρήσιμο βαθμό προσέγγισης. Με την F-Twist στην

ακραία της απόδοσης, θεωρούμε σαν θετικό στοιχείο μιας θεωρίας το γεγονός ότι μέρος του περιεχόμενου και των υποθέσεων της είναι μη ρεαλιστικά [Ibid, σ. 233]. Σε άλλο του άρθρο ο Samuelson [1964, σ. 736], αντικρούοντας την κριτική που του εξάσκησε ο Machlup [1964] σημειώνει ότι η μεθοδολογική προσέγγιση F-Twist έχει ένα σοβαρό αδύνατο σημείο, αφού κατά την άποψή του η θεωρία αξιολογείται θετικά από την εμπειρική της ορθότητα και αρνητικά από την αναλήθεια της. Γι' αυτό και παρατηρεί ότι είναι εκτός ουσίας και λογικής να προβάλλονται οι εμπειρικές αδυναμίες μιας θεωρίας σαν το θετικότερο χαρακτηριστικό της.

Η κριτική του Samuelson για τη μεθοδολογική θέση του F-Twist συγκεντρώνεται στα εξής σημεία [βλ. Wong, 1973, σ. 314] :

- 1) Είναι αντίφαση να υποστηρίζουμε ότι ισχύουν τα συμπεράσματα μιας θεωρίας χωρίς να έχουν εμπειρικό περιεχόμενο οι υποθέσεις της, και
- 2) είναι παράλογο να υποστηρίζει κανείς, εάν μερικά από τα συμπεράσματα μιας θεωρίας αποδειχθούν ορθά, ότι οι υποθέσεις και η θεωρία στο σύνολό της είναι αξιόλογη παρά το γεγονός ότι δεν έχει εμπειρική διάσταση. Και τα δύο αυτά σημεία, όπως αποδεικνύει αναλυτικά ο Wong [Ibid. σ. 315-6], δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματική θέση του Friedman και συνεπώς η κριτική του Samuelson είναι ατυχής και ανίσχυρη.

Ο Samuelson αντιτίθεται στην πλήρη αφαιρετική μέθοδο των *a priori* υποθέσεων και προτάσεων των νεο-Αυστριακών, γιατί όπως παρατηρεί [1952, σ. 62] : “δεν υπάρχουν *a priori* εμπειρικές αλήθειες σε κανένα πεδίο των επιστημών. Εάν ένα πράγμα έχει μια *a priori* αδιάψευστη αλήθεια, τότε είναι άδειο από εμπειρικό περιεχόμενο. Πρέπει να θεωρηθεί σαν πρόταση χωρίς περιεχόμενο με την τεχνική έννοια της σύγχρονης φιλοσοφίας”.³ Όπως παρατηρεί ο Wong [1973, σ. 320], ο Samuelson, απορρίπτοντας τον απριορισμό στράφηκε στο άλλο άκρο προσπαθώντας να αναπτύξει θεωρίες που οι υποθέσεις τους είναι προτάσεις που στηρίζονται σε παρατηρήσεις. Αλλά αυτή η επιδίωξη έχει σημαντικές λογικές και επιστημολογικές αδυναμίες που είναι πολύ δύσκολο να καλυφθούν ή να ξεπεραστούν.

³ Για τις αντιλήψεις των νεομαρξιστικών νεοαυστριακών, βλ. Α. Χουμανίδης [1993, σσ. 105-6, 1994, σσ. 168 - 183].

Ας προχωρήσουμε τώρα στην ανάλυση των απόψεων του Samuelson ως προς δύο βασικά μεθοδολογικά ζητήματα : (α) τον σκοπό της Επιστήμης, και (β) την έννοια και σημασία της εξαγωγής θεωριών για την ανάπτυξή της.

Η επιστημονική προσέγγιση του Samuelson έχει χαρακτηριστεί σαν “περιγραφισμός” (descriptivism)⁴ σύμφωνα με τον οποίο μια θεωρία δεν αποτελεί τίποτα άλλο από μια περιγραφή αυτών που παρατηρούμε εμπειρικά [Samuelson, 1952, σ. 57, 1963, σ. 236, 1965α, σ. 772.⁵ Ο Samuelson αντιτίθεται στον αποκλειστικά ερμηνευτικό σκοπό της Επιστήμης τονίζοντας ότι :

- α) Η ερμηνεία δεν είναι τίποτα άλλο από μια καλή περιγραφή, και
- β) όλες οι γνωστές θεωρίες στις επιστήμες περιλαμβάνουν υποθέσεις και προτάσεις που έχουν εμπειρική διάσταση [Wong, 1973, σ.319].

Ποια είναι όμως κατά τον Samuelson η προγνωστική δύναμη της Οικονομικής Επιστήμης; Κάτω από την παραπάνω γενική του θέση ο Samuelson αμφισβητεί ότι τελικός σκοπός της Επιστήμης είναι η δυνατότητα πρόβλεψης [1965β, σ. 774]. Όσον αφορά την προβλεπτική δύναμη της Οικονομικής Επιστήμης οι απόψεις του Samuelson είναι ρεαλιστικές και λίγο αισιόδοξες. Θεωρεί ότι η Οικονομική Επιστήμη δεν οδηγεί σε μεγάλη δυνατότητα πρόβλεψης, γιατί :

- 1) Δεν διαθέτει το ελεγχόμενο πείραμα που χρησιμοποιούν οι φυσικές επιστήμες,
- 2) τα γεγονότα και τα φαινόμενα δεν παρουσιάζονται ξεκάθαρα στους επιστήμονες, οι οποίοι τα αντιμετωπίζουν και τα περιγράφουν με αρκετή δόση υποκειμενικότητας, και
- 3) τα συμπεράσματα της επιστήμης, ακόμη και αυτής της φυσικής (όπως έδειξε ο Heisenberg), συνοδεύονται από την αρχή της αβεβαιότητας [1965β, σσ. 775-7].

⁴ Ο Bolland [1989, σσ. 33-4] διακρίνει τους οικονομολόγους σε αυτούς που ακολουθούν την “ινστρουμενταλιστική” (instrumentalist) μεθοδολογία του Friedman, δηλ. τη μεθοδολογία που αποσκοπεί στην επίτευξη ενός σκοπού, και σε αυτούς που ακολουθούν την “περιγραφιστική” (descriptivist) μεθοδολογία του Samuelson, δηλ. αυτή που αποσκοπεί να περιγράψει κάτι.

⁵ Η επιστημονική γνώση κατά τον Samuelson, όπως αναφέρει ο Wong [1978, σ. 104],

Επιπλέον, η εξαγωγή οικονομικών προβλέψεων από τους οικονομολόγους είναι αρκετά παρακινδυνευμένη και συνοδεύεται από μεγάλο κόστος σε περίπτωση που δεν αποδειχθούν ορθές [1965β, σ.779]. Βέβαια, η γνώση της Οικονομικής Επιστήμης βοηθά στην εξαγωγή καλύτερων προβλέψεων από ότι η πλήρη άγνοιά της [1965β, σ.777], αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι οικονομολόγοι πρέπει να αχολούνται μόνο με τις προβλέψεις.

Για τη σημασία της εξαγωγής θεωριών στην προώθηση της Επιστήμης, ο Samuelson, αναπτύσσει απόψεις που δεν είναι πολύ μακριά από αυτές των Popper και Hutchison. Ο Samuelson ορίζει τη θεωρία [1963, σ. 233] “σαν το σύνολο των αξιωμάτων, βασικών υποθέσεων, ή υποθέσεων που ορίζουν ρητά κάτι για την πραγματικότητα που παρατηρούμε”. Μια θεωρία (B) προέρχεται από ορισμένες βασικές υποθέσεις (A) και οδηγεί σε ορισμένες συνέπειες ή συμπεράσματα (C). Ο Samuelson παρατηρεί ότι τα (A), (B), (C), πρέπει να έχουν ίδια εμπειρική ισχύ, δηλαδή, εάν οι βασικές υποθέσεις είναι εμπειρικά λανθασμένες και επομένως και η θεωρία είναι μη ρεαλιστική, τότε οι προτάσεις που εξάγουμε από τη θεωρία δεν μπορεί να είναι ρεαλιστικές. Επίσης, ο Samuelson, εξετάζει την πιθανότητα σε ένα υπόδειγμα οι βασικές του υποθέσεις να είναι ευρύτερες από τη θεωρία και η θεωρία ευρύτερη από τις συνέπειές της. Εάν μερικές από τις συνέπειες ισχύουν εμπειρικά αλλά δεν προέρχονται από τη θεωρία, τότε δε σημαίνει ότι η θεωρία έχει εμπειρική σημασία.⁶ Καταλήγει συνεπώς ο Samuelson [1963, σ. 236] στο συμπέρασμα ότι : “Εάν τα αφηρημένα υποδείγματα περιλαμβάνουν εμπειρικές ανακρίβειες, πρέπει να απαλλαγούμε από τα υποδείγματα, και να μην δικαιολογούμε τις ανεπάρκειές τους”.⁷

Μια οικονομική θεωρία που κατασκευάζεται με την επαγωγική μέθοδο διαμέσου των μαθηματικών θα πρέπει κατά τον Samuelson [1954, σ. 1764] να έχει κάποια εμπειρική σημασία. Το θεωρητικό υπόδειγμα που κατασκευάζουμε δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια ιδεατή απεικόνιση του πραγματικού κόσμου για τον οποίο όμως έχουμε παραλείψει

⁶ Ο Machlup [1964, σ.733] αντιδρά σε αυτό το συμπέρασμα του Samuelson παρατηρώντας ότι ποτέ δεν εξάγουμε τα αποτελέσματα από τη θεωρία μόνο, αλλά από κάποιο συνδυασμό της θεωρίας με κάποια μεταβολή στις υποθέσεις.

⁷ Για μια κριτική ανάλυση των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων της εφαρμογής της αξιωματικής μεθόδου και των υποδειγμάτων στην Οικονομική Επιστήμη βλ. την μελέτη μας [1989, σσ. 42-5, 102-8].

πολλές μεταβλητές [1955, σ. 1769]. Ο Samuelson χαρακτηρίζει τον εαυτό του άνθρωπο του κόσμου και “περιστασιακό εμπειριστή”, [1955, σ. 1769], αλλά στην ουσία είναι θετικιστής [Caldwell, 1984, σ. 137] και μάλιστα οπαδός του κριτηρίου της “διαψευσιμότητας” που ανέπτυξε ο Popper [Backhouse, 1985, σ. 277]. Γι’ αυτό και ο Samuelson πιστεύει ότι η οικονομική ανάλυση πρέπει να επιδιώκει τη διαμόρφωση θεωριών που να ερνημούν την πραγματικότητα βασισμένη σε όσο το δυνατόν λιγότερες και καλά καθορισμένες υποθέσεις [1948a, σ. 11]. Επίσης, δίνει δύο μέτρα σύγκρισης μεταξύ δύο ομοειδών θεωριών :

- α) Δεν απορρίπτουμε μια θεωρία εάν δεν μπορεί να εξηγήσει ένα από τα φαινόμενα που υπάρχουν, αλλά μπορεί να εξηγήσει ορισμένα άλλα [1964, σ.737], και
- β) από δύο το ίδιο απλές και κομψές θεωρίες πρέπει να διαλέγουμε αυτή που ερνηνεύει περισσότερα εμπειρικά φαινόμενα [Ibid. σ. 739].

Ας δούμε τώρα εάν και κατά πόσο εφάρμοσε τις παραπάνω μεθοδολογικές του αρχές ο Samuelson στην εξαγωγή θεωριών που πράγματι εμπλούτισαν το περιεχόμενο της Οικονομικής Επιστήμης; Από τα πολυάριθμα θεωρητικά υποδείγματα που ανέπτυξε ο Samuelson επιλέξαμε δύο αντιπροσωπευτικά που πιστεύουμε ότι αποδίδουν τα μεθοδολογικά του πιστεύω ως προς : α) Τη λειτουργική διάσταση των υποθέσεων, και β) τη χρησιμότητα της ανάπτυξης θεωρητικών υποδειγμάτων. Την πρώτη μεθοδολογική του θέση θα την εξετάσουμε παρουσιάζοντας τη θεωρία του περί “δεληλωμένης προτίμησης” και τη δεύτερη με τη θεωρία της ισότητας των αμοιβών των παραγωγικών συντελεστών στο διεθνές εμπόριο.

3. Εφαρμογές μεθοδολογίας

Οι μεθοδολογικές θέσεις του Samuelson για τον οπερασιοναλισμό και την εμπειρική διάσταση των θεωριών που αναπτύξαμε παραπάνω εφαρμόζονται από τον ίδιο στις μελέτες του για τη βελτίωση της θεωρίας της ζήτησης. Ο Samuelson, με ορισμένα άρθρα του στο τέλος της δεκαετίας του 1930 προσπάθησε να εξάγει την καμπύλη ζήτησεως χωρίς

να χρησιμοποιήσει την έννοια της χρησιμότητας. Σκοπός του ήταν, βασισμένος σε εμπειρικές παρατηρήσεις, να αποδείξει όλα τα συμπεράσματα για τη μορφή και την κλίση της καμπύλης ζήτησης που έχουν εξαχθεί με την ανάλυση της απόλυτης (Marshall) και τακτικής χρησιμότητας (Hicks-Allen). Ξεκίνησε αυτό το ερευνητικό του πρόγραμμα, όπως το έχει χαρακτηρίσει ο Wong [1978, σσ. 2 - 3], πάνω στη θεωρία της ζήτησης το οποίο συνεχίστηκε από τους Houthakker, Little, κ.ά., με βασικό στόχο να αναπλάσει τη θεωρία αυτή και να την καταστήσει εμπειρικά ελεγχόμενη. Ας προχωρήσουμε τώρα στην εξέταση της μεθοδολογίας που ακολούθησε ο Samuelson για να ολοκληρώσει τους στόχους του.

Όπως είναι γνωστό, ο Pareto [1909, σσ. 110 - 120] αμφισβήτησε την έκφραση της μετρήσιμης χρησιμότητας και πρότεινε την ανάλυση της συμπεριφοράς του καταναλωτή με τις καμπύλες αδιαφορίας [Χουμανίδης, 1952 σελ. 57]. Οι Hicks και Allen [1934] βασισμένοι σε αυτή την ιδέα του Pareto στράφηκαν κατά της απόλυτης χρησιμότητας που χρησιμοποίησε ο Marshall και ανέπτυξαν ένα υπόδειγμα συμπεριφοράς του καταναλωτή που βασιζόταν στην τακτική χρησιμότητα.

Ο Samuelson, ακολουθώντας τα μεθοδολογικά του πιστεύω θέλησε να προσδώσει περισσότερο εμπειρισμό στην ανάλυση της συμπεριφοράς του καταναλωτή και να την απομακρύνει από ψυχολογικά στοιχεία όπως αυτό που αναφερόταν σε κάποιο αόριστο μέτρο χρησιμότητας.⁸ Η προσπάθειά του κατέληξε στην εισαγωγή της “δεδηλωμένης προτίμησης” σαν τον παράγοντα που ερμηνεύει την κανονική κλίση της καμπύλης ζήτησης, αλλά και που επιδέχεται μετρήσεις αφού στηρίζεται σε ποσότητες και τιμές, δηλαδή είναι μια οπερασιοναλιστική έννοια.⁹ Περισσότερο συγκεκριμένα, ο Samuelson θεώρησε ότι ο όρος της χρησιμότητας είναι μια ψυχολογική έννοια που δεν επιδέχεται μέτρηση, συνεπώς η θεωρία της ζήτησης δεν έχει καμιά εμπειρική διάσταση [Wong, 1978, σσ. 48-9]. Αντί αυτού του όρου προτίμησε να βασισθεί σε μια έννοια που μπορεί να παρατηρηθεί στην πραγματικότητα και να είναι επιδεικτική

⁸ Επειδή η ανάλυση των οικονομικών της ευημερίας είχε πολύ μικρό λειτουργικό περιεχόμενο, ο Samuelson δεν ταυτίστηκε απόλυτα με την απόρριψη της υπόθεσης της διαπροσωπικής σύγκρισης της χρησιμότητας μεταξύ των οικονομούντων ατόμων [Blaug, 1980, σ.100].

⁹ Για μια αναλυτική παρουσίαση της προσπάθειας του Samuelson να εισάγει στην οικονομική ανάλυση τη θεωρία της δεδηλωμένης προτίμησης και των προτερημάτων και μειονεκτημάτων αυτής της θεωρίας βλ. Wong [1978].

μετρήσεως και αυτή η έννοια ήταν η “δεδηλωμένη προτίμηση” που αφορά τα αγαθά που έχουν επιλέξει οι καταναλωτές σε όρους τιμών, ποσοτήτων και εισοδήματος. Χρησιμοποιώντας ορισμένες υποθέσεις για τη σχέση μεταξύ δύο διαφορετικών συνδυασμών ζητούμενων αγαθών που οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός “ασθενούς αξιώματος δεδηλωμένης προτίμησης” (weak axiom of revealed preference) και στηριζόμενος στη μαθηματική λογική, απέδειξε ότι είναι δυνατή η εξαγωγή μιας κανονικής μορφής καμπύλης ζητήσεως.

Μολονότι η θεωρία του Samuelson βασιζόταν σε λιγότερες υποθέσεις από αυτές των Hicks-Allen, δηλ. ήταν περισσότερο απλή, δεν κτόρθωσε να επικρατήσει στην οικονομική ανάλυση για τους εξής λόγους : α) Γιατί δεν οδήγησε σε καλύτερη ερμηνεία του φαινομένου της ζήτησης [βλ. Wong, 1978, σ.65], β) δεν απέφυγε τη χρησιμοποίηση στοιχείων που δεν παρατηρούνται και δεν επιδέχονται μέτρηση, όπως αυτό της ύπαρξης μιας προτίμησης [Ibid., σ.71], και γ) δεν έγινε δυνατή η εξαγωγή ενός χάρτου καμπυλών αδιαφορίας που να βασίζεται σε στοιχεία της εμπειρίας, δηλ. παρατηρούμενα στοιχεία [Ibid., σ. 98].¹⁰ Ο Ο’ Sullivan [1987, σ. 144], από το άλλο μέρος, παρατήρησε ότι οι οικονομολόγοι προτίμησαν την ανάλυση της ζήτησης των Hicks-Allen, γιατί προτιμούν να αναπτύσσουν θεωρίες βασισμένες σε υποκειμενικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την οικονομική συμπεριφορά του ατόμου.

Η μεθοδολογική θέση του Samuelson υπέρ της χρησιμοποίησης θεωρητικών κατασκευών για την εξαγωγή ουσιαστικών οικονομικών προτάσεων εφαρμόζεται στις μελέτες του [1948b, 1949] που αφορούν την ισότητα μεταξύ των αμοιβών των παραγωγικών συντελεστών των διαφόρων χωρών που επιτυγχάνεται διαμέσου του ελεύθερου εμπορίου.

Ο Samuelson, με τη μεθοδολογία που ακολουθεί στο άρθρο του [1949] θέλει να καταδείξει ότι κάτω από την παρουσίαση απλών υποδειγμάτων είναι δυνατόν να δείξουμε κάποια αλήθεια σε ένα πολύπλοκο φαινόμενο [1949, σ.58]. Συγκεκριμένα, θέλει να αποδείξει ότι η ελεύθερη διακίνηση των αγαθών μεταξύ των χωρών μπορεί να υποκαταστήσει

¹⁰ Ο Wong χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της “λογικής αναδόμησης” (logical reconstruction) μιας θεωρίας που έχει προταθεί από τον Popper και χρησιμοποιήθηκε και άλλους φιλοσόφους, ανέλυσε την θεωρία “δεδηλωμένης προτίμησης” και κατέληξε ότι η προσπάθεια του Samuelson στην καθιέρωση και ανάπτυξη αυτής της θεωρίας δεν κατέληξε σε απόλυτη επιτυχία λόγω των μεθολογικών αδυναμιών της [1978, σ.4, 122-

πλήρως την ελεύθερη διακίνηση των παραγωγικών συντελεστών σαν παράγοντας που θα οδηγήσει στην ισότητα των αμοιβών τους μεταξύ των διαφόρων χωρών [1949, σ. 69].

Για να φέρει σε πέρας τον σκοπό αυτό ο Samuelson ακολουθεί την εξής μεθοδολογία : Αρχικά εισάγει οκτώ υποθέσεις πάνω στις οποίες θα βασισθεί το υπόδειγμά του. Στη συνέχεια, χρησιμοποιεί τη λογική αφαιρετική μέθοδο για να αποδείξει ότι “κάτω από αυτές τις υποθέσεις η πραγματική τιμή των παραγωγικών συντελεστών είναι ίδια και στις δύο χώρες” [1949, σ. 59]. Οι υποθέσεις που εισάγει είναι οι εξής [1949, σσ. 58-9] :

- 1) Υπάρχουν δύο χώρες η Αμερική και η Ευρώπη.
- 2) Παράγουν μόνο δύο αγαθά σιτάρι και ύφασμα.
- 3) Κάθε αγαθό παράγεται από δύο παραγωγικούς συντελεστές, την εργασία και το έδαφος, και την παραγωγική διαδικασία λειτουργεί σε καθεστώς σταθερών αποδόσεων κλίμακος. Δηλαδή, όταν διπλασιάζονται οι χρησιμοποιούμενες ποσότητες των παραγωγικών συντελεστών διπλασιάζεται και το παραγόμενο προϊόν.
- 4) Ισχύει η φθίνουσα παραγωγικότητα των παραγωγικών συντελεστών όταν αυξάνεται η χρησιμοποίηση του ενός και παραμένει σταθερή η χρησιμοποίηση του άλλου.
- 5) Τα αγαθά διαφέρουν ως προς τη σχετική ένταση που πρέπει να χρησιμοποιηθούν οι δύο παραγωγικοί συντελεστές για την παραγωγή τους.
- 6) Οι παραγωγικοί συντελεστές και στις δύο χώρες είναι ίδιοι ποιοτικά και χρησιμοποιούνται με την ίδια τεχνολογία.
- 7) Όλα τα εμπορεύματα διακινούνται ελεύθερα μεταξύ των δύο χωρών και δεν υπάρχουν δασμοί ή κόστος μεταφοράς, συνεπώς επικρατούν ίδιοι λόγοι τιμών των αγαθών στις δύο χώρες. Επίσης, δεν μπορούν να μετακινηθούν ελεύθερα από χώρα σε χώρα οι παραγωγικοί συντελεστές.
- 8) Κάποια ποσότητα και από τα δύο αγαθά παράγεται και στις δύο χώρες με τη χρήση και των δύο παραγωγικών συντελεστών.

Για να εξηγήσει ο Samuelson γιατί η εμπειρία δείχνει διαφορετικά αποτελέσματα από τη θεωρία, παρουσιάζει ορισμένες καταστάσεις που εξηγούν την ανισότητα των αμοιβών των παραγωγικών συντελεστών

και οι οποίες θεωρούνται σαν καταστρατηγήσεις των παραπάνω ιδεών υποθέσεων πάνω στις οποίες βασίσθηκε το συμπέρασμα του υποδείγματος. Για παράδειγμα, σημειώνει ότι η διαφορά τεχνολογίας που χρησιμοποιείται στην παραγωγή αγαθών δικαιολογεί την ανισότητα των αμοιβών των παραγωγικών συντελεστών που εξαλείφεται μόνο εάν υποθέσουμε (όπως στο υπόδειγμα) ότι επικρατούν ίδιες τεχνολογικές συνθήκες. Συνεπώς, εάν τροποποιηθούν οι υποθέσεις η παρεκκλίνουμε από τις υποθέσεις του υποδείγματος που οδηγούν σε πλήρη ισότητα των αμοιβών, αυτό “μας βοηθά να αντιπαραβάλλουμε τα αποτελέσματα της αφαιρετικής ανάλυσης με τα φανερά γεγονότα της ζωής” [1949, σ.71]. Με άλλα λόγια, ο Samuelson προσπάθησε να ερμηνεύσει ένα γεγονός, αυτό της ανισότητας των αμοιβών των παραγωγικών συντελεστών μεταξύ των διαφόρων χωρών, δείχνοντας τις αποκλείσεις των πραγματικών συμβάντων από τα ιδεατά (υποθέσεις) στα οποία στήριξε το υπόδειγμά του.

Ο Samuelson [1949, σ. 63], ακολουθώντας την οπερασιοναλιστική μεθοδολογία προσπάθησε να προσδώσει ρεαλισμό στο παραπάνω υπόδειγμά του εισάγοντας ορισμένες εμπειρικές καταστάσεις όπως η αντιπροσωπευτική επιχείρηση. Αλλά, όπως ορθά παρατηρεί ο Machlup [1964, σελ. 735], κάτι τέτοιο δεν επιτυγχάνεται γιατί και ο όρος “αντιπροσωπευτική επιχείρηση” δεν είναι τίποτα άλλο από ένα ιδεατό κατασκεύασμα που δεν έχει εμπειρική διάσταση.

Οι μεθοδολογικές θέσεις του Samuelson που αναπτύξαμε μέχρι τώρα προκάλεσαν κριτική από οικονομολόγους. Την κριτική αυτή προσπάθησε με συνέπεια να αντικρούσει ο Samuelson γι’ αυτό και η παράθεση αυτής της μεθοδολογικής αντιδικίας είναι αρκετά ενδιαφέρουσα για να κατανοήσουμε καλύτερα όχι μόνο τη μεθοδολογία του Samuelson αλλά και την επιστημονική του συνέπεια.

4. Κριτικοί της μεθοδολογίας του Samuelson

Τη σημαντικότερη κριτική από πλευράς οικονομολόγων κατά της

¹¹ Μια άλλη κριτική, αλλά όχι τόσο έντονα μεθοδολογική και εποικοδομητική, ήταν αυτή που άσκησε ο Gordon [1955β, σσ. 30-310] κατά της εργασίας του Samuelson «Foundations of Economic Analysis». Για την ανταπάντηση του Samuelson σε αυτά

μεθοδολογίας του Samuelson άσκησε ο Machlup.¹¹ Σύμφωνα με τον Machlup [1964, σ.735], η μέθοδος που ακολουθεί ο Samuelson στο υπόδειγμα διεθνούς εμπορίου δεν έχει τίποτα να κάνει με τον οπερασιοναλισμό αλλά είναι εφαρμογή της αφαιρετικής οικονομικής μεθόδου. Με τη μέθοδο αυτή, όπως είναι γνωστό, εισάγουμε μερικές μη εμπειρικές υποθέσεις διαμέσου των οποίων εξάγουμε γενικές θεωρητικές προτάσεις που μας βοηθούν να εξηγήσουμε ορισμένες εμπειρικές καταστάσεις του πολύπλοκου οικονομικού κόσμου.

Ο Samuelson [1964, σ. 736], ανταπαντά στην παραπάνω κριτική του Machlup θεωρώντας ότι ο δεύτερος δεν απέδωσε ορθά τη μεθοδολογική του διάσταση. Επίσης, αντιτίθεται στην άποψη ότι δεν έχει καμία σημασία για την εξαγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων εάν το περιεχόμενο της θεωρίας είναι μακριά από την πραγματικότητα. Όσον αφορά το υπόδειγμα του ελεύθερου εμπορίου, ο Samuelson [1964, σ. 737] θεωρεί ότι οι υποθέσεις που εισήγαγε στο υπόδειγμα είχαν εμπειρικό περιεχόμενο (δηλ. μπορούσαν να επικυρωθούν ή να διαψευσθούν από την εμπειρία), και το συμπέρασμά του ότι η ελεύθερη διακίνηση των αγαθών θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν υποκατάστατο της ελεύθερης διακίνησης των παραγωγικών συντελεστών αποδείχθηκε από την εμπειρία. Ο Samuelson [1964, σ. 739], προασπίζεται την ανακάλυψη της αλήθειας, όσο και υποκειμενική και να είναι, διαμέσου της χρήσης αφαιρετικών υποδειγμάτων, γιατί όπως υποστηρίζει :

- α) Κάθε γεγονός έχει υποκειμενική διάσταση,
- β) δεν έχει ακόμη αποδειχθεί ότι η χρησιμοποίηση αφαιρετικών σχημάτων κάνει περισσότερο κακό παρά καλό στην εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης, και
- γ) επειδή πολλές καταστάσεις της φύσης είναι πολύ απλές, πρέπει να προτιμάμε μια θεωρία έναντι μιας άλλης που δίνει τα ίδια αποτελέσματα με γνώμονα την απλότητα και κομψότητά της.

Όσον αφορά τον οπερασιοναλισμό υπό την αυστηρή του μορφή, όπως θεσπίστηκε από τον Bridgman, αμφισβητείται έντονα από τον Machlup από φιλοσοφικής αλλά και από οικονομικής σκοπιάς η χρησι-

---

¹² Ο Machlup [1960] άσκησε δριμεία κριτική κατά του οπερασιοναλισμού βασιζόμενος στις απόψεις των σύγχρονων φιλοσόφων. Για μια συνοπτική παρουσίαση των αντιρρήσεων του Machlup βλ. Caldwell [1982, σσ. 190-2].

μότητά του για την εξέλιξη της Οικονομικής Επιστήμης.¹² Ο Machlup [1966, σ. 65], υποστηρίζει ότι στην οικονομική ανάλυση πολύ λίγες είναι οι υποθέσεις και οι έννοιες που μπορεί να έχουν λειτουργικό καθορισμό. Δεν αρνείται όμως και τη χρησιμότητα του λειτουργικού καθορισμού των εννοιών εάν αυτές συνδέονται με παρατηρούμενα δεδομένα όσο το δυνατόν περισσότερων εννοιών και υποθέσεων, έτσι ώστε να αυξηθεί ο εμπειρικός έλεγχος των θεωριών [Ibid. σσ. 65-5].¹³ Από το άλλο μέρος, ο Wong [1978, σ. 127] παρατηρεί ότι ο περιγραφισμός του Samuelson είναι πολύ στενή βάση για να αναπτυχθούν θεωρίες αφού οι παρατηρήσεις δεν είναι διαφωτιστικές αλλά πρέπει να παρουσιασθούν με θεωρητική διάσταση.

5. Συμπέρασμα

Από την αναδρομή που κάναμε εξάγονται ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για την μεθοδολογία του Samuelson και για τον τρόπο που πρέπει να ακολουθείται η μεθοδολογική οικονομική πρακτική.

Πρώτο : Ο Samuelson, δεν ακολούθησε τον ακραίο οπερσιοναλισμό του Bridgman αλλά φάνηκε να υιοθετεί μια μεθοδολογική θέση παρόμοια με αυτή του Hutchison [Caldwell, 1982, σσ. 189-90] για τον έλεγχο (κυρίως τον έμμεσο) των υποθέσεων που οδήγησε στην από μέρους του καθιέρωση πολλών θεωρημάτων στην Οικονομική Επιστήμη.

Δεύτερο : Ο Samuelson, αν και ακολούθησε την θεωρία του περιγραφισμού σαν σκοπό της Επιστήμης, δεν παρέμεινε στενός της οπαδός αλλά προσπάθησε οι θεωρίες του να έχουν και ερηνευτικό χαρακτήρα.

Τρίτο : Ο Samuelson, μολονότι δεν ασχολήθηκε εμπεριστατωμένα με την οικονομική μεθοδολογία παρά μόνο απαντώντας σε κριτικές, έδειξε μια συνέπεια μεταξύ των μεθοδολογικών του αρχών και του τρόπου που ανέπτυξε πολλά σημαντικά οικονομικά θεωρήματα. Ίσως αυτή η συνέπεια που χαρακτηρίζει τις περισσότερες από τις εργασίες του να ήταν ένας από τους λόγους που πολλοί σύγχρονοι οικονομολόγοι ακο-

¹³ Τα μεθοδολογικά πλεονεκτήματα της χρησιμοποίησης λειτουργικών εννοιών στην οικονομία προσπάθησε να αναλύσει ο Gordon [1955a] προβάλλοντας τη θέση ότι οι προβλεπόμενες μετατοπίσεις των οικονομικών συναρτήσεων αποτελούν εργαλείο

λούθησαν τα βήματά του στην ανάπτυξη θεωρητικών υποδειγμάτων.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Καραγιάννης, Α.Δ. [1989] : *Γενική Οικονομική Ισορροπία : Κριτική Ανάλυση του Σύγχρονου Υποδείγματος*, με πρόλογο του Καθηγητή Λ.Θ. Χουμανίδη, εκδ. Πειραιάς : Σταμούλης.
- ΧουμανίδηΣ, Λ.Θ. [1993] : *Η Επίδρασις της Φιλοσοφίας επί της Λογικής της Εξελίξεως των Οικονομικών Δοξασιών : Από της αρχαιότητος μέχρι των ημερών μας*, εκδ. Στυλ. Τσαπέπας, Αθήναι.
- ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ, Λ.Θ. [1952] : *Η Υποκειμενική περί αξίας θεωρία, από της εποχής των Φυσιοκρατών μέχρι σήμερα*, εκδ. Α. Μακροποδαράς, Αθήναι.

Ξένα

- BACKHOUSE, R. [1985] : *A History of Modern Economic Analysis*, εκδ. Oxford : Basil Blackwell, Ltd.
- BLAUG, M. [1980] : *The Methodology of Economics, or how economists explain*, εκδ. Cambridge : Cambridge University Press.
- BOLLAND, L. [1980] : *The Mehtodology of Economic Model Building : Methodology after Samuelson*, εκδ. New York : Routledge.
- CALDWELL, B. [1982] : *Beyond Positivism : Economic Methodology in the Twentieth Century*, εκδ. London : George Allen & Uniwin.
- CALDWELL, B. [1984] : *Appraisal and Criticism in Economics : A book of Readings*, εκδ. Boston : Allen & Unwin.
- GORDON, D. [1955a] : “Operational propositions in economic theory”, *Journal of Political Economy*, τομ. 63, σσ. 150-161.
- GORDON, D. [1955b] : “Professor Samuelson on operationalism in economic theory”, *Quarterly Journal of Economics*, τομ. 63, σσ. 305-310.

-
- HEMPEL, C. [1965] : *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science*, εκδ. New York : The Free Press.
- HICKS, J. & ALLEN, R. [1934] : “A Reconsideration of the Theory of Value,” *Economica*, τομ. 1, σσ. 52-76, 196-219.
- HOUMANIDIS, L. [1994] : *Humanitarian Economics, a new perspective of Social Economics*, εκδ. Synchroni Ekdotiki, Athens, 1994.
- MACHLUP, F. [1960] : “Operational Concepts and Mental Constructs in Model and Theory Formation” στο F. Machlup : [1978], *Methodology of Economics and other Social Sciences*, εκδ. New York : Academic Press, σσ. 159-188.
- MACHLUP, F. [1964] : “Professor Samuelson on Theory and Realism”, *American Economic Review*, September, σσ. 733-6.
- MACHLUP, F. [1966] : “Operationalism and Pure theory in Economics” στο F. Machlup : [1978], *Methodology of Economics and other Social Sciences*, εκδ. New York : Academic Press, σσ. 189-203.
- O’ SULLIVAN, P. [1987] : *Economic Methodology and Freedom to Choose*, εκδ. London : Allen & Unwin.
- PARETO, V. [1909] : *Manual of Political Economy*, εκδ. New York : A. M. Kelley, 1971.
- SAMUELSON, P. : [1948a] *Foundations of Economic Analysis*, εκδ. Cambridge, Mass. : Harvard University Press.
- SAMUELSON, P. [1948b] : “International Trade and the Equalisation of Factor Prices”, *Economic Journal*, June, τομ 58, σσ. 163-84.
- SAMUELSON, P. [1949] : “International Factor-Price Equalisation Once Again”, *Economic Journal*, June, στο *Readings in International Economics*, εκδ. London : George Allen and Unwin, Ltd. 1968, σσ. 58-71].
- SAMUELSON, P. [1952] : “Economic Theory and Mathematics - An Appraisal”, *American Economic Review*, May, σσ. 56-66.
- SAMUELSON, P. [1954] : “Some Psychological Aspects of Mathematics and Economics”, *The Review of Economics and Statistics*, στο J. Stiglitz (εκδ.) : *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson*, τομ II, εκδ. Massachusetts, The M.I.T. Press, 4η εκδ. 1977, σσ. 1762-6.
- SAMUELSON, P. [1955] : “Comment on Professor Samuelson on Operationalism in Economic Theory by Donald F. Gordon”

- στο J. Stiglitz (εκδ.) : *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson*, τομ. II, εκδ. Massachusetts, The M.I.T. Press, 4η εκδ. 1977, σσ. 1767-1771.
- SAMUELSON, P. [1963] : “Problems of Methodology - Discussion” *American Economic Review, Papers and Proceedings*, May, σσ. 231-6.
- SAMUELSON, P. [1964] : “Theory and Realism : A Reply”, *American Economic Review*, September, σσ. 736-9.
- SAMUELSON, P. [1965a] : “Professor Samuelson on Theory and Realism: A Reply”, *American Economic Review*, December, στο J. Stiglitz (εκδ.) : *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson*, τομ III, εκδ. Massachusetts, The M.I.T. Press, 1972, σσ. 765-773.
- SAMUELSON, P. [1965b] : “Economic Forecasting and Science”, στο J. Stiglitz (εκδ.) : *The Collected Scientific Paper of Paul A. Samuelson*, τομ III, εκδ. Massachusetts, The M.I.T. Press, 1972, σσ. 774-780.
- WONG, S. [1973] : “The F-Twist and the Methodology of Paul Samuelson”, *American Economic Review*, τομ 63, σσ. 312-325.
- WONG, S. [1978] : *The Foundations of Paul Samuelson’s Revealed Preference Theory : A Study by the Method of Rational Reconstruction*, εκδ. London : Routledge & Paul, Ltd.

**Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΥΛΑΓΟΡΑΣ ΥΓΡΟΥ ΚΑΙ
ΞΗΡΟΥ ΧΥΔΗΝ ΦΟΡΤΙΟΥ : μελετη περιπτώσεως της Ιρα-
κινήσ εισβολής στο Κουβέϊτ το 1990**

Δρος Κ'ΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. Ζώνη

T.E.I. Πειραιώς, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας

Το άρθρο αυτό αναφέρεται σε ένα πολύ πρόσφατο ιστορικό γεγονός και αφορά μια εμπειρική προσέγγιση στο γνωστικό πεδίο της ναυτιλιακής οικονομικής μέσω της παράθεσης ορισμένων μεταβλητών που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διεθνή ναυλαγορά τα έτη 1990 και 1991. Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στην απόφαση του Ιρακινού Προέδρου Σαντάμ Χουσεΐν να καταλάβει το Κουβέϊτ το 1990 για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους.

Αυτό που τελικά ενδιαφέρει είναι να διερευνήσουμε μέσω της εμπειρικής ανάλυσης έναν από τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ζήτησης και προσφοράς θαλασσίων μεταφορικών υπηρεσιών στα πλαίσια της θεωρίας των ναυλαγορών. Πρόκειται για τον παράγοντα που συγκαταλέγεται στα σχετικά επιστημονικά συγγράμματα (ανάλογα με τη φρασεολογία κάθε συγγραφέα) στους εξωγενείς απροσδιόριστους παράγοντες ή στους παράγοντες που προκαλούν έκτακτες διακυμάνσεις ή στους παράγοντες τους σχετικούς με τις απρόοπτες διακυμάνσεις της ναυλαγοράς. Ειδικότερα αναφερόμαστε στον απρόβλεπτο εξωγενή παράγοντα της "απειλής πολέμου" ή/και "πολέμου".

Η επίδραση του παραπάνω παράγοντα στη διαμόρφωση του επιπέδου των ναύλων, βασίζεται στο γεγονός ότι η αγορά θαλασσίων μεταφορικών υπηρεσιών έχει χαρακτήρα δευτερογενή.

Υπόψη ότι η ανάλυση που ακολουθεί ασχολείται μόνο με τη σχέση

(επιπτώσεις) του εν λόγω παράγοντα με τη ναυλαγορά και όχι με τη ναυτιλία γενικότερα (οπότε και θα έπρεπε τότε να επεκταθούμε σε ευρύτερα θέματα όπως το κόστος, οι τιμές των πλοίων, κλπ.)

Οι σημαντικές ημερομηνίες της μελέτης μας είναι αφενός μεν η 2α Αυγούστου 1990 όταν δηλαδή το Ιράκ εισέβαλε στο Κουβέιτ και αφετέρου η 17η Ιανουαρίου 1991, ημέρα κατά την οποία άρχισε ο πόλεμος στον Κόλπο με την επίθεση των ΗΠΑ και των Συμμαχικών Δυνάμεων κατά του Ιράκ.

Η μελέτη μας αναφέρεται στους παράγοντες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των ναύλων των δεξαμενοπλοίων και των φορτηγών πλοίων ξηρού χύδην φορτίου καθώς και στην διαμόρφωση της τιμής του πετρελαίου στην παγκόσμια αγορά.

Δεδομένου ότι τα πλοία που εθίγησαν περισσότερο από την κρίση στο Περσικό Κόλπο ήταν τα δεξαμενόπλοια VLCC (χωρητικότητας από 160.000 μέχρι 320.000 τόννους), θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στα δύο βασικά τους δρομολόγια, δηλαδή αυτό από Κόλπο Περσικό προς Κόντινεντ (Β. Ευρώπη) και εκείνο από Περσικό Κόλπο προς Ιαπωνία.

Σε ότι αφορά τις μεταφορές ξηρού χύδην φορτίου, θα αναφερθούμε στα δρομολόγια μεταφοράς σιτηρών από Κόλπο Μεξικού προς Άμστερνταμ - Ρότερνταμ - Αμβέρσα (bulk carriers τύπου panamax, 55.000 τόννοι φορτίου κατά ταξίδι) και από Κόλπο Μεξικού για Ιαπωνία (panamax, 52.000 τόννοι), επειδή εκτιμούμε ότι είναι τα πλέον αντιπροσωπευτικά δρομολόγια μεταφοράς ξηρού χύδην φορτίου.

Αναφορικά με το πετρέλαιο θα αναφερθούμε στην διαμόρφωση της τιμής τεσσάρων διαφορετικών τύπων, δηλαδή του βρετανικού πετρελαίου "brent" της Βόρειας Θάλασσας, του πετρελαίου των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων "dubai", του αμερικανικού πετρελαίου "West Texas Intermediate" και τέλος του ελαφρού ντήζελ "gasoil".

Κατά το πρώτο εξάμηνο 1990, οι ναύλοι παρουσίασαν γενικά σημαντικές αυξομειώσεις που οφείλοντο σε διάφορα γεγονότα της ναυτιλιακής αγοράς. Με την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ την 2α Αυγούστου 1990 μια ανησυχία απλώθηκε στον κόσμο. Η ζήτηση χωρητικότητας περιορίστηκε και έτσι οι ναυλώσεις μειώθηκαν, ιδιαίτερα στην περίπτωση των δεξαμενοπλοίων VLCC με αφετηρία στον Περσικό Κόλπο.

Η βραχυχρόνια περίοδος μετά την εισβολή, χαρακτηρίζεται αφενός μεν από θεαματική αύξηση της τιμής του πετρελαίου και αφετέρου από

χαμηλά εισοδήματα των πλοιοκτητών, οι οποίοι εκλήθησαν να καταβάλουν υψηλό κόστος για καύσιμα και για ασφάλιση των πλοίων τους.

Οι χρονοναυλώσεις των VLCC παρουσίασαν έντονη πτώση ενώ τα κράτη - μέλη του ΟΠΕΚ αποφάσισαν να αυξήσουν την παραγωγή τους σε πετρέλαιο προκειμένου να αντισταθμίσουν τη διακοπή εξαγωγής πετρελαίου από το Ιράκ και το Κουβέιτ.

Οι πολυεθνικές εταιρίες πετρελαίου δέχθηκαν να καταβάλουν οι ίδιες υψηλά ασφάλιστρα για κάλυψη των δεξαμενοπλοίων έναντι των κινδύνων του πολέμου. Εξάλλου η διακοπή ραφιναρισμένων προϊόντων που προήρχοντο από τα διυλιστήρια του Κουβέιτ, είχε σαν επακόλουθο την αύξηση της ζήτησης των λεγόμενων "άσπρων προϊόντων" από άλλες περιοχές της υδρογείου και κατ' επέκταση την αύξηση του επιπέδου των ναύλων των δεξαμενοπλοίων μεταφοράς συναφών προϊόντων των περιοχών αυτών (π.χ. Καραϊβική).

Ακόμα οι περισσότερες χώρες αποφάσισαν να λάβουν ειδικά μέτρα για να αντιμετωπίσουν την κρίση στον Κόλπο. Αναφερόμαστε ιδιαίτερα στα μέτρα περιορισμού της κατανάλωσης πετρελαίου, στη χρησιμοποίηση των πετρελαϊκών τους αποθεμάτων και στη μείωση της βιομηχανικής τους παραγωγής, αφού είναι ευνόητο ότι αυτή βασίζεται και στη χρησιμοποίηση του εισαγόμενου πετρελαίου.

Η Σαουδική Αραβία εξάλλου, αύξησε σημαντικά την ημερήσια παραγωγή της σε πετρέλαιο με στόχο την αναπλήρωση των απωλεσθέντων ποσοτήτων εξαγωγών πετρελαίου του Ιράκ και του Κουβέιτ, λόγω του εμπάργκο που εφήρμοσαν σχεδόν όλες οι χώρες του κόσμου κατά των δύο παραπάνω κρατών. Εκτιμάται ότι η Σαουδική Αραβία αύξησε την ημερήσια παραγωγή της κατά 2,5 εκατ. βαρέλια ακάθαρτου πετρελαίου.

Να σημειώσουμε εδώ ότι με βάση τη συμφωνία (Φεβρουάριος 1990) των κρατών - μελών του ΟΠΕΚ, η ημερήσια παραγωγή πετρελαίου, η πιο υψηλή, όλου του Οργανισμού είχε καθορισθεί σε 24 εκατ. βαρέλια.

Μεταξύ των άλλων γεγονότων του ναυτιλιακού τομέα, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε : το κλείσιμο του πετρελαιοαγωγού της Τουρκίας που ανάγκασε τα πετρελαιοφόρα που εκκινούσαν από τον Περσικό Κόλπο να διανύουν μεγαλύτερη απόσταση, την αύξηση των εισαγωγών πετρελαίου στην Ανατολική Ευρώπη από τη Μέση Ανατολή λόγω μιάς μείωσης κατά 10% περίπου της παραγωγής πετρελαίου της πρώην ΕΣΣΔ, την αύξηση της παραγωγής των διυλιστηρίων πετρελαίου στην Καραϊβική και την Δυτική Ευρώπη.

Η τιμή του βρετανικού ακάθαρτου πετρελαίου (brent) που ανήρχετο σε 20 δολλ. το βαρέλι πριν από ιρακινή εισβολή στο Κουβέιτ, ανέβηκε στα 22 δολλ. την επομένη της εισβολής για να φτάσει τα 36 δολλ. δύο μήνες αργότερα.

Ο ναύλος για τα VLCC με αφετηρία τον Περσικό Κόλπο που εκινείτο γύρω στα W75 της κλίμακας Worldscale πριν την εισβολή, έπεσε στα W48-60 μέσα στους δύο μήνες που επακολούθησαν, μετά από μια δύσκολη περίοδο κατά την οποία οι ναυλώσεις που παρατηρήθηκαν ήταν λιγοστές. Γενικότερα, όλες οι χώρες τηρούσαν στάση αναμονής, περιμένοντας να ξεκαθαρίσει η κατάσταση και να σταθεροποιηθούν τα πράγματα, ενώ διάχυτος παρέμενε και ο φόβος του πολέμου. Εξάλλου, οι ναυλωτές προσδοκώντας για μείωση της τιμής του πετρελαίου δεν προέβαιναν - στο μέτρο του δυνατού- σε ναυλώσεις πλοίων.

Κύριο χαρακτηριστικό των ναυλώσεων της περιόδου που επακολούθησε της εισβολής (και λόγω της μείωσης της κατανάλωσης πετρελαίου από τις περισσότερες χώρες του κόσμου) ήταν ότι τα δεξαμενόπλοια VLCC των 160.000 έως 320.000 τόννων δεν εξητούντο παρά για μεταφορά πετρελαίου ή ποσότητα του οποίου ήταν κατά πολύ λιγότερη από αυτήν που τα VLCC είχαν δυνατότητα να μεταφέρουν (χωρητικότητα).

Οι ναυλώσεις αφορούσαν συνήθως μεταφορά 120.000 τόννων ακάθαρτου από τα VLCC, δηλ. μεταφορά ποσότητας κατώτερης από την παραγωγική ικανότητα των πλοίων αυτών, και η οποία πολλές φορές ήταν κατώτερη και από το μισό της ποσότητας που τα VLCC είχαν τη δυνατότητα να μεταφέρουν. Αυτό σημαίνει ότι η ζήτηση αντιστοιχούσε σε μεταφορά 1.000.000 περίπου βαρελιών ακάθαρτου πετρελαίου κατά VLCC.

Οι πλοιοκτήτες VLCC είδαν τους ναύλους των πλοίων τους να περνούν κατ' ακολουθία από το επίπεδο των W75 σε μηδενικό επίπεδο (απουσία ναυλωτών, μηδενική ζήτηση για ναυλώσεις), στη συνέχεια σε W48-50 και τέλος σε επίπεδο ναύλου W60. Και αυτά σε διάστημα μόνο δύο μηνών από την ημερομηνία της ιρακινής εισβολής. Το επίπεδο ναύλου W60 δεν επέτρεπε την αποκόμιση κέρδους από τους πλοιοκτήτες, αφού αυτά εκινούντο πλέον με καύσιμα που είχαν διπλάσια τιμή αγοράς και με κόστος ασφάλισης σημαντικά υψηλό, ενώ δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις να VLCC ταξίδευαν με το ήμισυ της μεταφορικής τους ικανότητας.

Σε απόλυτους αριθμούς και εάν η τιμή W75 αντιστοιχούσε -κατά τις

εκτιμήσεις μας- σε 15,5 δολλ. κατά μεταφερόμενο τόννο πετρελαίου, το επίπεδο W60 που θεωρείται το υψηλότερο και καλύτερο που επετεύχθη στο δίμηνο μετά την εισβολή δεν θα πρέπει να ξεπερνά τα 12,4 δολλ. κατά τόννο, ναύλος ιδιαίτερα χαμηλός για τις συνθήκες της περιόδου.

Με άλλα λόγια, με ναύλο W75 και τιμή πετρελαίου τύπου brent στα 19 δολλ. το βαρέλι, η αξία του ναύλου των VLCC ήταν 1,94 δολλ. το βαρέλι ενώ με W60 και τιμή του brent στα 36 δολλ. το βαρέλι, η τιμή του ναύλου ανήρχετο σε 1,55 δολλ. το βαρέλι. Επιπλέον, το πλοίο είχε ένα κόστος πολύ μεγαλύτερο από αυτό που είχε όταν λειτουργούσε με W75 πριν την εισβολή.

Ας δούμε τι σημαίνουν τα παραπάνω από την πλευρά του εισοδήματος των πλοιοκτητών. Ας υποθέσουμε για παράδειγμα ότι αναφερόμαστε σε ένα δεξαμενόπλοιο VLCC μεταφορικής ικανότητας (χωρητικότητας) 250.000 τόνων ακάθαρτου πετρελαίου :

- με W75 $\rightarrow 250.000 \text{ t} \times 15,5 \$ = 3.875.000 \$$ έσοδα του πλοιοκτήτη

- με W60 $\rightarrow 250.000 \text{ t} \times 12,4 \$ = 3.100.000 \$$ έσοδα του πλοιοκτήτη

Δεδομένου ότι μετά την εισβολή ένα VLCC ήταν κατά βάση φορτωμένο με το ήμισυ της μεταφορικής του ικανότητας, έχουμε : $125.000 \text{ t} \times 12,4 \$ = 1.550.000 \$$ έσοδα του πλοιοκτήτη.

Έτσι, ο πλοιοκτήτης του παραδείγματός μας, είδε τα έσοδά του να μειώνονται κατά 60% (από 3.875.000 σε 1.550.000 \$) για ένα ταξίδι από Περσικό Κόλπο στην Ευρώπη και χωρίς να αναφερόμαστε στα κέρδη του ταξιδιού που ήταν ίσως μηδενικά ή ελάχιστα, λόγω του υψηλού κόστους των καυσίμων και των ασφαλίσεων. Όλη αυτή η μεταβολή των πραγμάτων, μόνο μέσα σε διάστημα δύο μηνών.

Εκτιμάται ότι η κρίση στον Κόλπο προκάλεσε τελικά ένα πλεόνασμα της προσφοράς, που θα πρέπει να αντιστοιχεί στην χωρητικότητα 23 δεξαμενοπλοίων VLCC μεγέθους 250.000 dwt το καθένα.

Την 17 Ιανουαρίου 1991, οι ΗΠΑ και οι Συμμαχικές Δυνάμεις επιτέθηκαν στο Ιράκ. Η τιμή του πετρελαίου brent που ανήρχετο την παραμονή της επίθεσης σε 29 δολλ. περίπου το βαρέλι, έπιασε τα 33 δολλ. την ημέρα έναρξης του πολέμου για να πέσει την επομένη στα 21 δολλ. και τελικά να σταθεροποιηθεί στα 19-20 δολλ. το βαρέλι καθ' όλη την περίοδο του πολέμου (από 17.1.91 μέχρι 28.2.91). Μετά τη λήξη του πολέμου σταθεροποιήθηκε γύρω στα 18 δολλάρια.

Σε αντίθεση με ότι συνέβη στους ναύλους των VLCC κατά τη διάρκεια της εισβολής (χαμηλοί ναύλοι), κατά τη διάρκεια του πολέμου το

επίπεδο των ναύλων των VLCC ανήλθε θεαματικά περνώντας από W60-65 σε W85 για το ταξίδι Περσικός Κόλπος/ Β. Ευρώπη. Και αυτό με χαμηλή τιμή πετρελαίου αν και το κόστος ασφάλισης ανήλθε ακόμα περισσότερο.

Η χαμηλή τιμή του ακάθαρτου πετρελαίου οφείλετο στην πίστη ολόκληρου του κόσμου για τη νίκη των ΗΠΑ/Συμμ. Δυνάμεων και τη βεβαιότητα ότι το Ιράκ θα ηττάτο, πράγμα το οποίο και συνέβη. Το πολύ υψηλό επίπεδο ναύλων των VLCC στον Περσικό Κόλπο ερμηνεύεται από τον κίνδυνο που διέτρεχαν τα πλοία που εκινούντο στη ζώνη πολέμου καθώς επίσης και από τη μείωση της προσφοράς, αφού πολλοί πλοιοκτήτες απέφευγαν να εκμεταλλεύονται τα πλοία τους στην περιοχή αυτή.

Οι ασφαλιστικές εταιρίες απαιτούσαν πλέον από του πλοιοκτήτες ένα συμπληρωματικό ασφάλιστρο 0,5% - 1,5% επί της ασφαλιζόμενης αξίας του πλοίου. Υπόψη ότι ένα μέσο συμπληρωματικό ασφάλιστρο της τάξεως του 0,75% αντιστοιχούσε σε ένα ποσό 400 - 600 χιλιάδων δολλαρίων για τα VLCC. Θα πρέπει πάντως να πούμε ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου υπήρξαν ημέρες για τις οποίες δεν παρατηρήθηκε καμμία ναύλωση (μηδενική ζήτηση).

Η περίοδος που ακολουθεί την κατάπαυση του πυρός, δηλ. από 28.2.91 και μετά, χαρακτηρίζεται από την κάθετη πτώση του επιπέδου των ναύλων των VLCC που έφτασε στα W50-53 για το ταξίδι Περσικός Κόλπος / Β. Ευρώπη. Η περιοχή του Κόλπου δεν εθεωρείτο πλέον πολεμική ζώνη. Λίγο - λίγο η εικόνα της ναυτιλιακής αγοράς επανήλθε σε αυτή που ήταν πριν από 8 μήνες, δηλ. πριν από την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ. Η ναυλαγορά του ξηρού και υγρού χύδην φορτίου δεν ήταν μεν πολύ ικανοποιητική αλλά οπωσδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν κανονική, τουλάχιστον σε ότι αφορά τη μεταφορά ξηρού χύδην φορτίου.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στην εξέλιξη των ναύλων των δρομολογίων μεταφοράς πετρελαίου και μεταφοράς σιτηρών καθώς επίσης και στις τιμές του ακάθαρτου πετρελαίου κατά την περίοδο που μελετούμε. Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στις "ναυλώσεις κατά ταξίδι" που επηρεάζονται άμεσα από την αγορά, ενώ οι "χρονοναυλώσεις" δεν θα μας απασχολήσουν.

1. Δρομολόγια μεταφοράς πετρελαίου :
Πλοία VLCC από Περσικό Κόλπο για Β. Ευρώπη (Κόντινεντ)
και από Περσικό Κόλπο για Ιαπωνία

- 1ο εξάμηνο 1990 → W45 - 75 για Κόντινεντ και W80 για Ιαπωνία
- παραμονή της εισβολής (1.8.90) → γενικά γύρω στο W75
- επομένη της εισβολής (3. 8.90) → δεν σημειώθηκαν ναυλώσεις
- από 2.8.90 μέχρι 22.9.90 → αύξηση των ναύλων για Κόντινεντ (αλλά και για Ιαπωνία) που πέρασε προοδευτικά από W48 σε W50 και σε W60. Η αγορά των καθαρών προϊόντων πετρελαίου στην Καραϊβική ανθούσε με W400 κατά τόννο για φορτία παραγώγων των 30.000 τόννων. Χρονοναυλώσεις παρατηρούνται ελάχιστες λόγω της αυξημένης τιμής του πετρελαίου
- από 23.9.90 μέχρι την ημέρα έναρξης του πολέμου (17.1.91) → W60 -65 για VLCC με κατεύθυνση Κόντινεντ και W70-75 για Ιαπωνία. Οι χρονοναυλώσεις παρουσιάζουν κάποια αύξηση, αλλά παρεμένουν σε χαμηλά επίπεδα.
- την επομένη της έναρξης του πολέμου (18.1.91) → οι ναύλοι αυξάνονται θεαματικά και φτάνουν W85 για το δρομολόγιο Περσικός Κόλπος / Κόντινεντ και W95 για το δρομολόγιο Περσικός Κόλπος / Ιαπωνία
- κατά τη διάρκεια του πολέμου (17.1.91 έως 28.2.91) ανισορροπία της πετρελαϊκής αγοράς στον Περσικό Κόλπο. Σε γενικές γραμμές η κατάσταση θεωρείται ικανοποιητική με W85 για τα δεξαμενόπλοια με προορισμό τη Δύση και με W100-125 για αυτά με προορισμό την Ανατολή. Εντούτοις, υπήρξαν ημέρες κατά τις οποίες δεν παρατηρήθηκαν ναυλώσεις
- από το τέλος του πολέμου και για ένα μήνα αργότερα (28.2.91 έως 26.3.91) → πτώση των ναύλων που έφτασαν τα W50-53 για το δρομολόγιο προς Ευρώπη και τα W65 περίπου για αυτό προς Άπω Ανατολή.

Σε ότι αφορά την μεταφορά πετρελαίου άλλων περιοχών της υδρογείου, αυτή δεν φαίνεται να έχει σοβαρά επηρεαστεί ούτε από την εισβολή ούτε από τον πόλεμο. Οι μεταφορές όμως προϊόντων πετρελαίου

(παράγωγα) γνώρισαν άνθιση, ιδιαίτερα στην περιοχή της Καραϊβικής και για φορτία των 30.000 τόννων.

2. Δρομολόγια μεταφοράς σιτηρών :

πλοία bulk carriers τύπου panamax 55.000 τόννων

από Κόλπο Μεξικού για Άμστερνταμ-Ρότερνταμ-Αμβέρσα(A.R.A.)

και 52.000 τόννων από Κόλπο Μεξικού για Ιαπωνία

- 1ο εξάμηνο 1990 → Κόλπος Μεξικού για Κόντινεντ (A.R.A.) 10-15 δολλ. κατά μεταφερόμενο τόννο σιτηρών και Κόλπος Μεξικού για Ιαπωνία 19-27 δολλ. ο τόννος.
- την επομένη ημέρα της εισβολής → 11,25 δολλ. και 19-21 δολλ. ο τόννος για τα δύο παραπάνω δρομολόγια αντίστοιχα
- 2ο εξάμηνο 1990 → 13-20 δολλ. και 25 δολλ. περίπου αντίστοιχα
- κατά τη διάρκεια του πολέμου → 18 δολλ. περίπου και 26 δολλ. αντίστοιχα
- μετά το τέλος του πολέμου και για ένα μήνα → 18 δολλ. και 23-29 δολλ. περίπου αντίστοιχα.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η μεταφορά ξηρού χύδην φορτίου δεν φαίνεται να επηρεάστηκε σοβαρά ούτε από την εισβολή ούτε από τον πόλεμο, τουλάχιστον σε ότι αφορά τις μεταφορές σιτηρών αλλά και τις μεταφορές άνθρακα (ιδιαίτερα για την κατεύθυνση προς Ιαπωνία του δευτέρου εμπορεύματος). Για τις χρονοναυλώσεις δεν παρατηρήθηκε κάτι αξιοσημείωτο.

3. Τιμή του Πετρελαίου

- την παραμονή της εισβολής (1.8.90) → brent Βόρειας Θάλασσας 19 δολλ. το βαρέλι, Dubai Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων 17 δολλ. και West Texas Intermediate (WTI) 20 δολλ. το βαρέλι,

gasoil 180 δολλ. ο τόννος

- την επομένη της εισβολής (3.8.90) → brent 22 δολλ. το βαρέλι
- δύο μήνες μετά την εισβολή (22.9.90) → brent 36, Dubai 30, WTI 33 δολλ. το βαρέλι, gasoil 286 δολλ. το τόννος
- πέντε μήνες μετά την εισβολή (27.12.90) → 27 δολλ., 22 δολλ. και 27 δολλ. το βαρέλι αντίστοιχα για τους τρεις τύπους πετρελαίου, gasoil 236 δολλ. ο τόννος
- την παραμονή του πολέμου (16.1.91) → brent 29 δολλ. το βαρέλι
- την ημέρα έναρξης του πολέμου (17.1.91) → brent 33 δολλ. το βαρέλι
- την επομένη έναρξης του πολέμου (18.1.91) → brent 21 δολλ. το βαρέλι
- κατά τη διάρκεια του πολέμου → brent 17-20 δολλ. το βαρέλι (κατά βάση 19-20 δολλ.)
- ένα μήνα μετά το τέλος του πολέμου (26.3.91) → brent 18 δολλ., Dubai 15 δολλ. και WTI 19 δολλ. το βαρέλι, gasoil 165 δολλ. ο τόννος.

Η γενική διαπίστωση που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι δεν είναι ο πόλεμος αλλά η εισβολή που προκάλεσε την μεγαλύτερη αύξηση στην τιμή του ακάθαρτου πετρελαίου, τιμή που έφτασε στο μέγιστο σημείο της κατά τη διάρκεια της περιόδου που επακολούθησε την εισβολή (από 1.8.90 μέχρι 22.9.90 η τιμή διπλασιάστηκε). Λίγο μετά τη λήξη του πολέμου, η τιμή του πετρελαίου έπεσε στο επίπεδο που βρισκόταν 8 μήνες πριν, δηλαδή προ της Ιρακινής εισβολής στο Κουβέιτ.

Το τι σημαίνουν αναλυτικά όλες οι παραπάνω μεταβολές της τιμής του πετρελαίου είναι ζήτημα αρκετά ευρύ.

Πάντως οι επιπτώσεις των μεταβολών δεν θα πρέπει να αναζητηθούν μόνο στο μακροοικονομικό τομέα (σχέση προσφοράς και ζήτησης πετρελαίου στο διεθνές εμπόριο και επιπτώσεις στην προσφορά και ζήτηση πλοίων για ικανοποίηση των μεταφορών).

Ιδιαίτερα θα πρέπει να προσεχθεί ο μικροοικονομικός τομέας στο επίπεδο της ναυτιλιακής επιχείρησης αφού μια μεταβολή στην τιμή του ναύλου σχετίζεται άμεσα με τα έσοδα και τα κέρδη του πλοικτήτη δεδομένου του κόστους του πλοίου γενικά, ενώ μια μεταβολή στην τιμή του πετρελαίου σχετίζεται και με το κόστος του συγκεκριμένου ταξιδιού με

την έννοια των εξόδων για καύσιμα.

Υπόψη ότι ένα πλοίο - ανάλογα βέβαια με το μέγεθος, την ηλικία και τον τύπο του- καταναλώνει αρκετές δεκάδες τόννους πετρέλαιο την ημέρα για την κίνησή του και ένας αριθμός αναγκαιούντων ημερήσιων καυσίμων της τάξης των 50 ή 70 τόννων είναι αρκετά συνήθης κατά τον πλού, το δε κόστος καυσίμων είναι μαζί με τα ασφάλιστρα και τα έξοδα του πληρώματος τα σημαντικότερα κονδύλια στο συνολικό κόστος του ταξιδιού.

Το ζήτημα είναι ότι η βραχυχρόνια διατάραξη της ναυλαγοράς και της εσωτερικής τάξεως της επιχείρησης σε ότι αφορά η λήψη των αποφάσεων που μπορεί να φθάνει μέχρι και σε παροπλισμό του πλοίου, δεν έχει πάντοτε τα αίτιά της σε αμιγώς οικονομικές συγκυρίες ή σε καθαρά ναυτιλιακές διακυμάνσεις (κυκλικές διακυμάνσεις - ναυτιλιακός κύκλος) αλλά μπορεί να έχει σαν γεννεσιουργά αίτια και τις επεμβάσεις που επέρχονται στο διεθνές πολιτικό στερέωμα. Με άλλα λόγια ένας εξωγενής απροσδιόριστος παράγοντας δεν είναι κάτι το σπάνιο.

Οι επεμβάσεις αυτές είναι δύσκολο να προβλεφθούν γιατί τις περισσότερες φορές είναι αιφνίδιες και έκτακτες. Δεν είναι όμως καθόλου απίθανο να δημιουργήσουν διάφορες καταστάσεις στη ναυτιλία και μετά ακόμα από τη βραχυχρόνια περίοδο διάρκειάς τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Γεωργαντόπουλου, Ε. : *Ναυτιλιακή Οικονομική και Πολιτική*, εκδ. Καραμπερόπουλος, Πειραιάς, 1974.
- Μεταξά, Β. : *Αρχές Ναυτιλιακής Οικονομικής*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1988.
- Μητρόπουλου, Ε. : *Ναυτιλιακή Οικονομία και Πολιτική*, Πειραιάς, 1981.
- Χολέβα, Ι. : *Ναυτιλιακή Οικονομική και Ναυτιλιακή Πολιτική*, εκδ. Καραμπερόπουλος, Πειραιάς, 1972.
- Ναυτικά Χρονικά : περίοδος Αυγ. 1990 - Φεβρ. 1991

Ξένα

- BAUCHET, P. : *L' Économie du Transport International de Marchandises - Air et Mer*, ed. Economica, Paris, 1982.
- ZOIS, C. A. : *Structures et Fonctionnement du Marché du Transport Maritime*, Thèse de doctorat d' Etat, Université de Paris I - Panthéon - Sorbonne, Paris, 1991.
- O.C. D.E. : *Les Transports Maritimes, années 1990 et 1991*, Paris.

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ - BOOK REVIEWS

TERENCE HUTCHISON [1992] : *Changing Aims in Economics*, Hennipman Foundation Lectures in Economics, εκδ. Blackwell Publishers, Oxford, U.K., ISBN 0-631-18498-8, σσ. i-xi, 1-186

Ο Hutchison στην πρόσφατη αυτή εργασία του κάνει μια σύντομη ιστορική επισκόπηση από τις ημέρες του Petty μέχρι των ημερών μας για να δείξει ότι ο σκοπός της οικονομικής επιστήμης έχει θεαματικά αλλάξει. Η βασική του θέση είναι ότι η σύγχρονη Οικονομική Επιστήμη έχει πάψει να ασχολείται με εμπειρικά προβλήματα γι' αυτό και έχει αποδυναμωθεί η συμβολή της στη χάραξη κατάλληλης οικονομικής πολιτικής για την αποφυγή των κρίσεων. Ο Hutchison [σσ. 6-7] υποστηρίζει ότι η Οικονομική σαν Επιστήμη έχασε τον δρόμο της και από επιστήμη που θα παρείχε συμβουλές οικονομικής πολιτικής έγινε επιστήμη που αποσκοπεί μόνο στη γνώση.

Ο Hutchison [σσ. 1-2] αρχίζει την ανάλυσή του από την εποχή του Petty δείχνοντας πως η συλλογή στατιστικών στοιχείων οδήγησε σε ορισμένες κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής και θεσμούς με σκοπό της ανθρώπινης διαβίωσης. Από την αρχή όμως του 20ου αιώνα η Οικονομική Επιστήμη άρχισε να παραμελεί τα πραγματικά οικονομικά προβλήματα και να εκφράζει απόψεις για τη λύση τους [σσ. 8-9]. Κατά τον Hutchison [σ.10] εξαιτίας της απομάκρυνσης της οικονομικής επιστήμης από την εμπειρική εξέταση και γνωμοδότηση επί των επιστήμης από την εμπειρική εξέταση και γνωμοδότηση επί των πραγματικών προβλημάτων, δεν είχε επιβληθεί η άσκηση δέουσας οικονομικής πολιτικής με αποτέλεσμα τη μεγάλη και συνεχή κρίση του 1929.

Από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τη μεγάλη επίδραση του Keynes άρχισε η εντατικότερη συλλογή και επεξεργασία στατιστικών στοιχείων με απώτερο σκοπό να προσλάβει περισσότερο εμπειρικό περιεχόμενο η Οικονομική Επιστήμη και συγκεκριμένα ο κλάδος της μακροοικονομικής. Μετά από λίγα όμως χρόνια αυτή η τάση εξασθένησε και επανεμφανίσθηκε η αφαιρετική μέθοδος που έχει ακόμα πιο έντονο φορμαλιστικό χαρακτήρα απομακρύνοντας έτσι ακόμη περισσότερο

την Οικονομική Επιστήμη από την πραγματικότητα [σσ. 12-3]. Ο Hutchison επικαλείται τις αρνητικές θέσεις για την έντονη μαθηματοποίηση και τον παραμερισμό του εμπειρικού ελέγχου των οικονομικών που πήραν τη δεκαετία του 1970 οι Ward, Leontief, Worswick, κ.α. Οι θέσεις αυτές στηρίχθηκαν στις εξής [σσ.17-23] αρνητικές συνέπειες της έντονη μαθηματοποίησης της Οικονομικής Επιστήμης :

- 1) Η μαθηματική εντατικοποίηση των οικονομικών τα απομάκρυνε από την πραγματικότητα, με αποτέλεσμα την εξαγωγή πολλών άχρηστων συμπερασμάτων.
- 2) Απομακρύνθηκε η Οικονομική Επιστήμη από το άμεσο και απώτερο παρελθόν της, με αποτέλεσμα να μην γίνονται προτάσεις βελτίωσης της ανθρώπινης ευημερίας.
- 3) Η διδασκαλία των οικονομικών έχει απομακρυνθεί από τη διασύνδεση των οικονομικών αρχών και συμπερασμάτων με τα πραγματικά οικονομικά προβλήματα και έχει γίνει περισσότερο μια διδασκαλία μαθηματικής υφής. Από τις τρεις αυτές αρνητικές συνέπειες ο Hutchison επικαλούμενος την εμπειρική μελέτη των Klamer και Colander (1990) τονίζει τις μεγάλες συνέπειες της τρίτης, καταλήγοντας στην προειδοποίηση ότι οι σπουδαστές των οικονομικών θα γίνονται μέτριοι μαθηματικοί αλλά κακοί οικονομολόγοι [σ. 26-7]. Οι αδυναμίες αυτές της έντονης μαθηματοποίησης της Οικονομικής Επιστήμης έχουν επαρκώς αναλυθεί για τη θεωρία της γενικής οικονομικής ισορροπίας στην εργασία μας Γενική Οικονομική Ισορροπία : Κριτική Ανάλυση του Σύγχρονου Υποδείγματος, [Πρόλογος Καθηγητή Λ.Θ. Χουμανίδη, εκδ. Σταμούλης, 1989, Πειραιάς, κεφ. 4 που πρόκειται να επανεκδοθεί].

Στο Κεφάλαιο Ε' της εργασίας του, ο Hutchison, επιχειρώντας να εξηγήσει τις αιτίες της επανάστασης, όπως την αποκαλεί, των φορμαλιστικών - αφαιρετικών υποδειγμάτων καταλήγει σε μια κοινωνιολογική και σε μια μεθοδολογική ερμηνεία του φαινομένου. Σύμφωνα με τον Hutchison, η έντονη μαθηματοποίηση της Οικονομικής Επιστήμης είναι αποτέλεσμα της αύξησης του αριθμού των οικονομολόγων κυρίως στις Η.Π.Α. Αυτή η αύξηση προκάλεσε ανταγωνισμό μεταξύ τους που οδήγησε στην παραγωγή μελετών πτωχών σε οικονομικές γνώσεις αλλά με νέες μαθηματικές τεχνικές [σσ. 32-3]. Η αντίληψη αυτή δικαιολογείται και από το γεγονός ότι άρθρα τέτοιου είδους, δηλ. πλήρως μαθημα-

τικοποιημένα και έντονα αφαιρετικά ήταν ανώδυνα από πλευράς πολιτικής. Από το άλλο μέρος, μετά τη δεκαετία του 1960, αυξήθηκε η τάση των οικονομολόγων να ακολουθούν τη καθαρά αφαιρετική μέθοδο με αποτέλεσμα να παραμεληθεί σε μεγάλο βαθμό η εμπειρία. Με αυτή την έντονη αφαιρετική μεθοδολογική προσέγγιση, όπως σημειώνει ο συγγραφέας [σ. 38], “δεν αποκτήσαμε σημαντικές γνώσεις”.

Στρεφόμενος στη συνέχεια ο Hutchison σε θέματα μεθοδολογίας συμπεραίνει, αφού πρώτα εξετάζει την τάση των Βρετανών οικονομολόγων να ακολουθούν τους Αμερικανούς συναδέλφους τους, στην έντονη μαθηματικοποίηση της οικονομικής [κεφ. 6], ότι η καταλληλότητα του μεθοδολογικού ελέγχου εξαρτάται από τον σκοπό της Επιστήμης : εάν επιδιώκεται όμως η Επιστήμη χάριν της Επιστήμης, τότε θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν κριτήρια Λογικής, εάν όμως η Επιστήμη έχει σαν στόχο την απόκτηση γνώσεων για τη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής, τότε είναι αναγκαίος ο συγκερασμός της επαγωγής με τη λογική παραγωγή και η εφαρμογή εμπειρικών κριτηρίων [σσ. 46-7].

Το θέμα του προβλεπτικού στόχου της Οικονομικής Επιστήμης θίγει στα επόμενα δύο Κεφάλαια [κεφ. 9,10] ο Hutchison. Αφού σημειώσει ότι μεγάλη πλειοψηφία οικονομολόγων εργάζονται σε επιχειρήσεις και σε κυβερνήσεις με σκοπό την εξαγωγή προβλέψεων [σσ. 68-9], συμπεραίνει ότι παρά τα μειονεκτήματα που έχουν οι στοχαστικές οικονομικές προβλέψεις θα είναι περισσότερο αδύνατες εάν δεν αυξηθούν οι γνώσεις μας για τη λειτουργία του πραγματικού κόσμου [σ. 82]. Για τον λόγο αυτό, προτείνει την αύξηση των εμπειρικών δεδομένων και τη χρησιμοποίησή τους για την αύξηση του εμπειρικού ελέγχου των υποδειγμάτων και την εξαγωγή περισσότερο ακριβών προβλέψεων [σ. 87].

Στα τελικά του συμπεράσματα με τη μορφή “υστερόγραφου” ο Hutchison τονίζει και πάλι την αντίθεσή του για την εντατική μαθηματικοποίηση της Οικονομικής Επιστήμης και την αξιωματικοποίησή της χωρίς την αύξηση του εμπειρικού της περιεχόμενου. Επίσης, θεωρεί ότι η φορμαλιστική επανάσταση θα φθάσει στο τέλος της αρκεί να μεταβληθούν τα προγράμματα οικονομικών σπουδών στα Πανεπιστημιακά ιδρύματα και να στραφούν σε περισσότερες οικονομικές γνώσεις.

Η σημαντική από μεθοδολογικής σκοπιάς αυτή εργασία του Hutchison δεν εξαντλεί τη σπουδαιότητά της για τον αναγνώστη μόνο στο κύριο κομμό του βιβλίου. Οι υποσημειώσεις του που καλύπτουν ογδόντα περίπου σελίδες και παρατίθενται στο τέλος του βιβλίου, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί να διαβάσει το βιβλίο χωρίς να διακόπτει τη

συνέχειά του, είναι πολύ ενδιαφέρουσες. Ειδικότερα, στις υποσημειώσεις του 2ου κεφαλαίου παρουσιάζονται αναλυτικά οι θέσεις των Marshal, Piqou, Pareto, Walras κ.α. για τη σκοπιμότητα της οικονομικής επιστήμης στην εξαγωγή προτάσεων οικονομικής πολιτικής. Επίσης, οι υποσημειώσεις του 4ου κεφαλαίου είναι ενδιαφέρουσες γιατί περιέχουν μια συνοπτική παρουσίαση του διαφορετικού περιεχομένου και στόχου των οικονομικών σπουδών στα πανεπιστήμια της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. Ένα άλλο ενδιαφέρον θέμα των υποσημειώσεων είναι αυτό των σελίδων 134-148 όπου ο Hutchison ασκεί λεπτομερή κριτική στη Ρητορική της οικονομικής επιστήμης που προσβύει ο D. McClosky.

Συμμεριζόμενοι τη θέση του Hutchison είναι προσωπική μας άποψη ότι για να βελτιωθούν οι αποδόσεις της οικονομικής επιστήμης σε όρους χρησιμότητας για την ανθρωπότητα, θα πρέπει να απαγκιστρωθεί από την εντατική μαθηματοποίηση και να κατευθυνθεί εντατικότερα στη χρήση εμπειρικών δεδομένων όχι μόνο για την αξιολόγηση των συμπερασμάτων της, αλλά και για τη θέσπιση των υποθέσεών της, γι' αυτό και είναι απαραίτητο να εξάγουμε γνώσεις από την Οικονομική Ιστορία. Επίσης, θα πρέπει οι οικονομολόγοι που θα ασχολούνται με τον εμπειρικό έλεγχο των υποδειγμάτων και θεωριών να απεμπολήσουν κάθε μανδύα ιδεολογικής ή στενά συμφεροντολογικής προκατάληψης, για να γίνει δυνατή η αντικειμενική αξιολόγηση προτάσεων οικονομικής πολιτικής.

Το βιβλίο αυτό πιστεύουμε ότι θα ωφελήσει όχι μόνο τους σπουδαστές των οικονομικών και τους επιστήμονες που ασχολούνται με την οικονομική μεθοδολογία, αλλά θα αποδειχθεί χρήσιμο και σε κάθε επιστήμονα οικονομολόγο που θα ήθελε να πάρει μια "γεύση" για τη σημερινή "κατάσταση της οικονομικής επιστήμης". Ειδικότερα για τους Έλληνες αναγνώστες, πιστεύουμε ότι θα τους κάνει να σκεφθούν εάν και κατά πόσο θα είναι ωφέλιμη η εντατικοποίηση των μαθηματικών οικονομικών και να σταθμίσουν βάσει της εμπειρίας των άλλων χωρών, που τόσο εύστοχα περιγράφει ο Hutchison σε αυτό το βιβλίο του, το κόστος σε εμπειρικό περιεχόμενο που καλείται να πληρώσει η επιστήμη, και γιατί όχι και η κοινωνία, αφού η άμεση βοήθεια των οικονομολόγων για τη λύση των προβλημάτων της θα μειωθεί.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ
Πανεπιστήμιο Πειραιώς-Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

KAKAMBOURAS, DEMETRIOS : *British Politics, Byron and the Greeks in 1821*, Ιστορητής [Historetes], Athens, 1993, pp. 254

In publishing this study, Mr. Kakambouras, Doctor of Modern Greek History at the University of Athens, utilised his doctoral treatise, without, of course, failing to give it new shape by further Kakambouras. Demetios. *British Politics, Byron and the* elaboration and addition of new chapters, in order to shed light on the period in question.

From the beginning, the reader is presented with bibliographical sources, some of which have never been published, treated in depth and in comparison with each other, so as to expose in detail the events of the period investigated by the writer. The reader will be informed of the actions of the Philhellenic Committee of London and the daily practice of the English Services, as well as the dark role of financial and political circles in unison, who granted the all so important for the progress of things in Greece 1st National Loan. Moreover, the writer unveils Lord Byron's part in the Greek question in general and his effort to draw Greece towards England, at the same time preventing the intervention of France and Russia in the life of the New Greek State. And he does not forget to note that for the Greeks, Byron still is remembered as a martyr, and still lives on as a legend, which has proved a huge benefit for the English policy in Greece.

But Dr. Kakambouras' remarks are not confined to these matters : he proceeds to explain what caused the national civil conflict which would lead to a new Greece in the role of an advanced front for England in the southeastern Mediterranean, a sort of watchdog for the interests of the Empire. The writer is favourably inclined towards George Canning - as can be deduced by his sources - whom he considers a greater philhellen than Byron, mentioning at the same time that according to many sources, Greek and others, the former was invisibly manipulating the latter's actions through the English Secret Services and the "philhellenic" agents. Mr Kakambouras also attempts to annul the liability attributed to Andreas Louriotis by some historians, while putting the blame on I. Orlandos for the squandering of both loans, especially of the second, which vanished somewhere between England and America, due to the stock market circles who contributed to the grant.

We must note, however, that although he utilised a very rich bibliography, Mr. kakambouras has not used any sources of Economic History, with the exception of course of one major work by the great economic historian Andreas Andreades. But since that time, many other works have been published, which would further assist the able writer in the matter he undertook to investigate, and which might have modified his judgements upon certain issues. The same can be said of the work of our historian A. Vakalopoulos, *The History of Modern Greece*, Athens 1993.

But this does not diminish Dr. Kakambouras' efforts : the study of his book is recommended to anyone with the intention of writing something on an area of the Modern History of our Nation.

L. Th. HOUMANIDIS
Emeritus, University of Piraeus

**ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΑΡΘΡΑ -
BOOKS, MAGAZINES AND ARTICLES RECEIVED**

ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ : *Περί Οικονομίας*, Απόδοσις στην Νεοελληνική : Ευστάθιος Μανιάτης, Πρόλογος - Σχόλια : Χρήστος Μπαλόγλου, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα, 1994, σσ. IV + 164.

Η ανωτέρω μελέτη, προϊόν συνεργασίας ενός φιλολόγου και ενός οικονομολόγου, καλύπτει ένα κενό δια την μελέτην της οικονομικής σκέψεως των Ελλήνων κατά την Ελληνιστικήν εποχήν, η οποία δεν έχει απασχολήσει μέχρι σήμερον συστηματικώς τους ερευνητάς. Δια τον λόγο αυτό συνιστάται προς μελέτην δια κάθε ενδιαφερόμενο, που μελετά την οικονομικήν σκέψιν των Ελλήνων και ιδιαιτέρως αυτής της περιόδου.

E.E. ΠΑΝΑ - Χ.Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ : *Το Λαυρεωτικό Ζήτημα και η ίδρυση του Χρηματιστηρίου Αξιών Αθηνών, Μια στατιστική ανάλυση*, Αθήνα, 1994, σσ. XVI + 198.

Ενδελεχής και λεπτομερής διαπραγμάτευσις ενός πολυπλόκου ζητήματος το οποίον συνετάραξε την πολιτικήν, κοινωνικήν και οικονομικήν ζωήν της Ελλάδος κατά το δεύτερον ήμισυ του 19ου αιώνας. Ο αναγνώστης θα εύρη ενδιαφέρουσας πλευράς του εν λόγω ζητήματος, που αποτελεί συμβολή εις την μελέτην της νεωτέρας Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας.

D. MAGNUSSON - B. TIRESTAND : "A Holistic View of Personality : A Model Revisited", *Annual Revue of Psychology*, No 44, 1993, pp. 427 - 452.

A. RUGINA : "A long journey to the Third Revolution in Economic Thinking", εις *International Journal of New Ideas*, Vol. III, No. 1-2, 1994.

THE JOURNAL OF ECONOMIC METHODOLOGY, Vol. I, No. 1, June, 1994.

HISTORY OF POLITICAL ECONOMY, Vol. 26, No. 3, 1994.

INTERNATIONAL JOURNAL OF NEW IDEAS, Vol. II, No. 1-2, 1993.

New Editions

LAZAROS HOUMANIDIS

**LE SALAIRE OUVRIER DEPUIS LES
CLASSIQUES JUSQU'À NOS JOURS**

Préface : Amintore Fanfani
Athènes 1994

Ed. SICHRONI EKDOTIKI
120 Solonos str., Athens 106 81 - Greece, Tel. (01) - 38 15 619
Price : 25 dollars Post expences included

LAZAROS HOUMANIDIS

HUMANITARIAN ECONOMICS
A new perspective of Social Economics

Athens, 1994

Ed. SICHRONI EKDOTIKI
120 Solonos str., Athens 106 81 - Greece, Tel. (01) - 38 15 619
Price : 35 dollars Post expences included